

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Ν. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ

Τακτικού Καθηγητοῦ τῆς Λατινικῆς Φιλολογίας

Η ΡΩΜΑΪΚΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΙΣ ΤΟΥ ΤΙΤΟΥ ΛΙΒΙΟΥ

Τὸ ἱστορικὸν ἔργον τοῦ Τίτου Λιβίου (59 π.Χ. — 17 μ.Χ.), τὸ ὁποῖον, ὡς γνωστὸν, φέρει τὸν τίτλον «Ab urbe condita libri»¹, διακρίνεται διὰ τὸν ἔντονον πατριωτικὸν χαρακτήρα του, ὁ ὁποῖος δὲν εἶναι καρπὸς συναισθήματος μόνον, ἀλλὰ καὶ συνειδήσεως ἔθνικοῦ καθήκοντος, τὸ ὁποῖον ἐπέβαλεν, ὅπως ὁ ἱστορικὸς ἀντικρούσῃ τὴν προσπάθειαν Ἑλλήνων ἱστορικῶν πρὸς ὑποτίμησιν τοῦ ρωμαϊκοῦ ὀνόματος.

Ἐν τῷ ἔργῳ του ὁ Τίτος Λίβιος ἐξέφρασε τὸ στρατιωτικὸν καὶ πολιτικὸν δαιμόνιον τοῦ Ρωμαϊκοῦ λαοῦ· ἐπεβεβαίωσε καὶ ἐξέφρασε τὰς ἀξίας τῆς ἀρχαίας Ρώμης καὶ τὸ ἀρχαῖον ρωμαϊκὸν ἰδανικὸν καὶ ἔλαβε μέρος εἰς τὸ ρωμαϊκὸν πεπρωμένον. Οὗτος ἡσχολήθη μετὰ πάθους περὶ τὸ πρόβλημα τῆς ἠθικῆς αἰτιολογήσεως τῆς ρωμαϊκῆς κοσμοκυριαρχίας καὶ περὶ τὸ πρόβλημα τῆς ἀποστολῆς τῆς Ρώμης ἐν τῷ κόσμῳ. Οὗτως ἀπε-

1. Ὁ τίτλος οὗτος παρέχεται ὑπὸ τῆς χειρογράφου παραδόσεως τοῦ ἔργου ἢ ὑπὸ μαρτυριῶν τῶν γραμματικῶν. Ἀνάλογοι πρὸς τὸν τίτλον αὐτὸν ἐκφράσεις ἀπαντῶνται ἐν τῷ ἔργῳ τοῦ Τίτου Λιβίου (VI 1,1). Ὁ ἱστορικὸς ἀναφέρει (XLIII 13,2) τὸ ἔργον του ὡς *Annales*, ὁ δὲ Πλίνιος ὁ πρεσβύτερος (*Nat. Hist.*, Praef. 16) ἀναφέρει τοῦτο ὡς *Historiae* (πρβλ. καὶ *Servius*, ad *Aen.* I 373: «*Livius ex Annalibus et Historia constat*»). Τοῦτο ἤρξατο γράφων ὁ Τίτος Λίβιος μετὰ 29-25 π.Χ. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς συγγραφῆς συνήθιζεν ὁ ἱστορικὸς νὰ δημοσιεῇ τὰ περατούμενα μέρη εἰς ομάδας τῶν πέντε ἢ δέκα βιβλίων, πεντάδας ἢ δεκάδας. Πιθανῶς ὁ θάνατος τοῦ ἱστορικοῦ συνετέλεσεν ὥστε ἡ συγγραφή νὰ διακοπῇ εἰς τὸ ἑκατοστὸν τεσσαρακοστὸν δεῦτερον βιβλίον, ἀναφερόμενον εἰς τὸν θάνατον τοῦ Δρούσου καὶ εἰς ἕτερα γεγονότα (9 π.Χ.). Διεσώθησαν τριάκοντα πέντε βιβλία, ταυτέστιν ὁλόκληρος ἡ πρώτη δεκάς ἀφηγουμένη τὴν περίοδον ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τῆς Ρώμης μέχρι τοῦ τρίτου Σανιτικοῦ πολέμου, ἡ τρίτη καὶ τετάρτη δεκάς καὶ μετ' ὀλίγων χασμάτων τὸ πρῶτον ἡμισυ τῆς πέμπτης δεκάδος (XXI—XLV), ἥτοι ἀπὸ τοῦ Β' Καρχηδονιακοῦ πολέμου (218 π.Χ.) μέχρι τοῦ τέλους τοῦ Μακεδονικοῦ πολέμου κατὰ τοῦ Περσέως (167 π.Χ.). Τοῦ ὑπολοίπου ἔργου ἔχομεν μόνον ἀποσπάσματα καὶ ἐπιτομήν. Τοῦ ὅλου ἔργου (πλὴν τῶν βιβλίων 136 καὶ 137) ἔχομεν συλλογὴν περιλήψεων, δηλουμένων διὰ τοῦ ὅρου *Periochae*, αἱ ὁποῖαι συνετάχθησαν ὑπὸ τοῦ Τίτου Λιβίου ἢ τοῦ ἱστορικοῦ *Florus*.

κάλυψε σημαντικές ἀληθείας περὶ τῆς ρωμαϊκῆς πολιτικῆς καὶ κοινωνίας καὶ ἐξέφρασε σημαντικὰ κρίσεις καὶ ἀπόψεις ἐπὶ τῶν προβλημάτων τῆς ρωμαϊκῆς πολιτικῆς ἠθικῆς καὶ ἐπὶ τοῦ καθόλου βίου τῆς ἐποχῆς του.

Ὁ Τίτος Λίβιος ἠσθάνετο μεγάλην ἀγάπην πρὸς τὸ καθεστῶς τῆς Ἑλευθέρας Πολιτείας. Εἶχε δημοκρατικὰ αἰσθήματα, τὰ ὁποῖα διετήρησε καθ' ὅλον τὸν βίον του. Δὲν συνεπάθει τὰ σχήματα τῆς μοναρχίας. Διὰ τοῦτο εἰς οὐδεμίαν προέβη ἐπιδοκιμασίαν τοῦ ἔργου τοῦ Καίσαρος, ὁ ὁποῖος κατέστρεψε τὴν Ἑλευθέραν Πολιτείαν. Ἐπίσης δὲν ἔλαβε θέσιν κατὰ τῶν δολοφόνων τοῦ Καίσαρος, τοὺς ὁποῖους ἀνέφερε πολλακίς, ὡς καὶ ἄλλους δημοκρατικούς ἀρχηγούς, οἱ ὁποῖοι ἐθεωροῦντο κακοποιὰ στοιχεῖα. Δὲν ἐδίστασε νὰ εἴπῃ ὅτι δὲν ἐγνώριζεν, ἂν ἡ γέννησις τοῦ Γαίου Ἰουλίου Καίσαρος ἀπετέλει κακὸν ἢ ὄχι διὰ τὸ καθεστῶς τῆς Ἑλευθέρας Πολιτείας.

Ὁ Τίτος Λίβιος ἐθαύμαζε σφόδρα τὸν Πομπήιον· καίτοι δὲ ἐγένετο φίλος τοῦ αὐτοκράτορος Αὐγούστου, δὲν ἔπαυσε συμπαθῶν τὸν Πομπήιον, ὥστε, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Τακίτου¹, ὁ Αὐγούστος νὰ χαρακτηρίζη καὶ νὰ ἀποκαλῇ τὸν Τίτον Λίβιον Πομπηιανόν, τουτέστιν ὁπαδὸν τοῦ καθεστῶτος τῆς Ἑλευθέρας Πολιτείας, προφανῶς διότι ὁ Πομπήιος ὑπὸ τοῦ Τίτου Λιβίου ἔτυχε καλῆς μεταχειρίσεως ἐν σχέσει πρὸς τὸν Καίσαρα, χωρὶς ἐκ τούτου βεβαίως νὰ διαταραχθῇ ποσῶς ἢ πρὸς τὸν ἱστορικὸν συμπάθεια τοῦ ἡγεμόνος². Ἐξ ἄλλου ὁ Τίτος Λίβιος προσεποιήθη ὅτι δὲν ἐπίστευεν ὅτι ἡ Ἰουλία γενεὰ προήρχετο ἐκ τοῦ Αἰνείου, ὡς εἶχε θελήσει ὁ Καίσαρ καὶ ὡς ἔψαλαν οἱ σύγχρονοι τοῦ Τίτου Λιβίου ποιηταὶ τῶν αὐγουστειῶν χρόνων καὶ ἰδίᾳ ὁ Βεργίλιος.

Ἡ μεγάλη ὁμως συμπάθεια τοῦ Τίτου Λιβίου πρὸς τὸ καθεστῶς τῆς Ἑλευθέρας Πολιτείας δὲν ἀπέτρεψεν αὐτὸν ἀπὸ τοῦ νὰ ἀποδώσῃ δικαιοσύνην, ἄνευ σκιῶν κολακείας, εἰς τὸν αὐτοκράτορα Αὐγούστου, ὁ ὁποῖος ἐξησφάλισε τὴν εἰρήνην εἰς τὸν ἐκ τῶν ἐμφυλίων πολέμων χειμασθέντα Ρωμαϊκὸν κόσμον καὶ ἠνώρθωσε τὴν θρησκείαν τῶν προγόνων του³.

Ὁ Τίτος Λίβιος συνεδέετο πρὸς τὸν οἶκον τοῦ Αὐγούστου. Λέγεται μάλιστα ὅτι ὁ ἱστορικὸς καθωδήγησε καὶ ἐβοήθησε τὸν νεαρὸν πρίγκη-

1. Annal. IV 34,3· πρβλ. καὶ Leemann D.A., Werden wir Livius gerecht?, in Burck E.r., Wege zu Livius, Darmstadt 1967, s. 207.

2. Βλέπε Laistner M. L. W., The Greater Roman Historians³, Berkeley and Los Angeles 1966, p. 80.

3. Ronconi A., Livio il poeta della storia, in Ronconi A., Da Lucrezio a Tacito. Messina 1950, p. 164.

πα Κλαύδιον, θετὸν υἱὸν τοῦ ἡγεμόνος καὶ μετέπειτα αὐτοκράτορα, νὰ γράψῃ ἱστορικὸν ἔργον¹.

Ὁ Τίτος Λίβιος ἀνεγνώριζεν ὅτι ὁ Αὐγούστος ἦτο ὁ ἀνορθωτὴς τῆς ἐποχῆς του· ὅτι οὗτος ἔταξεν ὥς σκοπὸν του τὴν πλήρη ἐδραίωσιν τῆς εἰρήνης, ὥς καὶ νὰ ἐπαναφέρῃ εἰς τὴν Ρώμην τὴν ἀρχαίαν, παράδοσιν· νὰ ἀνακαινίσῃ καὶ νὰ ἀποκαταστήσῃ τὴν ἐπὶ μακρὸν χρόνον παρημελημένην ἀρχαίαν θρησκείαν, τὴν ἀρχαίαν ἠθικὴν τάξιν καὶ πειθαρχίαν, τὰς ἀρχαίας ἠθικὰς ἀξίας, τὰς ὁποίας εἶχον ἀνατρέψει οἱ ἐμφύλιοι πόλεμοι· τὰ ἀρχαῖα ρωμαῖκά ἦθη, διὰ τῶν ὁποίων ἡ Ρώμη ἀπὸ τῶν ταπεινῶν ἀφετηριῶν τῆς ὀρμηθεῖσα ἡδυνήθη νὰ ἐξελιχθῇ εἰς παγκόσμιον αὐτοκρατορίαν. Ἐν γένει ὁ Τίτος Λίβιος ἀνεγνώριζεν ὅτι ὁ Αὐγούστος ἐπέτυχε τὴν λύτρωσιν τοῦ Ρωμαϊκοῦ κόσμου ἀπὸ τῶν κοινωνικῶν κακῶν, τὰ ὁποῖα κατέθλιβον αὐτὸν βαθύτατα².

Ὁ κατ'ἀρχὴν διστακτικὸς Τίτος Λίβιος συμφωνῶν πρὸς τὴν ἀναμορφωτικὴν καὶ ἀναδημιουργικὴν πολιτικὴν τοῦ αὐτοκράτορος Αὐγούστου καὶ πεισθεὶς ὅτι ἡ αὐτοκρατορία αὐτοῦ ἀπετέλει ἱστορικὴν ἀνάγκην καὶ ὅτι οὗτος προσεπάθει νὰ μετριάσῃ τὸν δεσποτικὸν χαρακτήρα τοῦ καθεστῶτός του, προβαίνων εἰς ὑποχωρήσεις καὶ παραχωρήσεις πρὸς τὰς δημοκρατικὰς ἀρχάς, καὶ ὅτι οἱ Ρωμαῖοι, εἰς τοὺς ὁποίους κατ'ἀρχὰς ἀντήχει κακῶς ἡ λέξις μοναρχία, ὁσημέραι ἐξωκειοῦντο πρὸς τὴν ἰδέαν τῆς αὐτοκρατορίας, ἤλθεν εἰς πρώτην ἐπαφὴν μετὰ τοῦ ἡγεμόνος ἐπὶ τοῦ πεδίου μιᾶς σιωπηρᾶς προθέσεως πολιτικῆς συνεργασίας πρὸς ἐπαναφορὰν τῶν ἀρχαίων ρωμαϊκῶν ἠθικῶν ἀξιῶν. Τοῦτο δὲ συνέβη, διότι ἀμφότεροι ἐδεσπόζοντο ὑπὸ τῆς ἰδέας ὅτι ἔπρεπε νὰ γίνουιν ὁδογοὶ τῶν ρωμαϊκῶν ψυχῶν εἰς τὸν σεβασμὸν τῶν ρωμαϊκῶν ἱερῶν καὶ τῶν ἀρχαίων ρωμαϊκῶν ἠθῶν.

Οὕτω τὸ ἀναμορφωτικὸν πολιτικὸν πρόγραμμα τοῦ αὐτοκράτορος Αὐγούστου ἤσκησεν ἐπίδρασιν ἐπὶ τὴν περὶ Ρώμης ἀντίληψιν τοῦ Τίτου Λιβίου καὶ καθόλου ἐπὶ τὴν πολιτικὴν δικαιολογίαν αὐτοῦ³. Οὕτως ὁ Τίτος Λίβιος ἐγένετο διερμηνεὺς τῆς αὐγουστείου ἀναμορφωτικῆς προσπάθειας καὶ ἐτοποθέτησε τὴν ἱστορίαν εἰς τὸ αὐγούστειον πνεῦμα. Τὸ ἐν τῷ ἔργῳ τοῦ ἱστορικοῦ διάχυτον θρησκευτικὸν καὶ ἠθικὸν συναίσθημα

1. Suet., Claudius 41, 1· πρβλ. καὶ Laistner, ἐνθ' ἀνωτ., σ.78· Klingner Fr., Livius, Römische Geisteswelt⁵, München 1965, s.460.

2. Terzaghi Nic., L'anima e l'arte di Tito Livio, Milano 1943, p.18.

3. Burck Er., Livius als augusteischer Historiker, «Die Welt als Geschichte» 1(1935) 448-487· Syme R., Livy and Augustus, Harvard Studies in classical Philology 64(1959) 74-76 [= Burck Er., Wege zu Livius, Darmstadt 1967, s.152-155].

θέτει αὐτὸν ἐπὶ τῆς αὐτῆς κατευθυντηρίου γραμμῆς, εἰς τὴν ὁποίαν ἠκολούθησεν ὁ Βεργίλιος καὶ ὁ Ὁράτιος. Ὁ Ρωμαϊκὸς πολιτισμὸς τῆς αὐγουστείου ἐποχῆς εὔρε τὰς μείζονας ἐκφράσεις του εἰς τὸν Βεργίλιον, τὸν Ὁράτιον καὶ τὸν Τίτον Λίβιον. Τὰ καλλιτεχνικὰ προβλήματα, τὰ προβλήματα πολιτισμοῦ καὶ τῆς πολιτικῆς, τὰ ὁποῖα ἐνέπνευσαν τοὺς ἀνωτέρω ποιητὰς καὶ τὸν ἱστορικόν, ἦσαν ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα προσδιώρισαν τὴν πλέον ζῶσαν καὶ γονιμωτέραν περίοδον τοῦ αὐγουστείου πολιτισμοῦ. Ἰδίᾳ εἰς τὰ πρῶτα βιβλία τοῦ ἱστορικοῦ ἔργου τοῦ Τίτου Λιβίου εἶναι περισσότερον ἢ εἰς τὰ ἐπόμενα αἰσθητὴ ἢ πνοὴ τοῦ αὐγουστείου πνεύματος, τοῦ αὐγουστείου πολιτικοῦ ιδεώδους, τοῦ ὁποίου ὁ ἱστορικὸς ἐγένετο ἐξάγγελος¹. Ὁ Η. Petersen ἀνέλυσε χωρία τινὰ τοῦ πρώτου βιβλίου τοῦ ἱστορικοῦ ἔργου τοῦ Τίτου Λιβίου, τὰ ὁποῖα περιέχουν ὑπαινιγμοὺς εἰς σύγχρονα τοῦ ἱστορικοῦ γεγονότα, οἱ ὅποιοι ὑπαινιγμοὶ ἀποσκοποῦν εἰς τὸ νὰ ἐπιστήσουν τὴν προσοχὴν τοῦ αὐτοκράτορος Αὐγούστου, ὅπως οὗτος προφυλάξῃ ἑαυτὸν ἀπὸ τῆς μοναρχίας².

Κατὰ ταῦτα ὁ Τίτος Λίβιος παρουσιάζεται ὡς αὐγουστειος, ἀφοῦ ἐπιθυμεῖ νὰ συμβάλῃ εἰς τὸ ἀναμορφωτικὸν ἔργον τοῦ Αὐγούστου, εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ ἀρχαίου ρωμαϊκοῦ πνεύματος εἰς τὰς ρωμαϊκὰς μάζας· ἀφοῦ χρησιμοποιοεῖ τὴν ἱστορίαν ἀπὸ ἠθικῆς σκοπίας· ἀφοῦ διαγράφει καὶ προβάλλει χαρακτῆρας πασῶν τῶν περιόδων τῆς ρωμαϊκῆς ἱστορίας, φέροντας τὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τοῦ Αὐγούστου³. Ὁ Τίτος Λίβιος ἀναφέρει μετ'εὐλαβείας ἐξέχοντας Ρωμαίους τοῦ παρελθόντος, σκοπῶν, ὅπως ζητήσῃ καὶ εὖρη παρ'αὐτοῖς ποίαν τινα στήριξιν κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του δοκιμασιῶν καὶ ἵνα ἐμπνευσθῇ ἐκ τῶν ὑψηλῶν παρδειγμάτων τῶν.

Οἱ δεσμοὶ ὅμως φιλίας τοῦ Τίτου Λιβίου μετὰ τοῦ αὐτοκράτορος Αὐγούστου δὲν ὑποχρεώνουν ἡμᾶς, ὅπως θεωρήσωμεν ὅτι ὁ ἱστορικὸς ἐγένετο ὁπαδὸς τοῦ καθεστώτος τοῦ Αὐγούστου καὶ ὅτι οὗτος συνέβαλεν εἰς τὴν διάδοσιν τῆς ιδέας τῆς ἡγεμονίας τοῦ Αὐγούστου. Ἡ λεπτομερὴς ἐξέτασις τῶν πολιτικῶν ἀπόψεων τοῦ Τίτου Λιβίου, ὡς αὐταὶ ἀποκαλύπτονται εἰς τὸ διασωθὲν τμήμα τοῦ ἱστορικοῦ του ἔργου, ἀποδεικνύει

1. Klingner Fr. ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 460, 462.

2. Livy and Augustus, Transactions and Proceedings of the Amer. Philological Association XCII (1961) 440-452· Mensching E., Livius, Cossus and Augustus, Museum Helveticum XXIV (1967) 12-32.

3. Howald Ernst., Vom Geist Antiker Geschichtsschreibung, München und Berlin 1944, s. 171, 184, 190.

ὅτι ὁ ἱστορικὸς ὑπῆρξεν ἀποφασιστικὸς ὁπαδὸς τοῦ καθεστώτος τῆς Ἐλευθέρας Πολιτείας¹.

Ὁ Τίτος Λίβιος ἀπεσιώπησε καὶ ἀντιπαρῆλθεν ἐπιμελῶς τὰς ἐσωτερικὰς μεταρρυθμίσεις τοῦ Αὐγούστου καὶ τὴν καθόλου διαδικασίαν, διὰ τῆς ὁποίας ἡ παλαιὰ μορφή τῆς ρωμαϊκῆς κυβερνήσεως μετεμορφώθη καὶ μετεσχηματίσθη εἰς συγκεκαλυμμένον δεσποτισμόν, πρὸς τὸν ὁποῖον ὁ ἱστορικὸς δὲν διέκειτο συμπαθῶς. Ὁ Τίτος Λίβιος, ἂν δὲν παρῆιδε παντάπασι τὰ καθεστωτικά προβλήματα τῆς Ρώμης κατὰ τὴν τελευταίαν περίοδον τῆς Ἐλευθέρας Πολιτείας, τοὐλάχιστον διεξῆλθεν αὐτὰ λίαν συντόμως καὶ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τοῦτο συνέβη ἐσκεμμένως². Ἀπαξ μόνον καὶ ἐντελῶς ἐπ'εὐκαιρίᾳ ὁ Τίτος Λίβιος ἀναφέρει ἐν τῷ ἱστορικῷ ἔργῳ του τὸ ὄνομα τοῦ αὐτοκράτορος Αὐγούστου, ἀνὰ πᾶσαν ὁμῶς στιγμὴν αἰσθάνεται τις τοῦτο παρόν³.

Αἱ ἐν τῷ ἱστορικῷ ἔργῳ τοῦ Τίτου Λιβίου ἀναφοραὶ εἰς τὸν Αὐγουστον δὲν ἐνέχουν κολακείαν, ἀλλ' ἀναφέρονται εἰς σύγχρονα γεγονότα. Παρὰ τῷ Τίτῳ Λιβίῳ δὲν ἀπαντῶνται τιμητικαὶ μνεαὶ διὰ τὸν Αὐγουστον. Οὐδὲν μνημονεύεται ὑπὸ τοῦ ἱστορικοῦ ἡ Ἰουλία γενεά, εἰς τὴν ὁποίαν ὁ αὐτοκράτωρ ἀνήγε τὴν καταγωγὴν του⁴. Ἐξ ἄλλου ὁ ἐν τῷ προλόγῳ τοῦ ἱστορικοῦ ἔργου τοῦ Τίτου Λιβίου ὑπαινιγμὸς⁵ αὐτοῦ διὰ τὴν ἄρτι ἐγκαθιδρυθεῖσαν ἡγεμονίαν τοῦ Αὐγούστου οὐδὲν ἀποδεικνύει ὅτι ὁ ἱστορικὸς εἶχεν ἀποδεχθῆ καὶ υἱοθετήσῃ τὸ καθεστὼς τοῦ Αὐγούστου⁶. Ἴσως ὁ Αὐγουστος προσεπάθησε νὰ κατευθύνῃ, ἄνευ ὁμῶς πίεσεων, τὸν ἱστορικόν, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ γεγονότα καὶ εἰς τὴν θέσιν τοῦ Aulus Cornelius Cossus, ὅστις ἐνίκησε τὸν ἀρχηγὸν τῶν Οὐρήτων Tolumnius καὶ ἀπεκόμισε πλούσια σκῦλα⁷, ἀλλ' ὁ Τίτος Λίβιος δὲν συνεμορφώθη πρὸς τὴν ὑπόδειξιν τοῦ ἡγεμόνος, περιορισθεὶς μόνον εἰς τὸ νὰ παράσχῃ τὴν πληροφορίαν ἐν ὑποσημειώσει, χωρὶς νὰ ἐξάρῃ αὐτήν.

Τὴν ἀνεξαρτησίαν τῆς σκέψεώς του ἀπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Αὐγούστου κατέδειξεν ὁ Τίτος Λίβιος καὶ διὰ τῆς χρήσεως τοῦ ὀρου *Principes* οὐχὶ ἐν τῇ ἐννοίᾳ, τὴν ὁποίαν ἀπέδιδεν εἰς αὐτὸν ὁ αὐτοκράτωρ, καὶ ἐν

1. Walsh P. G., *Livy and Augustus*, Proceedings of the African Classical Association (Salisbury, S. Rhodesia) IV(1961)26-37.

2. Laistner, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 79-81 passim.

3. Howald Ernst, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 190.

4. Bayet J., *Tite Live*, édition G. Budé, Préface, p.17.

5. Préface 9: «haec tempora quibus nec vitia nostra nec remedia pati possumus».

6. Leemann D. A., ἐνθ' ἄνωτ., σ.208.

7. Tit. Liv. IV 19-20.

τῇ καταφάσει τοῦ συμβατικοῦ ἀριστοκρατικοῦ ιδεώδους. Ὡς ἤδη παρετηρήθη, τὸ ἱστορικὸν ἔργον τοῦ Τίτου Λιβίου εἶναι: «εἰς σιωπηρὸς θρήνος δι' ἐν ιδεῶδες, τὸ ὁποῖον εἶχεν ἀφανίσει ἡ ἡγεμονία τοῦ Αὐγούστου»¹.

Κατὰ ταῦτα ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ δύναται νὰ ἀποδοθῇ εἰς τὸν Τίτον Λίβιον ἡ κατηγορία ὅτι «ἔθεσε τὴν σφραγίδα τοῦ ἀπ' εὐθείας εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ αὐτοκράτορος», ὥς ὑπεστήριξεν ὁ H. Dessau², ἢ ὅτι διέτελεσεν ὑμνητὴς καὶ προπαγανδιστὴς τοῦ μοναρχικοῦ καθεστῶτος τοῦ Αὐγούστου, ὥς ὑπεστήριξεν ὁ Hans Joachim Mette³, ἢ ὅτι τὸ ἔργον τοῦ ἱστορικοῦ ἐγένετο διὰ ρητορικὴν καὶ πολιτικὴν προπαγάνδαν προβεβλημένην εἰς τὸ παρελθόν⁴ ἢ ὅτι ὁ ἱστορικὸς ἐπέστη ὑπὸ τοῦ Αὐγούστου, ὅπως καταστῇ προπαγανδιστὴς τοῦ καθεστῶτος του⁵, διότι εἰς τὰ σφῆζόμενα βιβλία τοῦ ἔργου τοῦ Τίτου Λιβίου οὐδαμοῦ ἀπαντᾷ ὁμολογία πίστεως εἰς τὸν Αὐγούστον, ἀσφαλῶς δὲ τοιοῦτό τι δὲν θὰ παρετηρεῖτο καὶ εἰς τὰ ἀπολεσθέντα βιβλία τοῦ ἔργου τοῦ ἱστορικοῦ, εἰς τὰ ὁποῖα περιεγράφησαν μεγάλα τμήματα τῆς αὐγουστείου ἐποχῆς⁶. Ὁ Τίτος Λίβιος ὑπηρετήσε τὸν Αὐγούστον, ἀλλὰ μόνον ἐν τῷ μέτρῳ, ἐν τῷ ὁποίῳ ὑπηρετεῖ τὴν πατρίδα του, τὴν ὁποίαν ἡγάπα βαθύτατα.

Ὁ Τίτος Λίβιος ἤρξατο συγγράφων τὸ ἱστορικὸν ἔργον του εὐθὺς μετὰ τὴν παρὰ τὸ Ἑκτίον ναυμαχίαν (τῷ 31 π.Χ.)⁷, ἡ ὁποία ἔλαβε γιγαντιαίας διαστάσεις καὶ παρουσιάσθη ὡς παγκόσμιος σύρραξις, ὥς συγκρουσίς δύο ἀντιθέτων κόσμων, ὥς συγκρουσίς τῆς Ἀνατολῆς καὶ

1. Laistner, ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 78-79.

2. Livius und Augustus, Hermes XLI (1906)142.

3. Livius und Augustus, Gymnasium 68(1961)278-285, ἰδίq s.285 [= Burck E.r., Wege zu Livius, Darmstadt 1967, s.156-166, ἰδίq s.165. Ὁ Mette ἐτόνισεν ὅτι ὁ Τίτος Λίβιος κατ' ἀρχάς εἶδεν εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Αὐγούστου — μετὰ μάλιστα τὴν ὑπ' αὐτοῦ ἀποκατάστασιν τῆς ὁμονοίας εἰς τὸν Ρωμαϊκὸν κόσμον — οὐχὶ τὸν καταστροφέα τῆς Ἑλευθέρας Πολιτείας, ἀλλ' οὐχὶ καὶ τὸν ἀπεσταλμένον ὑπὸ τῶν θεῶν πρὸς σωτηρίαν τοῦ Ρωμαϊκοῦ κόσμου, δικαιολογούντα μίαν ἀπόλυτον μοναρχίαν, καὶ ὅτι ὁ ἱστορικὸς, ὑποταχθεὶς εἰς τὸ γεγονός ὅτι ὁ Ρωμαϊκὸς λαὸς δὲν ἦτο πλέον ἱκανὸς νὰ διατηρήσῃ τὴν ἐλευθερίαν του, συνέχισε νὰ γράφῃ καὶ νὰ παρουσιάζῃ τὰς πραγματοποιήσεις τοῦ Αὐγούστου, ἐν ᾧ μέτρῳ αὐταὶ ἦσαν διὰ μέσου αὐτοῦ, τοῦ αὐτοκράτορος, πραγματοποιήσεις τοῦ Ρωμαϊκοῦ λαοῦ καὶ τοῦ ρωμαϊκοῦ ὀνόματος.

4. Pinsent, Antiquarianism fiction and history in the first decade of Livy, The Classical Journal LX(1959)81-85.

5. Walsh G. P., ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 26-37.

6. Howald Ernst, ἐνθ' ἀνωτ., σ.171

7. Τῷ 29 π.Χ., ὅτε ὁ Ὀκταβιανὸς ἐπέστρεψεν ἐκ τῆς Ἀνατολῆς καὶ ἐώρτασε τὸν τριπλοῦν θρίαμβόν του, ὁ Τίτος Λίβιος εἰργάζετο ἤδη πρὸς συγγραφὴν τοῦ ἱστορικοῦ ἔργου του.

Δύσεως, καθ' ἣν σύγκρουσιν ἐθριάμβευσεν ὁ ρωμαϊκὸς ἐθνικισμός.

Συνέγραψε δὲ ὁ Τίτος Λίβιος τὸ ἱστορικὸν τοῦ ἔργου πρὸς πραγματοποίησιν τριῶν σκοπῶν. Ὁ πρῶτος σκοπὸς ἦτο φιλογολικός. Ἐπεθύμει δηλαδὴ ὁ Τίτος Λίβιος διὰ τῆς συγγραφῆς τοῦ ἱστορικοῦ τοῦ ἔργου νὰ ἀμιλληθῇ πρὸς τοὺς Ἑλληνας εἰς τὸν χώρον τῆς ἱστορίας καὶ νὰ συμβάλῃ οὕτως εἰς τὴν ἄρσιν τῆς ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ἐξακοντιζομένης κατηγορίας περὶ πνευματικῆς κατωτερότητος τῆς Ρώμης ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν Ἑλλάδα. Ἐπεθύμει ὁ Τίτος Λίβιος νὰ συμβάλῃ καὶ αὐτός, ὡς ἔπραξεν ὁ Βεργίλιος εἰς τὸν χώρον τοῦ ἔπους κυρίως καὶ ἄλλοι Λατῖνοι συγγραφεῖς, εἰς τὴν λύσιν τοῦ προβλήματος τῆς πνευματικῆς ἀξίας καὶ ἀξιοπρεπείας τῆς Ρώμης καὶ τοῦ ἡθικοῦ δικαιώματος αὐτῆς νὰ ἀσκήσῃ τὴν διακυβέρνησιν τῶν λαῶν· προβλήματος, τὸ ὅποιον εἶχεν καταστῇ ἄγχος διὰ τοὺς ἰθύνοντας τὸν πολιτικὸν καὶ πνευματικὸν βίον τῆς Ρώμης.

Ἄλλ' ὁ Τίτος Λίβιος δὲν εἶχεν ἰσχυρὰν φιλοσοφικὴν διάθεσιν, δὲν ἦτο στοχαστὴς τῆς ἱστορίας, ὥστε νὰ χωρήσῃ εἰς συζητήσεις περὶ βασικῶν ἱστορικῶν, πολιτικῶν καὶ κοινωνικῶν προβλημάτων καὶ εἰς τοποθέτησιν τοῦ ἔναντι τῶν ἱστορικῶν δυνατοτήτων καὶ ὑποχρέωσεων¹. Οὐδέποτε σχεδὸν ὁ Τίτος Λίβιος ἐξέφρασε γενικὰς σκέψεις καὶ προσωπικὰς ἀντιδράσεις, σπανίως δὲ προβαίνει εἰς ἀπλὰς κρίσεις περὶ τῶν ἱστορικῶν φαινομένων τῆς Ρώμης, περὶ τῆς πολιτικῆς ἰσχύος αὐτῆς².

Ὁ δεύτερος σκοπός, διὰ τὸν ὅποιον ὁ Τίτος Λίβιος ἔγραψε τὸ ἱστορικὸν ἔργον του, ἦτο ἐθνικός. Ἡ ρωμαϊκὴ ἱστοριογραφία εἶχε πάντοτε ὡς κύριον χαρακτῆρα τὸν ἐθνικόν. Ὡς πρὸς τοῦτο τὸ ἱστορικὸν ἔργον τοῦ Τίτου Λιβίου δύναται νὰ θεωρηθῇ ὅτι κατέχει τὴν πρώτην θέσιν. Ἡ περὶ ἱστορίας ἀντίληψις τοῦ Τίτου Λιβίου δὲν εἶναι φιλοσοφικὴ ἢ πολιτικὴ, ἀλλὰ πατριωτικὴ καὶ συναισθηματικὴ. Ἡ ἱστορία κατὰ τὸν Τίτον Λίβιον ἔδει νὰ παρουσιάξῃ καὶ ἐξηγῇ κατὰ εὐχάριστον τρόπον τὸ παρελθόν καὶ νὰ κρίνῃ μετ' αὐστηρότητος τὸ παρόν. Ἡ βασικὴ ἔμπνευσις τοῦ Τίτου Λιβίου προέρχεται ἐκ τῶν πατριωτικῶν αἰσθημάτων του.

Κατὰ τὸν ροῦν τῆς ἱστορίας τῆς ρωμαϊκῆς λογοτεχνίας ἅπαξ μόνον, κατὰ τὸ τέλος τῆς Ἐλευθέρας Πολιτείας καὶ κατὰ τὴν ἀρχὴν μιᾶς νέας ἐποχῆς, κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς αὐτοκρατορίας, παρουσιάσθησαν ἐξωτερικαὶ καὶ ἐσωτερικαὶ δυνατότητες διὰ τοὺς ποιητὰς καὶ πεζογράφους, ὥστε

1. Burck Er., Zum Rombild des Livius. Interpretationen zur zweiten Pentade, Der altsprachliche Unterricht 1957, s.321· βλέπε καὶ Bayet J., Tite-Live, Histoire Romaine («Belles Lettres»), Paris 1947, p.38-41 [= Philosophische Tendenzen bei Livius, in Burck Er., Wege zu Livius, s. 470-474].

2. Klingner Fr., Livius. Zur Zweitausend Jahrfeier, Römische Geisteswelt, München 1965, s.461.

οὔτοι νὰ ἐμφανισθοῦν πρὸ τοῦ λαοῦ των ὡς ἄγγελοι καὶ διερμηνεῖς· εἰς αὐτοὺς ἀνήκει ὁ Τίτος Λίβιος¹. Τὸ ἱστορικὸν ἔργον τοῦ Τίτου Λιβίου ἔχει διερμηνευτικὸν χαρακτῆρα· ἔχει ἓνα διερμηνευτικὸν κανόνα, ὁ ὁποῖος δὲν ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὸν τοῦ ἔπους τοῦ Βεργιλίου, πρὸς λύσιν τοῦ προβλήματος τῆς ρωμαϊκῆς ὑπεροχῆς ἐναντι τῶν ἄλλων λαῶν. Ὁ Βεργίλιος, διὰ τὸν αἰτιολογήσει καὶ στηρίξει τὴν ρωμαϊκὴν ὑπεροχὴν, ἡσθάνετο ὅτι ἔπρεπε νὰ δώσῃ εἰς τὴν Ρώμην λογοτεχνικὴν ἀξιοπρέπειαν καὶ θεῖαν ἀποστολὴν διὰ τῆς ἐπεξεργασίας μιᾶς τελολογικῆς ἐποποιίας. Ὁ Τίτος Λίβιος ἀντεμετώπισεν ἀντιθέτως τὸ πρόβλημα τῆς ἱστορικῆς περιπετείας καὶ μεταβολῆς. Ἡθέλησε νὰ δώσῃ πλήρη ἱστορικὴν ἀφήγησιν, ἡ ὁποία νὰ ἔχῃ λογοτεχνικὴν εὐπρέπειαν καὶ νὰ ἀνταποκρίνεται εἰς τὰς ἀπαιτήσεις, τὰς ὁποίας ὁ κλασσικὸς πνευματικὸς πολιτισμὸς ὥριζεν εἰς αὐτὸν διὰ τὸ μεγαλεῖον τῆς Ρώμης.

Ὁ Τίτος Λίβιος εἶναι ὁ μεγαλύτερος ἱστορικὸς τοῦ Ρωμαϊκοῦ μεγαλείου. Οὗτος μετὰ τοῦ Βεργιλίου εἶναι πατὴρ καὶ διδάσκαλος πάσης δόξης τῶν Ρωμαίων. Ἄπανα ἡ σκέψις καὶ ἅπαντα τὰ αἰσθήματα τοῦ Τίτου Λιβίου ἔχουν διαποτισθῇ ὑπὸ τῆς ἱστορικῆς συνειδήσεως. Τὸ ἔργον τοῦ Τίτου Λιβίου ἐξηγεῖται ὡς ἐπιβεβαίωσις τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως αὐτοῦ, τρεφομένης ἐκ σκέψεων ἀφορωσῶν εἰς τὴν πολιτικὴν κυριαρχίαν καὶ ἀποστολὴν τῆς Ρώμης ἐν τῷ κόσμῳ. Ὁ Τίτος Λίβιος γράφων τὸ ἱστορικὸν του ἔργον ἐσκόπει κυρίως νὰ ἀνεγείρῃ μνημεῖον εἰς τὴν δόξαν τῆς πατρίδος του· ἤθελε νὰ δημιουργήσῃ μνημειῶδες ἔργον περὶ τῶν πεπρωμένων καὶ τῶν ἐπιτευγμάτων τοῦ Ρωμαϊκοῦ λαοῦ. Ἐπεθύμει ὁ Τίτος Λίβιος διὰ τοῦ ἔργου του τούτου νὰ ἐξηγήσῃ εἰς τὸν Ρωμαϊκὸν λαὸν καὶ τὸν λοιπὸν κόσμον, πῶς ἡ Ρώμη ἀπὸ τῶν ταπεινῶν ἀφετηριῶν της ἔφθασεν εἰς τὸ μέγα ὕψος τῆς πολιτικῆς καὶ στρατιωτικῆς της δυνάμεως, διὰ ποίων πολιτικῶν θεσμῶν καὶ διὰ ποίου τρόπου ζωῆς ἐπέτυχε τὴν κοσμοκυριαρχίαν. Ἐζήτησεν ὁ Τίτος Λίβιος νὰ παρουσιάσῃ τὸν ἐπικὸν ἀγῶνα τῆς Ρώμης πρὸς μίαν φοβερὰν ἀντίπαλόν της μεσογειακὴν δύναμιν, πρὸς τὴν Καρχηδόνα, τοῦ ὁποίου ἀγῶνος τὸ ἀποτέλεσμα ἔθεσε τὰ θεμέλια τῆς κοσμοκυριαρχίας της. Ἐπίσης ἀνεζήτησεν ὁ Τίτος Λίβιος τὸ κατ'ἔξοχον μυστικὸν τῆς ἐξελιξέως καὶ ἀνόδου τῆς Ρώμης εἰς παγκόσμιον δύναμιν καὶ εὗρε τοῦτο εἰς τὴν σταθερότητα τῶν θεσμῶν της καὶ εἰς τὴν ἀγιότητα τῶν τρόπων τοῦ Ρωμαϊκοῦ λαοῦ.

Ὁ Τίτος Λίβιος ἐν τῷ προλόγῳ τοῦ ἱστορικοῦ ἔργου του δεικνύει ὁποῖον οὗτος ἔθηκε σκοπὸν πρὸς πραγματοποιήσιν διὰ τοῦ ἱστορικοῦ ἔργου του καὶ ποῖα ἦσαν τὰ συναισθήματα, τὰ ὁποῖα ἐδέσποζον αὐτοῦ

1. Haffter Heinz, Rom und römische Ideologie bei Livius, Gymnasium 71 (1964)250 [= Burck Fr., Wege zu Livius, s. 297].

καὶ ἐνέπνευσαν εἰς αὐτὸν τὸ μέγα ἐγχείρημά του τῆς συγγραφῆς τοῦ ἱστορικοῦ ἔργου του. Οὕτως ὁ Τίτος Λίβιος ἐξομολογεῖται ὅτι θὰ ἦτο εὐχάριστος δι' αὐτὸν καὶ θὰ ἠθέλε νὰ ἐργασθῇ ἐν τῷ μέτρῳ τῶν δυνάμεών του, διὰ νὰ προβάλῃ καὶ διαιωνίσῃ τὴν ἀνάμνησιν τῶν κατακτήσεων καὶ κατορθωμάτων τοῦ πρώτου λαοῦ τῆς γῆς, τοῦ ἡγεμόνος τῆς οἰκουμένης λαοῦ· ἐὰν δὲ τὸ μέγα πλῆθος τῶν συγγραφέων ἐπισκιάσῃ τὸ ὄνομά του, θὰ παρηγορῇται ἐκ τῆς μεγαλοπρεπείας καὶ τοῦ ὕψους αὐτῶν, τὰ ὁποῖα θὰ προβληθοῦν ὑπ' αὐτοῦ («...iuvabit tamen rerum gestarum memoriae principis terrarum populi pro virili parte et ipsum consuluisse; et si in tanta scriptorum turba mea fama in obscuro sit, nobilitate ac magnitudine eorum me qui nomini officient meo consoler»)¹. Δηλαδή τὸν Τίτον Λίβιον ἐνέπνευσαν εἰς τὴν συγγραφὴν τοῦ ἱστορικοῦ ἔργου τοῦ ὁ φλογερὸς πατριωτισμὸς του, τὸ ἐνθουσιώδες αἶσθημα τοῦ ρωμαϊκοῦ μεγαλείου, ἡ ἐπιθυμία τοῦ ἱστορικοῦ νὰ ἀνεγείρῃ ἀψίδα θριάμβου εἰς τὸν ἡγεμόνα Ρωμαϊκὸν λαόν. Σκοπὸς λοιπὸν τοῦ Τίτου Λιβίου ὑπῆρξεν ὁ ἔπαινος τῆς πατρίδος του.

Κατὰ ταῦτα τὸ ἱστορικὸν ἔργον τοῦ Τίτου Λιβίου εἶναι περιγραφὴ τῆς οὐσίας τοῦ Ρωμαϊσμοῦ· εἶναι παρουσίαι τῆς ἀνόδου τῆς Ρώμης εἰς παγκόσμιον δύναμιν. Τοῦτο συνδέεται στενότατα πρὸς τὴν ζωὴν τῆς πόλεως Ρώμης καὶ τοῦ Ρωμαϊκοῦ λαοῦ. Ξένοι λαοὶ δὲν ἐνδιαφέρουν τὸν Τίτον Λίβιον, ὥς καὶ τοὺς λοιποὺς Λατίνους ἱστορικοὺς, ἢ ἐνδιαφέρουν αὐτὸν οὗτοι, ἐφ' ὅσον ἤλθον εἰς ἐπαφὴν καὶ σχέσιν πρὸς τὸν Ρωμαϊκὸν λαόν². Τὰ κράτη καὶ οἱ λαοί, οἱ ὁποῖοι ἤλθον εἰς ἐπαφὴν πρὸς τὸν Ρωμαϊκὸν λαόν, ἐνδιαφέρουν τὸν Τίτον Λίβιον μόνον ὥς ὕλη, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἡ Ρώμη ἥσκει τὴν κατακτητικὴν καὶ πολιτικὴν δραστηριότητά της. Ἀντιθέτως δηλαδή πρὸς τοὺς Ἑλλήνας ἱστορικοὺς, οἱ ὁποῖοι συνέλαβον τὴν γενικὴν ροὴν τῆς ἱστορίας, ὁ Τίτος Λίβιος καὶ οἱ λοιποὶ συμπατριῶταί του ἱστορικοὶ δὲν ἠδυνήθησαν νὰ συλλάβουν τὴν γενικὴν ροὴν τῆς ἱστορίας καὶ νὰ ἀποκτήσουν συνείδησιν τῶν ἱστορικῶν ροπῶν. Οἱ Ἑλληνες ἱστορικοὶ παρουσιάζουν εἰς τὰ ἔργα των πνευματικὴν αὐτονομίαν ἐναντι τῶν πόλεων—κρατῶν, εἰς τὰς ὁποίας ἀνῆκον· δὲν ἠνόουν πάντοτε τὰ συμφέροντα αὐτῶν. Ὁ Ἑλλην ἱστορικὸς εὗρίσκετο ψυχικῶς ἔξω παντὸς κράτους καὶ ἐκεῖθεν ἐξετίμα καὶ ἔκρινεν αὐτό. Οἱ Ἑλληνες ἱστορικοὶ ἐνδιέφερόντο καὶ διὰ ξένους λαοὺς. Τὸ ἐλληνικὸν ἱστορικὸν πνεῦμα ἔτεινεν εἰς τὴν καθολικότητα, εἰς τὸ παγκόσμιον, ἢ τάσις δὲ αὕτη ἤνοιξε τὸν δρόμον πρὸς τὴν φιλοσοφίαν. Κατὰ ταῦτα ἡ ἐλληνικὴ

1. Praefatio 3.

2. Ab urbe condita XXXVIII 48,6: «statui non ultra attingere externa nisi quae Romanis cohaerent rebus».

ιστοριογραφία δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ἐθνικιστική, καίτοι αὕτη εἶναι διαπεποτισμένη ὑπὸ τοῦ αἰσθήματος τῆς ὑπεροχῆς τῶν Ἑλλήνων ἔναντι τῶν ἄλλων λαῶν, τῶν βαρβάρων.

Ἀντιθέτως ὁ Τίτος Λίβιος, ὅς καὶ οἱ λοιποὶ συμπατριῶταί τοῦ ἱστορικοῦ, ἐνδιεφέρετο μόνον διὰ τὰ γεγονότα τοῦ λαοῦ τοῦ, τὰ ὁποῖα ἡρεῦνα, ὥς καὶ διὰ τὴν ζωὴν τοῦ λαοῦ τοῦ, τῆς ὁποίας μετεῖχε καὶ τὴν ὁποίαν τρόπον τινὰ ἔζη ἐκ νέου ἐσωτερικῶς. Ἐντεῦθεν προέρχεται ὁ λυρισμὸς τοῦ Τίτου Λιβίου καὶ τῶν λοιπῶν Λατίνων ὁμοτέχνων τοῦ, ἐξασφαλίζεται δὲ εἰς τὸ ἔργον τοῦ κοινὸν ἰδανικὸν κέντρον, τουτέστι τὸ ὄραμα τῆς Ρώμης αὐτοκρατείας.

Τὸ ἱστορικὸν λοιπὸν ἔργον τοῦ Τίτου Λιβίου ἐκφράζει ἀποκλειστικῶς τὴν φωνὴν τῆς Ρώμης. Ἡ ἐν αὐτῷ ἄποψις περὶ τῆς ἱστορίας τῶν πολέμων εἶναι ἀποκλειστικῶς ρωμαϊκή. Ἡ στερεὰ καὶ μεγαλοπρεπὴς οἰκοδομὴ τῆς ἱστορίας τῆς Ρώμης, τὴν ὁποίαν παρέχει ὁ Τίτος Λίβιος, ἀντικατοπτρίζει τὴν στερεάν καὶ ἐπιβλητικὴν οἰκοδομὴν τῆς ρωμαϊκῆς κοσμοκυριαρχίας.

Τὸ ἔργον τοῦ Τίτου Λιβίου εἶναι ὑπὸ πολλὰς ἐπόψεις μία ἐκτεταμένη καὶ μεγαλειώδης ἐποποιία οὕτως εἰπεῖν, τῆς ὁποίας ἥρωες εἶναι ὁ Ρωμαϊκὸς λαός, ὁ ὁποῖος παρουσιάζεται διὰ μέσου τῶν αἰώνων μετὰ τόλμης καὶ δραστηριότητος:

*«audendo atque agendo res Romana crevit»*¹,

μετὰ τῶν μεγάλων ἀρετῶν τοῦ, αἱ ὁποῖαι ἐξηγοῦν τὰ ἐπιτεύγματά τοῦ καὶ τὴν τύχην τοῦ, μετὰ τοῦ σκληροῦ νόμου τοῦ μόχθου καὶ τῆς ὑπομονῆς:

*«Et facere et pati fortia Romanum est»*²,

μετὰ τῶν μοιραίων ἀναγκαιοτήτων τῆς ὑπάρξεως, ἐπεκτάσεως καὶ αὐξήσεως τῆς Ρώμης, ἔτι δὲ μετὰ τῶν ἐσωτερικῶν πολέμων, οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦν θέματα δραματικῶν πινάκων καὶ ρητορικῶν δημηγοριῶν διὰ τὸν Τίτον Λίβιον, ὁ ὁποῖος τοὺς περιγράφει.

Ὁ Τίτος Λίβιος ὡς φορέα τῆς ἐξειδίξεως τῆς Ρώμης εἰς παγκόσμιον δύναμιν ἐθεώρει, ὡς ἤδη ἐγράφη, σύμπαντα τὸν Ρωμαϊκὸν λαόν. Αἱ ἀποφάσεις καὶ τὰ ἐπιτεύγματα τῶν πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν ἡγετῶν τῆς Ρώμης ἐκφράζουν κατὰ τὸν Τίτον Λίβιον τὴν θέλησιν τῶν Ρωμαίων πολιτῶν καὶ τὴν δύναμιν τῶν Ρωμαίων στρατιωτῶν. Αἱ εἰς τὸ ἱστορικὸν ἔργον τοῦ Τίτου Λιβίου παρεμβλλόμεναι δημηγορίαι πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν παρουσιάζονται ὡς ἐκφράζουσαι τὸ αἶσθημα, τὴν βούλησιν

1. Ab urbe condita XXII 14, 14.

2. Αὐτόθι II 12,9.

καὶ τὰς ἐντολὰς σύμπαντος τοῦ Ρωμαϊκοῦ λαοῦ. Ὁ ἱστορικὸς αἰσθάνεται ὡς καθήκον του νὰ παρουσιάσῃ ὅτι ἡ ὁλότης τοῦ Ρωμαϊκοῦ κόσμου συμφωνεῖ καὶ υἱοθετεῖ τὰς ἀποφάσεις καὶ τὰς πράξεις τῶν πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν ἡγητόρων. Ὁ Ρωμαϊκὸς λαὸς εἶναι ὁ δημιουργήσας τὴν Πολιτείαν, ἡ ὁποία ἐφήρμοσε τὴν αὐτοκρατορίαν τῶν νόμων, τὴν καὶ ἰσχυροτέραν τῆς ἀνθρωπίνης αὐτοκρατορίας.

Ἡσθάνετο ὁμοῦ ὁ Τίτος Λίβιος ποῖαν τινὰ περιφρόνησιν πρὸς τὸν ὄχλον, πρὸς τὴν λαϊκὴν μᾶζαν, διότι ἀντελαμβάνετο ὅτι αὕτη ἦτο ἀνίκανος νὰ αὐτοκυβερνᾷται συμφώνως πρὸς τὴν ἐλευθερίαν, τὴν ὁποίαν ἐφαντάζετο ὡς διαμορφοῦσαν τὸ μεγαλεῖον τοῦ Κράτους, ὡς ὑπηρετοῦσαν τὴν Πολιτείαν καὶ καθιστῶσαν τοὺς πολίτας ὄργανα τοῦ Κράτους καὶ οὐχὶ τὸ Κράτος ὑπηρετῇ τῶν πολιτῶν¹. Ὁ Τίτος Λίβιος στιγματίζει τοὺς ἀρχηγοὺς τοῦ λαοῦ καὶ τὰ κοῦφα παίγνια αὐτῶν, οἱ ὁποῖοι ἐγκρίνουν τὰ κοινωνικὰ ἐπαναστάσεις, διὰ νὰ δυνηθοῦν οὕτω νὰ ἐγκαταστήσουν ἑαυτοὺς εἰς τὴν ἐξουσίαν μετὰ τὴν καταστροφὴν τῶν ἀντιπάλων τῶν.

Ὁ Τίτος Λίβιος δὲν βλέπει ἐν τῷ κόσμῳ ἕτερόν τι πλὴν τῆς Ρώμης. Ἐν τῶν βασικῶν θεμάτων τοῦ ἱστορικοῦ ἔργου του εἶναι ἡ περὶ Ρώμης ἰδέα, τουτέστιν ἡ ρωμαϊκὴ ἀντίληψις καὶ πίστις ἐπὶ τὴν θεῖαν προέλευσιν, ἐπὶ τὴν δύναμιν, τὸ μεγαλεῖον καὶ τὴν ἀποστολὴν τῆς Ρώμης ἐν τῷ κόσμῳ καὶ ἐπὶ τὴν κατόπιν προφητείας αἰωνιότητα αὐτῆς, συνδεδεμένην πρὸς σύμβολα καὶ ἐχέγγυα, ὡς ἦσαν τὸ Καπιτώλιον, ἡ λύκαινα, τὸ Παλλάδιον, τὸ πῦρ τῆς Ἑστίας καὶ αἱ ὑσπίδες τοῦ Ἀρεως². Ὁ Τίτος Λίβιος ἐν τῷ προοιμίῳ τοῦ ἔργου του τονίζει τὴν θεῖαν προέλευσιν καὶ αἰωνιότητα τῆς Ρώμης³. Ἀλλαχοῦ τοῦ ἔργου του ὁ Τίτος Λίβιος ἐκφράζων τὴν ἰδέαν τῆς αἰωνιότητος τῆς Ρώμης παρουσιάζει τὸν ἀποθεωθέντα Ρωμύλον ἐμφανιζόμενον εἰς τὸν Iulus Proculus, προφητεύοντα καὶ

1. Ab urbe condita XXIV 25,8.

2. Τὴν ἰδέαν ταύτην ἐξέφρασαν Ἕλληνες συγγραφεῖς, ὡς ἡ ποιήτρια Μελιννώ (2ος π.Χ. αἰών), ἡ ὁποία ὕμνησε τὴν Ρώμην ὡς θυγατέρα τοῦ Ἀρεως, ἔτι δὲ ὁ Αἰλῖος Ἀριστείδης (2ος μ.Χ. αἰών) εἰς τὸν περὶ Ρώμης λόγον του. Ἐξ ἄλλου ὁ Διονύσιος ὁ Ἀλικαρνασεύς (Ρωμ. Ἀρχαιολ. II 69,3) ἐτόνισε τὸν αἰώνιον χαρακτῆρα τῆς Ρώμης. Τὴν περὶ Ρώμης ἰδέαν ἐξέφρασαν καὶ πολλοὶ τῶν Λατίνων συγγραφέων, ἰδίᾳ δὲ ὁ Κικέρων (De re publ. II 5,10. III 34· De coniur. Catil. III 19,21. IV 18· Pro Milone 83 καὶ ἄλλοι), ὁ Βεργίλιος, ὁ Ὀράτιος, ὁ Τιβούλλος (II 5,23) καὶ ὁ Ὀβίδιος (Fast. III 72). Ὁ Ἀδριανὸς ἰδρύσει λατρείαν διὰ τὴν Roma aeterna καὶ ἀφιέρωσεν εἰς αὐτὴν καὶ εἰς τὴν Venus felix ναόν· πρβλ. K o c h K., Roma aeterna, in Religio, Studien zu Kult und Glauben der Römer, Nürberg 1960, s. 142 ff.

3. Praef. 7.

προτρέποντα αὐτὸν νὰ διακηρύξῃ τὸ ρωμαϊκὸν μεγαλεῖον¹. Ἀλλαχού τοῦ ἔργου τοῦ ὁ Τίτος Λίβιος παρουσιάζει τὸν Canuleius λέγοντα περὶ τῆς Ρώμης: «in aeternum urbe condita»². Ἐπίσης ὁ ἱστορικὸς διὰ τοῦ στόματος τοῦ Σκιπίωνος διακηρύττει τὴν θείαν προέλευσιν τῆς Ρώμης («auspicato dis auctoribus»)³. Ἐπίσης ὁ Τίτος Λίβιος προβάλλει τὸ Καπιτώλιον ὡς σύμβολον τῆς αἰωνιότητος τῆς Ρώμης διὰ τοῦ στόματος τοῦ δευτέρου ἰδρυτοῦ αὐτῆς Καμίλλου, ἀγορευόντος πρὸς τοὺς κατοίκους τῆς Ρώμης, ἀποτρέποντος αὐτοὺς ἀπὸ μετοικεσίας εἰς Οὐήϊους καὶ ἐξηγοῦντος τὸ ἔτυμον τῆς τοπωνυμίας Capitolium διὰ μυθικῆς παραδόσεως, καθ' ἣν τὸ πάλαι ἐν τῷ Καπιτωλίῳ ἀνευρέθη κεφαλὴ ἀνθρωπίνη, πρᾶγμα, τὸ ὁποῖον ἡρμηνεύθη ὑπὸ τῶν μάντεων ὡς ἐξαγγελία τοῦ ὅτι εἰς τὴν θέσιν αὐτὴν θὰ ἔκειτο ἡ κεφαλὴ τοῦ κόσμου καὶ ἡ ὑπερτάτη ἐξουσία⁴.

Ὁ Τίτος Λίβιος θεωρεῖ ρωμαϊκὸν πᾶν τὸ εὐγενές, τὸ ὑψηλόν, τὸ δίκαιον εἰς τὴν ζωὴν τῶν πολιτῶν. Οὗτος χαίρει, ὅτι εἶναι Ρωμαῖος καὶ αἰσθάνεται ὡς Ρωμαῖος, τὸ δὲ ἔργον του, ἐν τῷ ὁποίῳ ἀφηγεῖται τὴν δόξαν τῆς Ρώμης, εἶναι δι' αὐτὸν τροφή, ἡ ὁποία οὐδέποτε ἱκανοποιεῖ τὴν ἀνήσυχον ψυχὴν του. Ὅταν ὁ ἱστορικὸς παῦν νὰ ἀφηγητῇ τὴν τραγῳδίαν τοῦ κατὰ τοῦ Ἀννίβα πολέμου τῆς Ρώμης, δηλοῖ ὅτι θὰ εἶναι δι' αὐτὸν ἀνακούφισις τὸ νὰ φθάσῃ εἰς τὸ τέλος τῆς ἀφηγήσεως τοῦ Καρχηδονιακοῦ πολέμου, ὡς ἂν εἶχε μετάσχει τούτου καὶ εἶχε δευμάσει τὰς κατ' αὐτὸν ἀντιξοότητες καὶ τοὺς κινδύνους⁵. Ἐν τῷ ἔργῳ τοῦ Τίτου Λιβίου ἄρχοντες, στρατηγοί, δῆμαρχοι καὶ πλῆθος Κυριτῶν κινδυνεύει ἐντὸς τοῦ ἀπλέτου φωτός τῆς Ρώμης. Ἡ Ρώμη ἐν τῷ ἔργῳ τοῦ Τίτου Λιβίου εἶναι ἡ ζῶσα ἰδέα, ἡ ζῶσα δύναμις καὶ δικαιοσύνη τοῦ κόσμου, ἡ θεία δύναμις, ἡ δημιουργοῦσα διὰ τῆς δυνάμεως τοῦ Ρωμαϊκοῦ λαοῦ.

Διὰ τὸν Τίτον Λίβιον καὶ τοὺς Ρωμαίους καθόλου εἶχεν ὑπερτάτην καὶ οὐσιαστικὴν ἀξίαν ἡ σωτηρία τῆς πατρίδος. Εἶχε διὰ τοὺς Ρωμαίους

1. Ab urbe condita I 16,7: «abi, nuntia Romanis, caelestes ita velle, ut mea Roma caput orbis terrarum sit».

2. Αὐτόθι IV 4,4.

3. Αὐτόθι XXVIII 28, 11.

4. Αὐτόθι V 54,7: βλέπε καὶ Ἡλιοπούλου Ν. Κ., Αἱ ἐτυμολογίαι παρ' Οὐάρρωνι, Κικέρωνι καὶ Τίτῳ Λιβίῳ, Ἐπιστημ. Ἐπετηρὶς τῆς Φιλολογ. Σχολῆς τοῦ Πανεπ. Ἀθηνῶν (1956-1957) 411. Pratt K. J., Rome as eternal, Journal of the History of Ideas XXVI (1965) 25-44. Klingner F., Rom als Idee, Römische Geisteswelt⁵, München 1965, s. 645-666. Klinz, Die Romidee im Lateinunttricht, Altsprachliche Unttricht, 1966, s. 42-58.

5. Ab urbe condita XXXI 1,5.

ἀξίαν διδάγματος καὶ κατηγορηματικῆς προσταγῆς ἢ ρῆσις τοῦ Κικέρωνος:

«*Ollis salus populi suprema lex esto*»¹.

Εἰς τὸν σεβασμὸν τῶν Ρωμαίων πρὸς τὴν πατρίδα τῶν ὁ Τίτος Λίβιος εὐρίσκει τὰ κριτήρια καὶ τὸ μέτρον, δι' ὧν μετροῦνται τὰ ἱστορικὰ γεγονότα. Πρὸ τῆς σωτηρίας τῆς πατρίδος πᾶσαι αἱ ἄλλαι ἀξίαι παραχωροῦν τὴν θέσιν τῶν

Εἰς τὸ ἱστορικὸν ἔργον τοῦ Τίτου Λιβίου τίθεται τὸ πρόβλημα τῆς αὐγουστείου κουλτούρας, τουτέστι τὸ πρόβλημα τῆς αἰτιολογήσεως τοῦ μεγαλείου καὶ τῆς ὑπεροχῆς τῆς Ρώμης, τὸ πρόβλημα τῆς κοσμοκυριαρχίας αὐτῆς. Ἐκφράζεται ἡ πίστις ἐπὶ τὴν εἰρηνευτικὴν καὶ ρυθμιστικὴν ἀποστολὴν αὐτῆς ἐν τῇ Ἀνατολῇ. Ἐκφράζεται ἡ πεποίθησις περὶ τοῦ δικαίου τῶν ἐνεργειῶν τῆς Ρώμης καὶ τοῦ ἀδίκου τῶν ὑποθέσεων τῶν ἐχθρῶν τῆς. Ἐξ ἄλλου ἐν τῷ πρώτῳ βιβλίῳ τοῦ ἔργου τοῦ ὁ Τίτος Λίβιος γράφει περὶ τῆς ὑπερνικῆσεως τῆς τυραννίδος καὶ ἐγκαθιδρύσεως τῆς Ἑλευθέρας Πολιτείας, ἐν δὲ τῷ δευτέρῳ βιβλίῳ ὁ ἱστορικὸς προβάλλει τὰς νομικὰς καὶ ἠθικὰς βάσεις πρὸς ἐξασφάλισιν τῆς ἐλευθερίας, τῆς ἐγκαθιδρύσεως τῶν δημοκρατικῶν ἀξιωμάτων καὶ τῆς *maiestas* τοῦ Ρωμαϊκοῦ λαοῦ. Ἀπεικονίζει τὰς διαφόρους ἐποχὰς τῆς ρωμαϊκῆς ἱστορίας μετὰ τοῦ μεγαλείου τῶν καὶ τῶν σκιῶν τῶν καὶ προβάλλει τὰς δυνάμεις ἐκείνας, διὰ τῶν ὁποίων ἡ Ρώμη ἔφθασεν εἰς τὴν κοσμοκυριαρχίαν καὶ ἐξησφάλισεν εἰς ἑαυτὴν τὴν ἐπὶ μακρὸν χρόνον διατήρησίν τῆς: «*Ad illa mihi pro se quisque acriter intendat animum, quae vita, qui mores fuerint, per quos viros quibus—que artibus domi militiaeque et partum et auctum imperium sit*», τονίζει εἰς τὸν πρόλογον (§ 9) τοῦ ἱστορικοῦ ἔργου τοῦ ὁ Τίτος Λίβιος.

Ὡς γνωστόν, ἡ περὶ ἱστορίας ἀντίληψις τῶν ἀρχαίων δὲν ἦτο ἡ αὐτὴ πρὸς τὴν τῆς σήμερον. Ὁ ἱστορικὸς τῶν νωτέρων χρόνων ἔχει ὡς ὄπλον τοῦ τὴν ἀμερόληπτον κριτικὴν τῶν πηγῶν καὶ τὴν ἀνακάλυψιν τῆς πραγματικῆς πορείας τῶν ἱστορικῶν γεγονότων. Τοῦτο εἶναι προῖον τῆς ἐπιστήμης σχετικῶς νέον, οὐχὶ παλαιότερον τοῦ αἵωνος, πλὴν ἐξαιρέσεων. Ὁ ἱστορικὸς τῆς ἀρχαιότητος ὤφειλε νὰ καταγράψῃ ὅ,τι οὗτος ἐπίστευεν ὡς ἀληθές, ἀλλὰ πρὸ παντός ἄλλου σκοπὸς τοῦ ἦτο νὰ δημιουργήσῃ ἐν λογοτεχνικῶν ἔργον μετὰ ἱστορικοῦ περιεχομένου. Ὁ Τίτος Λίβιος πιστεύει ὅτι εἰς τὸν ἱστορικὸν ἐπιτρέπεται νὰ ὠραιοποιῇ τὰ ἱστορικὰ γεγονότα καὶ νὰ καθιστᾷ μεγαλοπρεπὴ τὴν ἱστορίαν τῆς πόλεως Ρώμης, συζευγνὼν μῦθον καὶ ἱστορίαν. Πιστεύει ὅτι δὲν πρέπει ὁ ἱστορικὸς νὰ ἀφίνη νὰ ἀφανίζωνται αἱ εὐγενεῖς πράξεις.

1. De leg. III 3,8.

Ὁ Τίτος Λίβιος λοιπὸν γίνεται ἑρμηνευτὴς τῆς ρωμαϊκῆς οὐσίας ἑρμηνευτὴς τοῦ μεταβληθέντος ρωμαϊκοῦ πνεύματος, ὅτε ἡ Ρώμη νικηφόρος, ὑπεράνω τῶν ἐσωτερικῶν ἐρίδων τῶν τέκνων τῆς καὶ ὑπεράνω τοῦ κόσμου, ἴσταται ἔναντι τῶν μεγάλων ἐπιτευγμάτων τῆς, ἔναντι τοῦ ἰδίου αὐτῆς πολιτισμοῦ μετὰ καθαρᾶς κατανοήσεως καὶ αὐτοσυνειδήσεως, διεισδύει εἰς τὰς ἰδίας αὐτῆς ἀξίας καὶ ἐορτάζει τὰς νέας δημιουργίας τοῦ ἔπους, τῆς λυρικῆς ποιήσεως καὶ τοῦ ἱστορικοῦ πνεύματος.

Ὁ τρίτος σκοπὸς τῆς ὑπὸ τοῦ Τίτου Λιβίου συγγραφῆς τοῦ ἱστορικοῦ ἔργου του ὑπῆρξε παιδαγωγικὸς, ἠθικὸς. Τοῦ ἔργου τοῦ Τίτου Λιβίου, ὡς καὶ τοῦ τῶν λοιπῶν Λατίνων ἱστορικῶν, δεσπόζει μία ἠθικὴ θεώρησις, μία ἠθικὴ ἀντίληψις τῆς ἱστορίας¹. Ὁ Τίτος Λίβιος εἶχεν οἰσθανθῇ ἑαυτὸν ἱκανόν, ὅπως διὰ τῆς ἱστορικῆς ἀφήγησέως του ἀφυπνίσῃ τὴν ρωμαϊκὴν κοινωνίαν τῆς ἐποχῆς του διὰ μίαν νέαν ζωὴν· εἶχεν αἰσθανθῇ ἑαυτὸν ἱκανόν, ὅπως γίνῃ ὁδηγὸς ρωμαϊκῶν ψυχῶν. Οὗτος ἐπίστευεν ὅτι ἡ ἱστορία δὲν ἔχει ὡς ἔργον τὴν ξηρὰν ἀφήγησιν ἱστορικῶν γεγονότων βεβαιωμένων ὡς ἀληθῶν, ἀλλ' ὅτι αὕτη δέον νὰ προβάλλῃ μεγαλοπρεπῆ ἀρμονίαν ἰδανικῶν γεγονότων· ὅτι αὕτη ἔχει σκοπὸν οὐσιαστικῶς ἠθικόν. Ἡ ἱστορία διὰ τὸν Τίτον Λίβιον εἶναι σύνθεσις τοῦ παρελθόντος καὶ αἶσθημα τοῦ παρόντος. Οὗτος ἐπίστευεν ὅτι ὑπὸ τὸ φῶς τῶν μεγάλων καὶ ἰδανικῶν γεγονότων, τὰ ὁποῖα ἐξετάζονται ἐν τῇ ἱστορίᾳ, ἐπιτελεῖται καὶ ἐπιτυγχάνεται μία γόνιμος καὶ σωτηριώδης διδασκαλία, ἐκ τῆς ὁποίας δύνανται νὰ ἐξαχθοῦν παραδείγματα πρὸς μίμησιν διὰ τε τοὺς ἐπὶ μέρους πολίτας καὶ διὰ τὸ Κράτος καὶ οὕτω νὰ ἐπέλθῃ κατανόησις ὑπ' αὐτῶν παντός, ὅπερ δέον νὰ ἀποφεύγεται ὑπ' αὐτῶν ὡς ἀντιτιθέμενον εἰς τε τὰς ἀρχὰς τῶν καὶ εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν ὑπαρξίν των.

Ὡς ἀνωτέρω ἐγράφη, ὁ Τίτος Λίβιος ἤρξατο συγγράφων τὸ ἱστορικόν του ἔργον εὐθὺς μετὰ τὴν πορὰ τὸ Ἀκτιὸν ναυμαχίαν, ἡ ὁποία ἔλαβε γιγαντιαίας διαστάσεις καὶ παρουσιάσθη ὡς παγκόσμιος σύρραξις, ὡς σύγκρουσις δύο ἀντιθέτων κόσμων, ὡς σύγκρουσις τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως, καθ' ἣν σύγκρουσιν ἐθριάμβευσεν ὁ ρωμαϊκὸς ἐθνικισμός. Πικρὸτε ἐκράτησε περίοδος εἰρήνης καὶ εὐτυχίας, καθ' ἣν ὁ πολιτικὸς ὀρίζων κατέστη αἶθριος καὶ ἐλησμονήθησαν ἡ ἐκ τῶν πολέμων τοῦ παρελθόντος φρίκη καὶ ταλαιπωρίαι.

Ἀλλὰ τότε οἱ Ρωμαῖοι κατελήφθησαν ὑπὸ ἐξωφρενικῶν παθῶν. Κατελήφθησαν ὑπὸ τῆς νοσηρᾶς κλίσεως πρὸς τὸ χρήμα, πρὸς τὸν πλουτισμὸν καὶ τὰς ἀπολαύσεις. Τὴν ζωὴν τῆς Ρωμαϊκῆς Πολιτείας καὶ κοι-

1. Βλέπε Drexler Hans, Die moralische Geschichtsauffassung der Römer, Gymnasium 61 (1954) 168-169.

νωνίας κατέτρωγεν ἡ δύναμις τοῦ χρήματος, ἡ ἄμετρος φιλαργυρία, ἡ ὁποία ἤγεν εἰς τὴν χλιδὴν, πολυτέλειαν καὶ εἰς τὴν διαφθορὰν τῆς συγκλήτου, τῶν ἀρχόντων, τῶν δικαστῶν καὶ λοιπῶν. Ἐκράτησεν ἐν τῇ ρωμαϊκῇ κοινωνίᾳ ἠθικὴ διαφθορὰ πάσης φύσεως (πλαστογραφίαι διαθηκῶν, μοιχεύει, διαζύγια, γάμοι ἐξ ὑπολογισμού κλπ.) καὶ οὕτω διεταράχθη ἡ κοινωνικὴ ἁρμονία. Διὰ τοὺς πνευματικούς ἀνδρας τῆς Ρώμης, οἱ ὅποιοι εἶχον γνωρίσει ζωντανὴν εἰκόνα τῆς παλαιᾶς Ρωμαϊκῆς Πολιτείας, τῆς Ἐλευθέρως Πολιτείας, ἡ ἐποχὴ αὕτη, τὴν ὁποίαν οὗτοι διῆγον, ἐφαίνετο εἰς αὐτοὺς λίαν ὀδυνηρὰ καὶ πλήρης πολιτικῶν καὶ ἠθικῶν προβλημάτων.

Ὁ Τίτος Λίβιος προήρχετο ἐκ περιοχῆς τῆς Ἰταλίας μετὰ ἡρωϊκῶν παραδόσεων, αἱ ὁποῖα. δὲν εἶχον εἰσέτι μιανθῇ, ἐφαντάζετο δὲ ὅτι τὰ πάντα ἐν τῇ πατρίδι του ἔδει νὰ εἶναι ἰδανικά. Διὰ τοῦτο, ἀφοῦ εὐρέθη πρὸ τῆς σκληρᾶς πραγματικότητος τῆς ἐποχῆς του, πρὸ τῆς κρατοῦσης ἐν τῇ Ρωμαϊκῇ κοινωνίᾳ διαφθορᾶς, καὶ ἀφοῦ συνέλαβε τὰς ἐν τῇ δομῇ τῆς νέας Ρωμαϊκῆς αυτοκρατορίας ἐσωτερικὰς ἀδυναμίας καὶ κατενόησεν ὅτι τὸ αἴτιον τοῦ μεγαλείου καὶ τῆς παρακμῆς τῶν λαῶν εὐρίσκεται ἐν τῇ στάσει τῶν πρὸς τὸ χρήμα καὶ ὅτι ὁ ἄμετρος πόθος τούτου ἄγει εἰς τὴν παρακμὴν καὶ τὴν πτώσιν τούτων, ὑπέφερε σφόδρα διὰ τὴν ἰδίαν συντοῦ ὀδυνηρὰν ἐμπειρίαν ταύτην καὶ ἡσθάνετο φόβον καὶ ἀγωνίαν, μικρὸν κατὰ μικρὸν καθισταμένην ἐντονωτέραν, διὰ τὸ μέλλον τοῦ ὅσημέρις εἶ: τὴν καταστροφὴν ὀλισθίνοντος Ρωμαϊκοῦ λαοῦ καὶ διὰ τὰς ἀναλωθείσας ἤδη δυνάμεις αὐτοῦ, ὁ ὁποῖος ἄλλοτε πραγματικῶς ἐδέσποζε τοῦ κόσμου. Ἐντεῦθεν ἡ διάχυτος εἰς τὸ ἱστορικὸν ἔργον τοῦ Τίτου Λιβίου ἀπογοήτευσις καὶ ἀπαισιοδοξία διὰ τὴν ἀνθρωπίνην καὶ τὴν πολιτικὴν ὑπερξίν, ὥς καὶ ἡ ἀποδοκιμασία τοῦ ὀδυνηροῦ παρόντος.

Ἡ ἀπαισιοδοξία τοῦ Τίτου Λιβίου ἐκ τοῦ ὀδυνηροῦ παρόντος καὶ ἡ ἐπιθυμία του, ὅπως ἀγωνισθῇ κατὰ τοῦ διαγραφομένου ζοφεροῦ πεπρωμένου τοῦ Ρωμαϊκοῦ λαοῦ, ἤγαγον αὐτόν, ὅπως ἐκδηλώσῃ τὴν σφοδρὰν ἀγάπην του πρὸς τὸ ρωμαϊκὸν παρελθόν, πρὸς τοὺς θεσμούς, τὰς ἀξίας καὶ τὰ ἦθη τῆς ἀρχαίας Ρώμης, τὰ ὁποῖα ἐξιδανικεύων καὶ δημιουργῶν οὕτως ἐν ἑαυτῷ μίαν ἀρχαίαν ψυχὴν, ὠθοῦσον αὐτόν νὰ ἴσταιται μετ' εὐλαβείας πρὸ τῶν καταστάσεων καὶ τῶν ἀνθρώπων τῶν παλαιότερων χρόνων¹, ζητεῖ νὰ εὕρῃ παραμυθίαν καὶ ἀνακούφισιν εἰς τὸ παρελθόν, τὸ ὁποῖον εἶναι τὸ μόνον ἀσφαλὲς καὶ ἀληθὲς κτῆμά μας.

Οὕτως ἡ ἔκθεσις τῶν ἱστορικῶν γεγονότων παρὰ Τίτῳ Λιβίῳ καθί-

1. Ab urbe condita XLIII 13: «Ceterum et mihi vetustas res scribendi nescio quo pacto antiquus fit animus et quaedam religio tenet».

σταται κυρίως ἀνάστασις τοῦ παρελθόντος, τὴν ὁποίαν ἡ φαντασία καὶ ἡ εὐαισθησία τοῦ ἱστορικοῦ προβάλλει ἐνώπιόν μας. Οὗτος, ἀνὴρ πίστεως καὶ πάθους, ἵνα λησμονήσῃ τὰ κατὰ τὴν ἐποχὴν του κακὰ καὶ παρηγορηθῇ, προσφεύγει εἰς ἀναπόλησιν καὶ ἀτένισιν μετὰ νοσταλγίας τοῦ παρελθόντος· εἰς ἀναπόλησιν τῆς εἰκόνης τῶν παλαιῶν καλῶν ἡμερῶν μετὰ τῶν ἀπερίττων κατοικιῶν, μετὰ τῶν ἀπλῶν ἡθῶν καὶ ἐθίμων καὶ μετὰ τῶν ἀρχαίων ἐν ἰσχύι ρωμαϊκῶν ἀξιών τῆς ἐγκρατείας, τῆς δικαιοσύνης, τῆς μεγαλοφροσύνης, ἀξιών, αἱ ὁποῖαι ἄλλοτε ἐχαρακτήριζον τοὺς Ρωμαίους.

Κατὰ ταῦτα ὁ Τίτος Λίβιος ἀναγνωρίζει εἰς τὴν ἱστορίαν τὴν λειτουργίαν νὰ ἐπιτρέπῃ εἰς πάντα ἄνθρωπον διὰ τῆς συλλήψεως καὶ κατανοήσεως τῶν ἐν ἑαυτῷ καὶ ἐν τῷ περιβάλλοντί του ἀδυναμιῶν καὶ κακῶν νὰ ἀνανεώῃ καὶ ἐπανευρίσκῃ τοῦλάχιστον ἓν ὄνειρον, τοῦ ὁποίου τὸ κάλλος θὰ ἀνταμείψῃ αὐτὸν καὶ θὰ ἀντισταθμίσῃ τὰ ὑπ' αὐτοῦ ἐν ἑαυτῷ καὶ ἐν τῷ περιβάλλοντί του διαπιστούμενα κακὰ.

Ἰδανικὴ παρουσίασις μεμακρυσμένων ἐποχῶν ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ ὀδυνηρὸν παρὸν ἦτο ἰδίᾳ χαρακτηριστικὸν τῶν ἀνθρώπων, οἱ ὁποῖοι ἔξω καὶ ὑπέφερον κατὰ τὸ τέλος τῆς Ἑλευθέρας Πολιτείας καὶ κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς Αὐτοκρατορίας¹. Εἰς τὸ ρωμαϊκὸν παρελθὸν προσέβλεπε μετὰ νοσταλγίας ὁ αἰὼν τοῦ Αὐγούστου, ὁ ὁποῖος διεπνέετο ὑπὸ τῆς πίστεως εἰς τὴν τιμὴν καὶ τὸ μεγαλεῖον τῶν παλαιῶν Ρωμαίων κοί ἐκ τῆς προσπάθειας νὰ κερδηθῇ ἐκ νέου καὶ ἰσχυροποιηθῇ ἡ ἐθνικὴ τιμὴ καὶ ἡ αὐτοσυνειδήσις εἰς τὴν εἰκόνα τῶν μεγάλων γεγονότων τοῦ ρωμαϊκοῦ παρελθόντος. Κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Αὐγούστου ἡ Ρώμη καθαρθεῖσα ἀπὸ τῶν θλιβερῶν ἐμπειριῶν τοῦ αἵωνος τῶν ἐπαναστάσεων καὶ τῶν ἐμφυλίων πολέμων ἀνεπόλει τὰς βασικὰς ἀξίας τοῦ ρωμαϊκοῦ βίου ὡς τὰς πηγὰς τῆς δυνάμεώς της.

Κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Αὐγούστου ἡ ἱστορικὴ ἔρευνα ἀπέβλεπεν εἰς τὴν ἀποκάλυψιν τῶν ἠθικῶν ἀξιών τοῦ παρελθόντος, αἱ ὁποῖαι, ὡς τὰ ἦθῃ τῶν προγόνων, ἐλάμβανον τὴν σημασίαν κανόνων, συμφώνως πρὸς τοὺς ὁποίους θὰ καθορίζετο ἡ στάσις καὶ ἡ ἐνέργεια τοῦ παρόντος.

Καίτοι ὁ Τίτος Λίβιος ἠσθάνετο πόνον καὶ ἀγωνίαν ἐκ τῆς θρησκευτικῆς, ἠθικῆς, πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς καταπτώσεως τοῦ Ρωμαϊκοῦ λαοῦ κατὰ τὴν ἐποχὴν του, ἐν τούτοις οὗτος ἐθεώρει δυνατὴν μίαν ἀναγέννησιν τοῦ Ρωμαϊκοῦ λαοῦ καὶ ἔβλεπεν αὐτὴν ἤδη ἐν τῷ γίγνεσθαι κατὰ τὰς ἡμέρας τῆς αὐγουστείου εἰρήνης. Ἡ πίστις αὕτη τοῦ Τίτου Λιβίου ὅτι θὰ ἀνατεῖλῃ μία νέα ἐποχὴ διὰ τὴν πατρίδα του κατέστη εἰς αὐ-

1. Funaioli Gin., Livius im plane seines Werkes, Die Antike 19(1943)223.

τὸν δυνατὴ διὰ τῆς πίστεως τοῦ ἱστορικοῦ εἰς τὴν φρόνησιν καὶ τὴν δύναμιν τοῦ Ρωμαϊκοῦ λαοῦ, διὰ τῆς ἀρχομένης εἰρηνικῆς νέας τάξεως ἐν τῷ κόσμῳ ὑπὸ τὸν Αὐγούστον καὶ διὰ τῆς πίστεώς του εἰς τὴν συνένωσιν τῆς βουλῆσεως τῶν θεῶν καὶ τῆς ρήσεως τοῦ πεπρωμένου, αἱ ὁποῖαι προεφήτευον ὅτι ἡ Ρώμη θὰ ὑπάρχῃ αἰωνίως ὡς κοσμοκυρίαρχος.

Ἐπίστευσεν ὁ Τίτος Λίβιος ὅτι ἐν τῇ εἰκόνι τῆς ἱστορίας ἡδύνατο ὁ ρωμαϊκὸς βίος νὰ ἀναζωπυρηθῇ, νὰ βοηθηθῇ εἰς τὸ νὰ ἐγκαταλείψῃ τὰς συνηθείας του τῶν τελευταίων αἰώνων καί, ἀφοῦ στραφῇ πρὸς τὰς παλαιὰς ρωμαϊκὰς ἀξίας, νὰ δημιουργήσῃ τὰς προϋποθέσεις διὰ μίαν νέαν ἀφეთηρίαν δημιουργίας. Ἐπίστευε λοιπὸν ὁ Τίτος Λίβιος ἐπὶ τὴν δημιουργικὴν δύναμιν τοῦ ρωμαϊκοῦ πνεύματος καὶ ἐπὶ τὴν ρώμην τοῦ ἀρχαίου ρωμαιοῦ βίου καὶ τῶν ἀξιών του, καθὼς καὶ εἰς τὸ ὅτι θὰ ἀνέτελλε μία νέα ἐποχὴ εἰρήνης καὶ νέας κυριαρχίας, ἡ ὁποία θὰ ἐπραγματοποιεῖτο διὰ τοῦ Αὐγούστου.

Εἰς τὴν ἀναμόρφωσιν αὐτὴν τοῦ ρωμαϊκοῦ βίου ἐπεθύμει σφοδρῶς νὰ συμβάλῃ ὁ Τίτος Λίβιος τὸ μὲν διὰ τῆς ὑποδείξεως τῶν κοινωνικῶν καὶ ἠθικῶν κινδύνων, οἱ ὅποιοι εἶχον καλυφθῇ ὑπὸ τοῦ λάμποντος προσώπου τῆς ρωμαϊκῆς κοινωνίας, τὸ δὲ διὰ τῆς ἐν τῷ ἱστορικῷ ἔργῳ του προβολῆς εἰς φωτεινὸν καὶ ἰδεαλιστικὸν πλαίσιον τῶν μεγάλων ἡγετικῶν μορφῶν καὶ ἀναστημάτων τοῦ ρωμαϊκοῦ παρελθόντος καὶ διὰ τῆς προσφορᾶς παραδειγμάτων διδακτικῶν ἢ προειδοποιητικῶν διὰ τοὺς καθ' ἡμέραν πολιτικοὺς καὶ στρατιωτικοὺς ἀγῶνας. Ὁ Τίτος Λίβιος ἔδιδεν εἰς τοὺς διακεκριμένους πολιτικοὺς ἡγέτας τοῦ ρωμαϊκοῦ παρελθόντος ἐξαίρετους ἠθικὰς διαστάσεις καὶ ἔβλεπεν αὐτοὺς ὡς πνευματικοὺς ὁδηγοὺς τῆς ρωμαϊκῆς κυρίως, ἀλλὰ καὶ τῆς παγκοσμίου, θὰ ἡδύνατο τις νὰ εἴπῃ, ψυχῆς. Ἐβλεπεν ὁ Τίτος Λίβιος τοὺς ἀνθρώπους τοῦ παρελθόντος πεπροικισμένους διὰ ἐξαιρέτων πολιτικῶν ἀρετῶν, αἱ ὁποῖαι ἐξησφάλισαν τὸ μεγαλεῖον τῆς Ρώμης. Διὰ τοῦτο ἐσκέφθη νὰ ἀφηγηθῇ τὰς τοιαύτας μεγαλειώδεις καὶ ὑψηλὰς πραγματοποιήσεις καὶ νὰ προβάλῃ ἐπὶ τῆς σκηνῆς τῆς ἱστορίας τοὺς ἐκπροσωπῆσαντας τὰς ἀρετὰς αὐτὰς πατρικίους ἢ πληβείους στρατηγούς καὶ ἀξιοματούχους, πολιτικοὺς καὶ κυβερνήτας, ἵνα οὕτω προσφέρῃ εἰς τοὺς συμπατριώτας του φάρμακα κατὰ τῶν κακῶν τῆς ἐποχῆς του¹. Τὸ βλέμμα λοιπὸν τοῦ ἱστορικοῦ στρέφεται πρὸς τὰ ὀπίσω, πρὸς

1. Ὁ Τίτος Λίβιος γενικῶς ρέπει εἰς τὴν ἐξιδανικέυσιν τοῦ ἀπομακρυσμένου παρελθόντος τῆς Ρώμης, ἐλπίζων προφανῶς ὅτι τὰ παλαιὰ ρωμαϊκὰ ἦθι ἡδύνατο νὰ ἀναστλωθοῦν κατὰ τὴν ἐποχὴν του. Οὕτως ἐκ τῶν χαρακτηριστικῶν γνωρισμάτων τοῦ ἔργου τοῦ Τίτου Λιβίου εἶναι τὸ ὅτι οὗτος ἀντιτάσσει εἰς τὴν παρακμὴν τῆς ἐποχῆς του τὸ *mos maiorum*. Ὁ Henry, ἐν *Proceedings of the Classical Association* 34(1937) 7-28, προσέβαλε δι' ἐπιχειρημάτων τὴν ὅλην παράδοσιν τῆς πρωΐμου Ρώμης, ὡς αὕτη

τὸ ὥραϊον παρελθόν, τοῦ ὁποίου τοὺς ἥρωας ἐξιδανικεῖ, πιστεύων ὅτι οὕτω τὸ πνεῦμα τῆς ἀρχαίας Ρώμης καὶ τῶν ρωμαέων προσωπικοτήτων αὐτῆς θὰ καταστήσῃ τὴν αὐγούστειον Ρώμην ἱκανὴν νὰ ἐκπληρώσῃ τὸ καθήκον της.

Οὕτω παρὰ Τίτῳ Λιβίῳ παρελθόν καὶ παρὸν εὐρίσκονται ἐν ἁρμοικῇ συζεύξει· ταῦτα ἀποτελοῦν μίαν ἁρμονικὴν ἐνότητα ἀληθείας καὶ παραδόσεως, ποιήματος καὶ κριτικῆς. Ἐν τῷ ἔργῳ τοῦ Τίτου Λιβίου βλέπομεν τὴν ἀντικειμενικότητα ἐνὸς παρόντος, τὸ ὅποιον πέρα τῆς ἰστορίας λαμβάνει τὴν ἀξίαν μιᾶς ἠθικῆς ἀγωγῆς. Οὕτως οἱ *mores maiorum* παρὰ Τίτῳ Λιβίῳ προσλαμβάνουν παραδειγματικὸν χαρακτῆρα διὰ τὸν τρόπον ζωῆς τῆς νέας γενεᾶς.

Λέγοντες δὲ *mos maiorum* ἡννούν οἱ Ρωμαῖοι τὸν ἱερὸν ἠθικὸν νόμον τὸν παραδεδομένον ἀπὸ πατρὸς εἰς υἱόν, τὸν ἐγκεχαραγμένον καὶ κωδικοποιημένον εἰς τὴν συνείδησιν τῶν γενεῶν, τὸν μεταβαλλόμενον εἰς πρᾶξιν κατὰ καλὰς ἢ κακὰς συνθήκας τῆς ζωῆς, τὸν ὀριστικὸν καὶ σταθερώτερον παντὸς γραποῦ κανόνος. Οἱ Ρωμαῖοι ἔκαμαν παραδοσιακοὺς κανόνες, σχεδὸν ἐπιτακτικοὺς καὶ κατηγορηματικούς, ἐκεῖνας τὰς θεωρητικὰς ἀξίας, τὰς ὁποίας παρέλαβον ἐκ μοναδικῶν προσωπικοτήτων.

Τὸ *mos maiorum* δὲν ἦτο ψυχρότης σκέψεως, ἀλλὰ πῦρ ἐνεργείας, βαρεῖα πίσις, ὑποχρέωσις ἀποδεικνυομένη καὶ βεβαιουμένη ἐμπράκτως καὶ μὴ ἀθετούμενη οὐδὲ πρὸ τοῦ θανάτου. «*Maiores nostri sic habuerunt et ita in legibus posuerunt*» ἦτο τὸ σύνθημα τῆς Ρώμης, τὸ εἰσαχθὲν τὸ πρῶτον εἰς τὴν Λατινικὴν γραμματείαν ὑπὸ τοῦ Κάτωνος τοῦ τιμητοῦ.

Τὸ αἶσθημα τῆς ἐνότητος πρὸς τοὺς προγόνους καὶ ἡ ὑποχρέωσις νὰ καταστοὺν ἀντάξιόν των ἦτο διὰ τοὺς Ρωμαίους πάσης ἐποχῆς μία δύναμις, ἡ ὁποία ὥθει αὐτοὺς πρὸς τὴν ἀρετὴν. Ἡ βεβαιότης ὅτι διὰ τῶν ἀρετῶν τῶν προγόνων ἔχει δημιουργηθῇ τὸ ρωμαϊκὸν μεγαλεῖον ἐπλή-

ἀπαντᾶται παρὰ Τίτῳ Λιβίῳ, συνεπέρανε δὲ ὅτι ἡ ρωμαϊκὴ παράδοσις, ἐφ' ἧς ἐβασίσθη ὁ Αὐγούστος, δὲν ἔχει στερεὰν ἱστορικὴν βάσιν, ἐφ' ἧς νὰ θεμελιωθῇ. Ἦτο προϊόν ἐν μέρει μὲν τοῦ ρωμαϊκοῦ πατριωτισμοῦ, ἐν μέρει δὲ τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας καὶ δὲν δυνάμεθα νὰ ἀναζητήσωμεν αὐτὴν πέρα τοῦ 2ου π.Χ. αἰῶνος. Τὸ ὅτι οἱ Ρωμαῖοι τῆς πρώτου περιόδου εἶχον ὑψηλότερα ἠθικὰ πρότυπα ἐν συγκρίσει πρὸς τοὺς Ρωμαίους τῶν δύο τελευταίων αἰώνων τῆς Ἑλευθέρας Πολιτείας εἶναι ἀπλῶς μία εὐσεβῆς γνώμη. Τὸ συμπέρασμα τοῦτο τοῦ Henry κρίνων ὁ Laistner, ἐνθ' ἂνωτ., σ.92 τονίζει ὅτι μέχρις ἐνὸς σημείου ὁ σκεπτικισμὸς τοῦ Henry εἶναι δεικνυομένη, ἡ τάσις πρὸς ἐξαρσιν τοῦ ἀπομακρυσμένου παρελθόντος εἰς βάρος τῶν προσφάτων χρόνων καὶ ἡ θεωρία περὶ τῆς προοδευτικῆς καταπτώσεως τῆς κοινωνίας ἐκ τῆς πρωτογονικῆς καθαρότητος τῶν τρόπων της καὶ τῆς ἀπλότητος τῆς ζωῆς ἦσαν κοινὰ ἰδέαι. Ἀλλὰ δὲν δύναται τις νὰ ἀγνοήσῃ τὰ ἱστορικὰ γεγονότα τῆς πολιτικῆς ἀναπτύξεως τῆς Ρώμης καὶ τὴν βαθμιαίαν ἐξέλιξιν μιᾶς δικαίας μορφῆς διακυβερνήσεως διὰ τοὺς πολίτας της.

ρου τοὺς ἀπογόνους ὑπερφανείας διὰ τὸ ἔθνικόν παρελθόν καὶ ἐδημιούργει ὁσημέραι περισσότερον ἐν Ρώμῃ ἐκείνην τὴν περιφημον πεποίθησιν ὅτι ἡ Ρώμη ἔχει κληθῆ ὑπὸ τῆς θείας Προνοίας πρὸς κυριαρχίαν ἐπὶ τῆς γῆς, ἐπειδὴ αὕτη ἐνσαρκώνει τὸν ἠθικὸν νόμον.

Ἡ προγονικὴ παράδοσις ἐκπηγάζουσα ἐκ τῆς λογικῆς τῶν ἀτόμων εἶχεν ὡς σκοπὸν τὴν ἰσορροπίαν τῆς ψυχῆς καὶ τῶν πραγμάτων, καθιστῶσα ὑποδειγματικὴν τὴν δόξαν καὶ τὴν νίκην τῆς ψυχῆς ἐπὶ τῶν πραγμάτων καὶ ὑψουμένη κατὰ συνέπειαν εἰς ὑπερτάτην ἀξίαν, ἡ ὁποία καλεῖται νὰ ἐνεργήσῃ ἐκ σεβασμοῦ πρὸς τὴν Πολιτείαν καὶ πρὸς τὸ ἄτομον. Ἡ παράδοσις εἶχεν ὡς ἀρχὴν μεταξὺ τῆς τύχης καὶ τῆς ἀρετῆς νὰ ἐπιβάλλῃ εἰς τὴν Ρωμαϊκὴν Πολιτείαν νὰ ἀναμετρηῖται καὶ νὰ ἐξισῶται πρὸς τὴν θέλησιν τῶν πατέρων, οἱ ὅποιοι μεταξὺ τύχης καὶ ἀρετῆς ἐξέλεγον πάντοτε τὴν ἀρετὴν.

Ἡ προγονικὴ παράδοσις ἀπετέλει διὰ τοὺς Ρωμαίους ὑπερτάτην ἀξίαν, ἔχουσαν ὡς οὐσίαν καὶ ὕλην οὐχὶ τὰς ἐμπειρίας τῶν ἀνθρώπων καθόλου οὐδὲ μόνον τῶν Ρωμαίων ἀλλ' ἐκείνων μόνον τῶν Ρωμαίων, οἱ ὅποιοι ἦσαν ἐκλεκτοί, ἦσαν προσωπικότητες.

Τὸ *mos maiorum*, ἡ προγονικὴ παράδοσις ἀφεώρα εἰς τὴν σωτηρίαν τῆς Πολιτείας (*salus rei publicae*), εἰς τὴν προστασίαν τῶν συμμάχων (*tutela sociorum*) καὶ εἰς τὴν ἐπιείκειαν πρὸς τοὺς ἡττημένους (*clementia in victos*)¹. Οἱ Ρωμαῖοι ἔμενον πιστοὶ εἰς ἑαυτοὺς καὶ δὲν ἀπεμακρύνοντο τοῦ *mos maiorum*, διότι ἐπίστευον, ὡς λέγει ὁ Ἑννιος:

*«Moribus antiquis res stat Romana virisque»*².

Αὕτη ἡ προγονικὴ παράδοσις ἐξεικονίζεται ἐν τῇ ἱστορίᾳ δι' ἐξόχων καὶ φωτεινῶν παραδειγμάτων (*exempla*) ἀνηκούστου ἡρωϊσμοῦ καὶ ἄλλων ἀρετῶν καὶ κωδικοποιεῖται μέσῳ ἀνδρῶν ἐκπροσωποῦντων τὰς ἀρετὰς αὐτάς. Τὰ ἐξοχα παραδείγματα τῶν οἰκογενειῶν ἦσαν πάντοτε πρότυπα διὰ τοὺς νέους κληρονόμους αὐτῆς τῆς παραδόσεως, τὰ ὁποῖα θὰ προεκάλουν εἰς αὐτοὺς τὴν ἰδίαν προσπάθειαν ἀποκτήσεως δόξης, τὰ δὲ τέκνα ἐξφκειοῦντο πρὸς τὰ παραδείγματα, δηλαδὴ πρὸς τὰς ὑποδειγματικὰς πράξεις ἡρώων τοῦ οἴκου τῶν. Τὸ ἱστορικὸν ἔργον τοῦ Τίτου Λιβίου, ὡς θὰ γίνῃ φανερόν κατωτέρω, γέμει τοιούτων παραδειγματικῶν πράξεων καὶ ἐνεργειῶν εἰς καλὰς καὶ κακὰς περιστάσεις, αἱ ὁποῖαι παραδειγματικαὶ πράξεις καὶ ἐνέργειαι ἀπετέλουν ἄριστον παιδαγωγικὸν μέσον διὰ τοὺς Ρωμαίους. Ἐν τῷ ἱστορικῷ ἔργῳ τοῦ Τίτου Λιβίου βλέπομεν νὰ προβάλλωνται τέλειοι ἄνδρες, τέλειοι πολεμισταὶ καὶ πολιτικοί, ρήτορες

1. Zancan P., *Il pensiero di Livio sulla storia romana*, Padova 1939, p. 191.

2. *Annal.* 500.

καὶ διοικηταί, τῶν ὁποίων τοὺς χαρακτηριστῆρας λαξεύει καὶ διαγράφει μετ' εὐγενῶν ἐπιδιώξεων. Ὁ Τίτος Λίβιος κατέβαλε ὅλην τὴν δύναμιν τῆς ρητορείας του, διὰ νὰ ζωγραφίσῃ μίαν ἐποχὴν γέμουσαν παραδειγματικῶν πράξεων καὶ ἐνεργειῶν ἐξοχωτάτων ἀνδρῶν.

Ἡ ἀγάπη τοῦ Τίτου Λίβιου ἦτο ἐστραμμένη πρὸς τὸ ἰδανικὸν τοῦ πραγματικοῦ Ρωμαίου, ὡς εἶχε πλάσει τοῦτο ἐν τῇ διανοίᾳ του κατὰ τὴν ὑπ' αὐτοῦ μελέτην τῆς ἀρχαιοτέρας ἱστορίας.

Τὸ ἰδανικὸν τοῦτο ὁ ἱστορικὸς ἐβλεπεν ἐκπροσωπούμενον κατὰ τινα τρόπον εἰς τινὰς προσωπικότητας, αἱ ὁποῖαι ἐφαίνοντο εἰς αὐτὸν κατὰ προτίμησιν ἐξ ὧλων τῶν ἄλλων προσωπικοτήτων ἀντιπροσωπευτικάι, ὡς παραδείγματα πρὸς μίμησιν. Ἡ διαύγεια τοῦ πνεύματος καὶ τὸ μεγαλεῖον τῆς ψυχῆς, κατὰ τὸν Τίτον Λίβιον, εἶναι δῶρα ἐξαιρέτων φύσεων, ὑπὸ οἷονδ' ἂν οὐρανὸν καὶ ἂν γεννῶνται καὶ δημιουργῶνται οὕτοι. Ἡ τύχη τῆς Ρώμης στηρίζεται κατὰ τὸν Τίτον Λίβιον εἰς τὴν ἐνσυνείδητον ἀποδοχὴν τῆς σκέψεως ὀλίγων ἐχόντων ἐκλεκτὴν ψυχὴν. Κατὰ τὸν ἱστορικὸν ἡ ἀνάπτυξις τῶν γεγονότων τῆς ρωμαϊκῆς ἱστορίας προσδιορίζεται ἐκ τοῦ ἔργου τῶν κυριαρχουσῶν προσωπικοτήτων. Κατὰ τὸν ροῦν τῆς ἱστορίας δίδεται ἐν οὐσιῶδες μέρος εἰς τὸ ἔργον τῶν ἀνθρώπων καὶ ἐπομένως φθάνει τις εἰς τὸ νὰ δέχεται τὴν ἀναγκαιότητα τῶν ἡρωϊκῶν προσωπικοτήτων, τῶν δημιουργῶν παντὸς γεγονότος, τὸ ὅποιον πράγματι ἐπιδρᾷ ἐπὶ τὴν ἱστορίαν. Ἐν γένει ὁ Τίτος Λίβιος ἐπίστευεν εἰς τὸν ρόλον τῶν μεγάλων ἀνδρῶν, οἱ ὅποιοι ἐξεπροσώπουν ἠθικὰς ἀξίας τοῦ παρελθόντος, αἱ ὁποῖαι, ὡς καὶ τὰ ἦθη τῶν προγόνων, ἐλάβανον ἀξίαν κανόνων διὰ τὴν συμπεριφορὰν τῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς τοῦ ἱστορικοῦ. Τὰς ἠθικὰς αὐτὰς ἀξίας τοῦ παρελθόντος ὁ Τίτος Λίβιος ἀποκαλύπτει, προβάλλει καὶ ὑπογραμμίζει μετ' αἰσθήματος εὐθύνης.

Ἡ κατ' ἐσχόλῃν ἀρετὴ, τὴν ὁποίαν λίαν ἐγκωμιάζει ὁ Τίτος Λίβιος, εἶναι ἡ *Pietas*, ἡ εὐσέβεια τῶν ἀρχαίων Ρωμαίων. Αὕτη ὑπῆρξεν ἐν τῶν θεμάτων τῆς αὐγουστείου πολιτικῆς σκέψεως¹. Διὰ τοὺς Ρωμαίους *pietas* ἦτο ἡ ἀκριβὴς καὶ λεπτολόγος συνείδησις τῶν ἠθικῶν καθηκόντων, τῶν πρὸς τοὺς θεοὺς, τὴν πατρίδα, τὴν οἰκογένειαν καὶ τοὺς προγόνους².

1. Marache Ren., La propagande politique de la littérature au temps d' Auguste, L'Information historique 17 (1955), no 1, p.1-4.

2. Περὶ τῆς *pietas* βλέπε Ferguson, Moral Values in the Ancient World, London 1958, p.164 ff. Τὸ πεδῖον τῆς *pietas* ὡς ἠθικοῦ δόγματος ὑπῆρξε περὶ ὁρισμένον ὅστερ' αὕτη τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης εἰς ὁρισμένα σημεῖα. Οὕτω π.χ. ἐπέτρεπε τὴν ὑπαρξίν ἐχθρικῶν διαθέσεων πρὸς τοὺς μὴ ἀνήκοντας εἰς τὸν κύκλον τῶν προνομιού-

Τὸ πνεῦμα τοῦ Τίτου Λιβίου εἶναι ὅλως θρησκευτικόν. Ἡ ἀξία καὶ ἡ ἰκανότης τοῦ ἀτόμου οὐδέποτε σχεδὸν ἔξαρκοῦν, κατὰ τὸν Τίτον Λίβιον, ἵνα ἐπιτύχη οὗτος τοὺς σκοποὺς του. Πρὸς τοῦτο ἀπαιτεῖται ἡ βοήθεια τῶν θεῶν, ἡ θρησκεία, ἡ ὁποία διδάσκει νὰ ζητῶμεν τὴν βοήθειαν τῶν θεῶν κατὰ τὸν δέοντα τρόπον. Ἡ θεῖα συμμετοχὴ εἰς τὰς ἀνθρωπίνους περιπετείας ἔχει μεγίστην σπουδαιότητα ἐν τῷ ἔργῳ τοῦ Τίτου Λιβίου.

Ὁ Τίτος Λίβιος ἀνταποκρινόμενος εἰς τὰς ἀπαιτήσεις, τὰς ὁποίας ἡ κλασσικὴ κουλτούρα ὥριζεν εἰς ἑαυτὴν διὰ τὸ μεγαλεῖον τῆς Ρώμης, ἐπίστευεν, ὡς καὶ ὁ ἐπικός Βεργίλιος, ὅτι ὁ πρῶτος παράγων τοῦ ρωμαϊκοῦ μεγαλείου ὑπῆρξεν ὁ θεῖος παράγων. Ἡ θέλησις τῶν θεῶν ἰσχύει διὰ τὸν Τίτον Λίβιον, ὡς καὶ διὰ τὸν Βεργίλιον, καὶ οὐδὲν δύναται νὰ συμβῇ ἄνευ τῶν θεῶν, οἱ ὅποιοι συνοδεύουν τὸν βίον καὶ τὰς μεταλλαγὰς τῶν ἀνθρώπων. Ὁ Τίτος Λίβιος παρεδέχετο ὅτι οὐδὲν ἐν τῇ ρωμαϊκῇ ἱστορίᾳ δύναται νὰ ἐξηγηθῇ ἄνευ τῶν θεῶν. Ὁ Τίτος Λίβιος ἐβλεπε τὴν πορείαν τῆς ρωμαϊκῆς ἱστορίας ἐν συνεχεῖ ἐξαρτήσει ἐκ τῆς θελήσεως τῶν θεῶν. Ἐβλεπε τὴν ἀνάμειξιν τῶν θεῶν εἰς τὸ ἱστορικὸν γίνεσθαι. Οὗτος ἐπίστευεν ἐπὶ μίαν ἡγετικὴν δύναμιν, ἡ ὁποία καθώριζε τὴν ἐξέλιξιν τῆς Ρώμης.

Ἡ ἱστοριογραφικὴ ἀντίληψις τοῦ Τίτου Λιβίου ἀπέδιδε τὴν ὑπεροχὴν τοῦ Ρωμαϊκοῦ λαοῦ εἰς δύο βασικάς ἠθικάς τάσεις καὶ ἀπαιτήσεις, τὸ μὲν εἰς τὴν τήρησιν τῶν ὑποχρεώσεων τῶν Ρωμαίων πρὸς τοὺς θεοὺς, τὸ δὲ εἰς τὴν ἐκπλήρωσιν τῶν καθηκόντων τῶν πρὸς τὴν Πολιτείαν. Ἦδη ὁ Βεργίλιος εἶχε δώσει μίαν ἐρμηνείαν τῆς ρωμαϊκῆς ἱστορίας, καθ' ἣν ἡ εὐσέβεια πρὸς τοὺς θεοὺς ὑπῆρξε τὸ προσδιορίζον τὴν ρωμαϊκὴν κοσμοκυριαρχίαν αἰτίον. Ἡ αὕτῃ ἀπαίτησις νὰ δικαιολογηθῇ ἡ ρωμαϊκὴ κοσμοκυριαρχία ἤγαγε τὸν Τίτον Λίβιον εἰς μίαν ἀντίληψιν προσεγγίζουσαν τὴν τοῦ Βεργιλίου, ἀλλ' ἔτι σύνθετον. Ἡ pietas εἶναι πάντοτε τὸ στοιχεῖον, ὅπερ δικαιολογεῖ τὴν ρωμαϊκὴν ἡγεμονίαν ἐν τῷ κόσμῳ. Ἀλλ' ἡ pietas παρὰ Τίτῳ Λιβίῳ περιλαμβάνει καὶ πάντα τὰ καθήκοντα τῶν πολιτῶν πρὸς τὸ Κράτος μετὰ μείζονος πολιτικῆς καὶ νομικῆς συνειδήσεως ἢ ἡ παρὰ Βεργιλίῳ pietas. Ἡ θέλησις τῶν Ρωμαίων πολιτῶν εὐρίσκει τὸ ὄριόν της εἰς τὸ fas, τὸ ὅσιον. Τὸ νὰ προσβάλλῃ τις τοὺς θεοὺς, τοῦτο εἶναι ἔγκλημα ἀνόσιον, ἱεροσυλία (nefas) καὶ γεννᾶται ἐκ τούτου ἀτυχία εἰς τὴν πόλιν τῶν ἱεροσύλων.

.....
 χων (ὁ Ὀκταβιανὸς ὠθούμενος ἐκ τῆς πρὸς τὸν θετὸν πατέρα του Γάιον Ἰούλιον Καίσαρα pietas τοῦ ἐξῶντωσεν εἰς τοὺς Φιλίππους τοὺς δολοφόνους τοῦ Καίσαρος) καὶ ἠνείχετο τὴν στρατιωτικὴν κατάρτησιν καὶ κατὰ συνέπειαν τὴν καταπίεσιν τῶν ἀλλοδαπῶν, ἐνῷ ἀπῆχθάνετο τὸν ἐμφύλιον πόλεμον' πρβλ. Cox S. A., To do as Rome does?, Greece and Rome, 2 ser., vol. XII (1965) 92.

Ἡ ρωμαϊκὴ λοιπὸν *pietas* γίνεται μία τῶν αἰτιῶν διὰ τὴν ἄνοδον τῆς Ρώμης εἰς κυρίαρχον δύναμιν τοῦ κόσμου¹. Ἡ πίστις εἰς τὴν ἐπίδρασιν τῆς πρὸς τοὺς θεοὺς εὐσεβείας ἐπὶ τὴν κοσμοκυριαρχίαν καὶ τὸ μεγαλεῖον τῆς Ρώμης κορυφοῦται εἰς τοὺς λόγους τοῦ Καμίλλου»:

*«Invenietis omnia prospera evenisse sequenti bus, adversa spernenti bus»*².

Τῆς πίστεως ὅτι οὐδὲν ἐν τῇ ρωμαϊκῇ ἱστορίᾳ δύναται νὰ ἐξηγηθῇ ἄνευ τῆς συμμετοχῆς τῶν θεῶν παράδειγμα παρέχει ὁ Τίτος Λίβιος τὴν ἐκουσίαν θυσίαν τοῦ ὑπάτου Δεκίου, ὁ ὁποῖος λέγει ὅτι ἡ βοήθεια τῶν θεῶν εἶναι ἀναγκαία, ἵνα ὁ ὑπάτος δυνηθῇ νὰ θυσιάσῃ ἑαυτὸν διὰ τὸ κοινὸν ἀγαθόν³. Ἐπίσης ὁ ὑπάτος Ἀτίλιος μαχόμενος ἐν Ἀπουλίᾳ κατὰ τῶν Σαυνιτῶν τῷ 294 π.Χ. ἐκέντρισε τὴν φιλοτιμίαν τῶν στρατιωτῶν του λέγων ὅτι οἱ μαχόμενοι ἠδύναντο νὰ φθάσουν εἰς τὴν νίκην, διότι τότε θὰ εἶχον τοὺς θεοὺς εὐμενεῖς, ἐνῶ οἱ ἀμυνόμενοι ἔπρεπε νὰ ἀναμένουν τὸν θάνατον ἢ τὴν δουλείαν. Ἐκ τῶν λόγων δὲ τούτων τοῦ ὑπάτου κεντρισθέντες οἱ στρατιῶται ἐδείχθησαν γενναῖοι, διότι ἐβοηθήθησαν ὑπὸ τῶν θεῶν, εἰς τοὺς ὁποίους ὁ ὑπάτος προσηυχῆθη ἐν τῷ μέσῳ τῆς μάχης, ὑποσχεθεὶς μάλιστα νὰ ἱδρύσῃ ναὸν εἰς τὸν Στήσιον Δία, ἐὰν ἐκράτει ἀκινήτους τὰς φάλαγγας του καὶ τὰς ἡμπόδιζε νὰ ὑποχωρήσουν⁴.

Ἐν τῷ ἱστορικῷ ἔργῳ τοῦ Τίτου Λιβίου ἀπαντῶνται ἐξαγγελίαι τῶν θεῶν καὶ τοῦ περπωμένου (*fatum*) διὰ τὴν ἱδρυσιν καὶ αὔξησιν τῆς Ρώμης. Ὁ Λίβιος δὲν συζητεῖ τὰς εἰδήσεις περὶ τῶν ἀρχαιοτέρων γεγονότων. Ἡ ἀφήγησις τῆς γεννήσεως τοῦ Ρωμύλου καὶ τοῦ Ρέμου εἶναι καταφανὲς ἀπόδειξις θείας παρεμβάσεως εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Ρωμαϊκοῦ λαοῦ⁵. Ἐξ ἄλλου ἡ ὅλη ἀφήγησις τῆς ζωῆς τοῦ Ρωμύλου εἶναι συνυφασμένη πρὸς θείας παρεμβολάς⁶.

Ἡ πίστις τῶν Ρωμαίων εἰς τὸν σύνδεσμον τῆς κοσμοκυριαρχίας τῶν πρὸς τὸ θεῖον συνέβαλεν οὐσιωδῶς, ὥστε οὗτοι νὰ θεωροῦν τὸν πόλεμον ὑπὸ ὀρισμένας προϋποθέσεις ὡς δίκαιον καὶ νὰ δέχωνται τὴν κυριαρχίαν ὡς τὸ μέγιστον μέσον, διὰ νὰ τιμωροῦν τὴν ὑπεροψίαν, τὸ πνεῦμα τῆς ἀντιστάσεως, νὰ ὑπερασπίζουν τοὺς συμμάχους τῶν καὶ νὰ προστατεῦουν πανταχοῦ τὸ δίκαιον. Οὕτως ἡ ἄνοδος τῆς Ρώμης εἰς δεσπόζουσαν δύναμιν ἐν τῷ μεσογειακῷ χώρῳ διὰ τῆς νίκης της ἐπὶ τῆς Καρχηδόνας

1. Ab urbe condita XLIV 1,11: «favere enim pietati fideique deos, per quae populus Romanus ad tantum fastigii venerit».

2. Αὐτόθι V 51,5.

3. Αὐτόθι VIII 9, 4.

4. Αὐτόθι X 36, 9-11.

5. Αὐτόθι I 4.

6. Αὐτόθι I 12, 4-7. 16,1.

ἐδήλου κατὰ τοὺς Ρωμαίους ὅτι ἡ Ρώμη ἠθικῶς εὐρίσκετο ἐν δικαίῳ¹.

Ὁ Τίτος Λίβιος παρουσιάζει τὸν Σκιπίωνα τὸν Ἀφρικανὸν πρὸ τοῦ ἀπόπλου του εἰς Ἀφρικὴν προσευχόμενον εἰς τοὺς θεοὺς καὶ ὄντα βέβαιον ὅτι μεταβαίνει μὲ τὴν βοήθειάν των εἰς τὸν τελικὸν ἀγῶνα, διότι εἶναι πεπεισμένος ὅτι ἡ Ρώμη εὐρίσκεται ἐν δικαίῳ καὶ οἱ Ρωμαῖοι ἔλαβον δις εὐσεβῶς καὶ δικαίως τὰ ὅπλα κατὰ τὸν Καρχηδονίῳ².

Τῆς θρησκευτικῆς ἀντιλήψεως τῶν Ρωμαίων περὶ προστασίας τῶν θεῶν, περὶ τῆς εὐνοίας των πρὸς ἓνα λαόν, ὁ ὁποῖος ὡς πρῶτον προσόν του εἶχε τὴν εὐσέβειαν, ἀκριβῆς μετάφρασις δι' ἑλληνιστικῶν ὄρων εἶναι οἱ συλλογισμοὶ τοῦ Τίτου Λιβίου περὶ τύχης. Τοῦτο συνέβη, διότι ὁ Τίτος Λίβιος διατρίψας κατὰ τὴν νεότητά του περὶ τὰς φιλοσοφικὰς σπουδὰς ἀποκαλύπτει ἐνίοτε τὸν φιλονεωτερισμόν τῆς πνευματικῆς μορφώσεώς του καὶ λησμονεῖ νὰ ρίψῃ ἐπὶ τοῦ ὅλου ἔργου του τὴν χρωστικὴν οὐσίαν τῆς κατὰ παράδοσιν θρησκευτικότητος, τὴν ὁποίαν τὸ αὐγουστειον καθεστῶς εἶχεν ἐπαναφέρει εἰς τὸν συρμόν.

Ὁ ἰδιωτικὸς καὶ δημόσιος βίος τῶν Ρωμαίων ἐμφανίζεται διαπεποτισμένος βαθέως ἐκ λατρευτικῶν ὑποχρεώσεων, ἡ δὲ ἐκπλήρωσις αὐτῶν παρουσιάζεται ὡς μία τῶν σπουδαιότερων προϋποθέσεων πρὸς ἐξασφάλισιν τῆς εὐνοίας τῶν θεῶν, ἀπαραιτήτου διὰ τὴν προκοπὴν τῆς Ρωμαϊκῆς Πολιτείας. Εἰς τὴν ἀμέλειαν τῶν Ρωμαίων περὶ τὴν ἐκπλήρωσιν τῶν πρὸς τοὺς θεοὺς ὑποχρεώσεών των ὀφείλονται κατὰ τὸν Τίτον Λίβιον τὰ βαρύτερα πλῆγματα, τὰ ὁποῖα ὑπέστησαν οὗτοι κατὰ τὴν πορείαν των εἰς τὴν ἱστορίαν. Οὕτως ὁ Τίτος Λίβιος διὰ τοῦ στόματος τοῦ Φαβίου Μαξίμου, ἀναλαμβάνοντος τὰ καθήκοντα δικτάτωρος μετὰ τὴν καταστροφὴν τῶν Ρωμαίων παρὰ τὴν λίμνην Τρασιμένην, δηλοῖ ὅτι ἡ κυρία εὐθύνη τοῦ ἡττηθέντος ὑπάτου Φλαμίνιου δὲν ὀφείλετο εἰς ἄγνοιαν ἢ ἀπερισκεψίαν αὐτοῦ, ἀλλὰ κυρίως ὀφείλετο εἰς τὸ ὅτι οὗτος παρημέλησε τὰς θρησκευτικὰς ὑποχρεώσεις του καὶ εἰς τὸ ὅτι δὲν ἔλαβεν ὑπ' ὄψιν του τὰς διὰ τῶν οἰωνῶν ἐκφρασθεῖσας θελήσεις τῶν θεῶν³. Εἰς παρομοίαν ἀμέλειαν τοῦ Οὐάρρωνος πρὸς ἐκτέλεσιν λατρευτικῶν ὑποχρεώσεών του πρὸς τοὺς θεοὺς ὀφείλεται κατὰ τὸν Τίτον Λίβιον ἡ παρὰ τὰς Κάννας μεγίστη ἥττα τῶν Ρωμαίων. Ἐπίσης εἰς τὴν ἐκλείψιν τῆς παλαιᾶς ρωμαϊκῆς εὐσεβείας ὀφείλεται ἡ μετὰ τὸ 168 π.Χ. αὐτοδιάλυσις τῆς ρωμαϊκῆς ἰσχύος.

1. Stier E. H., Roms Aufstieg zur Vormacht im Mittelmeer, Die Welt als Geschichte 1941, s. 9 ff.

2. Ab urbe condita XXX 31,5.

3. Αὐτόθι XXXII 9,7.

Ἐξ ἀντιθέτου διὰ τῶν προσευχῶν καὶ διὰ τῆς ἐκπληρώσεως τῶν λατρευτικῶν ὑποχρεώσεων, τῶν ὑπεσχημένων εἰς τοὺς θεοὺς θυσιῶν καὶ λοιπῶν προσφορῶν ἐπίστευον οἱ Ῥωμαῖοι ὅτι ἐξησφαλίζετο ἡ εὐνοία τῶν θεῶν (*pax deorum*), ἡ ὁποία ὑπεδηλοῦτο, ὡς καὶ ἡ ὀργὴ αὐτῶν, διὰ θαυμάτων καὶ οἰωνῶν. Ὁ Τίτος Λίβιος ἀπέδιδε μεγάλην σημασίαν εἰς τὰς θρησκευτικὰς ἱεροτελεστίας, εἰς τὰς λατρευτικὰς πράξεις, αἱ ὁποῖαι παρουσίαζον τὸν σύνδεσμον τῶν ἀνθρώπων πρὸς τοὺς θεοὺς. Διὰ τὸν Τίτον Λίβιον ἡ ἐπιτυχὴς ἔκβασις πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων καὶ πολιτικῶν συγκρούσεων μετὰ ἐξαιρέτους θυσίας ἀπετέλουν πιστοποιήσιν τῆς θείας εὐνοίας καὶ βοηθείας¹. Οὕτως ὁ Τίτος Λίβιος παρουσιάζει τοὺς δύο Δεκίους κατευχομένους κατὰ τὴν μάχην παρὰ τὸν Βεζούβιον² καὶ παρὰ τὸ Σεντῖνον³, μετὰ τὰς ὁποίας οὗτοι προέβησαν εἰς ἱερατικὰς λατρευτικὰς πράξεις. Ἐπίσης ὁ Τίτος Λίβιος ἀναφέρει τὰς ἐνεργείας, τὰς ὁποίας ἐπέτελεσεν ὁ Φάβιος Μάξιμος, ὁ ὁποῖος, ἀφοῦ συνεβουλεύθη τὰ Σιβύλλεια βιβλία, ἐξετέλεσε τὰς εἰς αὐτὸν δοθείσας ὁδηγίας ὑπὸ τοῦ ἀρχιερέως L. Cornelius Lentulus καὶ εἰσήγαγεν εἰς τὴν Ρώμην τὸ ἐλληνικὸν σύστημα τοῦ Δωδεκαθέου⁴. Ἐπίσης μνημονεῖ τὰς θυσίας τοῦ Σκιπίωνος κατὰ τὴν ἀναχώρησίν του ἐκ Σικελίας εἰς Ἀφρικὴν τῷ 204⁵, ὡς καὶ τὴν μεγάλην ἰκέσιον εὐχὴν καὶ θυσίαν αὐτοῦ ἀναχωροῦντος εἰς Ἀσίαν τῷ 190 π.Χ.⁶. Ἐξ ἄλλου ὁ Τίτος Λίβιος ἐξαίρει τὴν σημασίαν τῆς ὑπὸ τοῦ Σκιπίωνος τοῦ Ἀφρικανοῦ ἀπονομῆς τιμῶν εἰς τοὺς προγόνους⁷. Ἐπίσης ὁ Σκιπίων ὁ Ἀφρικανὸς πρὸ τῆς κατακτήσεως τῆς Νέας Καρθαγένης εἰς ἓνα λόγον του πρὸς τοὺς στρατιώτας του μνημονεῖ τοὺς ὑπὲρ τῆς Ρώμης πεσόντας ἐν Ἰσπανίᾳ πατέρα καὶ θεῖόν του καὶ ἐκφράζει τὴν βεβαιότητα ὅτι οἱ θεοὶ ἀπεστράφησαν ἀπὸ τοῦ Ἀννίβα καὶ ὅτι δι'εὐνοϊκῶν σημείων καὶ νυκτερινῶν ἐμφανίσεων ἐπέδρασαν εἰς τὴν ἐκλογὴν τοῦ Σκιπίωνος ὡς ἀρχιστρατήγου καὶ προεῖπον τὴν εὐνοϊκὴν ἐξέλιξιν τῶν πραγμάτων⁸.

1. Πρβλ. Burck Er., Zum Rombild des Livius. Interpretation zur zweiten Pentade, in Burck Er., Vom Menschenbild in der römischen Literatur, Heidelberg 1966, s. 376-377.

2. Ab urbe condita VIII 9-10.

3. Αὐτόθι X 27 κέξ.

4. Αὐτόθι XXII 10.

5. Αὐτόθι XXIX 27.

6. Αὐτόθι XXXVII 47.

7. Αὐτόθι XXX 45,7.

8. Αὐτόθι XXXVI 41, 18· πρβλ. καὶ Künz Alb., Virtutes Romanae im Gesichtswerk des Livius, Altsprachliche Unterrichts, Heft 7 (1955) 102.

Τὰ χαρακτηριστικά τῆς ἡρωϊκῆς προσωπικότητος φαίνονται εἰς τὸν Τίτον Λίβιον ὡς κρᾶμα θρησκευτικῶν ἀρετῶν καὶ ἀτομικῶν προσόντων. Ὡς τοιαύτη παρουσιάζεται ἡ προσωπικότης τοῦ Σκιπίωνος τοῦ Ἀφρικανοῦ, τὴν ὁποίαν ὁ Τίτος Λίβιος ἐξαίρει ὅλως ἰδιαιτέρως διὰ λεπτομερειῶν, αἱ ὁποῖαι θέτουν τὸν ἥρωα τοῦτον εἰς ὑπεράνθρωπον φῶς. Ὁ ἱστορικὸς διαγράφων τὸ ἦθος τοῦτου τονίζει ὅτι οὗτος δὲν ἦτο μόνον θαυμάσιος διὰ τὰς ἀρετάς του, ἀλλὰ καὶ παρεῖχε τὴν ἐντύπωσιν ὅτι τὰ περισσότερα τῶν μεγάλων ἐγχειρημάτων του ὑπέβαλον εἰς αὐτὸν ὑπεράνθρωποι δυνάμεις, οἱ θεοί, τῶν ὁποίων τῆς ἰδιαιτέρας εὐνοίας ἀπῆλauen οὗτος, ἐπ'ἀγαθῷ τοῦ Ρωμαϊκοῦ λαοῦ, χάρις εἰς τὴν θρησκευτικότητά του, τὸ μεγαλεῖον τῆς ψυχῆς του, τὴν σφροσύνην του καὶ τὴν θρησκευτικότητά του, διότι οὗτος πρὸ παντὸς σοβαροῦ ἐγχειρήματος προσήχετο ἐν τῷ ναῷ τοῦ Διὸς τοῦ Καπιτωλίου¹.

Ἡ κατ'ἐξοχὴν θρησκευτικὴ μορφή, τῆς ὁποίας τὴν πρὸς τοὺς θεοὺς εὐσέβειαν ἐξαίρει ὅλως ἰδιαιτέρως ὁ Τίτος Λίβιος, ἦτο ὁ Κάμιλλος². Ὁ Κάμιλλος ἀπέδιδε τὰ πολεμικὰ ἐπιτεύγματά του εἰς τὴν εὐνοίαν τῶν θεῶν, εἰς τοὺς ὁποίους προσηυχήθη, διὰ νὰ ἐπιτύχῃ τὴν νίκην τῶν Οὐητῶν. Ὁ Κάμιλλος χαρακτηρίζεται ὑπὸ τοῦ Τίτου Λιβίου ὡς «*diligentissimus religionum cultor, quae ad deos immortalis pertinebant*»³ καὶ ὡς τοιοῦτος συγκροτεῖ σύλλογον διὰ τὴν ὀργάνωσιν τῶν *Ludi Capitolini* πρὸς τιμὴν τοῦ *Iupiter Optimus Maximus*⁴.

Αἱ πρωτοβουλίαι, τὰ πολεμικὰ καὶ λοιπὰ ἐπιτεύγματα τοῦ Καμίλλου κατὰ τὴν θητείαν του ὡς δικτάτωρ συνέβαλον εἰς τὴν ἐξιδανίκευσιν τῆς θρησκευτικῆς καὶ ἠθικῆς του μορφῆς. Ἡ ἐν τῷ πέμπτῳ βιβλίῳ τοῦ ἱστορικοῦ ἔργου τοῦ Τίτου Λιβίου διαγραφομένη καὶ προβαλλομένη μορφή τοῦ Καμίλλου δεικνύει τὸν τρόπον, καθ'ὃν ἐτύγχανεν ἐπεξεργασίας ὁ τύπος τοῦ ἥρωος. Οὕτω γράφει ὁ Τίτος Λίβιος ὅτι ἀνακαταλαβὼν ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς τὴν πατρίδα του ὁ Κάμιλλος ἐπανῆλθεν εἰς Ρώμην θριαμβευτικῶς, ἐνῶ ὕμνεϊτο ὡς πατὴρ τῆς πατρίδος καὶ ὡς δεῦτερος ἱδρυτὴς τῆς πόλεως⁵. Ἐπίσης διαγράφεται ὑπὸ τοῦ ἱστορικοῦ καὶ ὡς σωτὴρ τῆς πατρίδος ἐν εἰρήνῃ διὰ τῆς διοικητικῆς συνέσεως καὶ σφροσύνης,

1. *Ab urbe condita* XXVI 18,7.

2. Αὐτόθι V 21,5.VI 23,12' πρβλ. καὶ Hubaux J., *Rome et Veies. Recherches sur la chronologie légendaire du Moyen Age romain*, Paris (Les Belles Lettres) 1958, p.74 sq.

3. *Ab urbe condita* V 50,1.

4. Αὐτόθι V 50, 4-6.

5. Αὐτόθι V 49,7.

ὥστε ἡ ρωμαϊκὴ σύγκλητος ἰκέτευεν αὐτὸν μετὰ τὸν θρίαμβόν του νὰ μὴ ἐγκαταλείψῃ τὴν Πολιτείαν εἰς κατάστασιν ἀβεβαιότητος («... *senatu obsecrante, ne rem publicam in incerto relinqueret statu*»)¹. Ἰδίᾳ ἐξοίρεται ὑπὸ τοῦ Τίτου Λιβίου ἡ παρέμβασις καὶ πρωτοβουλία τοῦ Καμίλλου ὑπὲρ τῆς λατρείας. Οὗτος ἀντετάχθη εἰς τὴν ἐπιθυμίαν τῶν δημάρχων τῶν πληβείων, ὅπως οἱ Ρωμαῖοι μετοικήσουν εἰς Οὐήλους, ἐκφωνήσας λόγον, διὰ τοῦ ὁποίου ἀπέτρεψε τοὺς Ρωμαίους ἀπὸ τοιοῦτου ἐγχειρήματος. Διὰ τοῦ λόγου του τούτου ὁ Κάμιλλος ὑπέμνησεν εἰς τοὺς Ρωμαίους τοὺς λόγους τοὺς συνδέοντας αὐτοὺς μετὰ τῆς πόλεως τῶν, τὰς ὑπ' αὐτῶν καταβληθείσας προσπαθείας πρὸς ὑπεράσπισιν καὶ αὔξησίν της, τοὺς ναοὺς καὶ τοὺς θεομοῦς της, καταλήξας εἰς τὸ ὅτι ἡ μετοίκησις εἰς Οὐήλους θὰ ἦτο ἀτιμία διὰ αὐτοὺς καὶ ὅτι εἶναι προτιμότερον νὰ κατοική τις εἰς πτωχικὴν καλύβην ἐν Ρώμῃ παρά ὅπουδῆποτε ἀλλαχοῦ².

Ὁ Τίτος Λίβιος ἐπιμένει καὶ ἐπὶ ἄλλων θρησκευτικῶν μέτρων, τὰ ὅποια ἔλαβεν ὁ Κάμιλλος, ὡς εἶναι ἡ ὑπ' αὐτοῦ ἐπισκευὴ καὶ ὁ καθαρισμὸς τῶν ναῶν, ἡ ἐπαναφορὰ εἰς τὴν πατρίδα τῶν ἱερῶν σκευῶν καὶ ἀντικειμένων, ἡ ἱδρυσίς ἐξωκκλησίου, ἵνα τοῦτο ὑπομνήσκῃ τὴν ὑπὸ τῶν θεῶν δοθείσαν εἰς τὴν Ρώμην προειδοποίησιν, ἡ εἰς τὸ ἄγαλμα τοῦ Διὸς κατάθεσις χρυσοῦ ἐκ τῆς λείας τῆς ληφθείσης ἀπὸ τοὺς Γαλάτας καὶ ἄλλο μέτρα, διὰ τῶν ὁποίων ὁ Τίτος Λίβιος παρουσιάζει τὸν Κάμιλλον, ὡς ὁ Βεργίλιος τὸν ἡρώα του Αἰνεῖαν, ὡς *pium*³. Ἡ *pietas* τοῦ Καμίλλου προκύπτει ὅλως ἰδιαιτέρως ἐκ τῆς δεήσεως, τὴν ὁποίαν οὗτος μετὰ τὴν κατάκτησιν τῶν Οὐήλων ἀπηύθυνεν εἰς τοὺς θεοὺς πρὸ τῆς ἀπονομῆς τῆς λείας πρὸς ἀποσώβησιν τοῦ φθόνου τοῦ Ρωμαϊκοῦ λαοῦ⁴.

Τὴν ἐξιδανίκευσιν τῆς μορφῆς τοῦ ἡρώος Καμίλλου συμπληρώνει ὁ Τίτος Λίβιος διὰ τῆς ἐν αὐτῷ συζεύξεως τῆς θρησκευτικότητος καὶ εὐσεβείας τοῦ ἡρώος πρὸς τὴν ἀγάπην αὐτοῦ πρὸς τὴν Ρωμαϊκὴν Πολιτείαν, πρὸς τὸ Κράτος· διὰ τῆς συζεύξεως θρησκευτικῆς καὶ ἠθικῆς ἀπαιτήσεως. Ὄταν μία προσωπικότης εἰς τὸν ροῦν τῶν γεγονότων ἀποκτᾷ ὄντοτητα, τότε πρέπει νὰ συνυπάρχουν ἐν αὐτῇ *virtus* καὶ *τύχη* ἢ *εὐτυχία* (*fortuna* ἢ *felicitas*). Κατὰ τὸ ἐπιτάφιον ἐγκώμιον τοῦ Καμίλλου οὗτος ὑπῆρξε μοναδικὸς διὰ τὴν *τύχην* του, ἡ ὁποία ὑπῆρξε θεῖον δῶρον

1. *Ab urbe condita* V 49, 9.

2. *Αὐτόθι* V 52, 2-3.

3. *Hu b a u x* J., *ἔνθ' ἀνωτ.*, σ. 74.

4. *Ab urbe condita* V 21, 14-15· πρβλ. καὶ *T r e u* M a x, *Das Camillusgebet bei Livius. Ein Beitrag zur Darstellungskunst des Livius*, *Würzburger Jahrbücher für Altertumswissenschaft* II(1947)63-74.

καὶ σημεῖον τῆς εὐνοίας τῶν θεῶν, οἱ ὅποιοι ἐπέτρεψαν εἰς αὐτὸν ἐν πολέμῳ καὶ ἐν εἰρήνῃ νὰ μεταβάλῃ τὰς τύχας τῆς πατρίδος του. Κατὰ συνέπειαν ἡ τύχη ἢ ἡ εὐτυχία δὲν εἶναι ἐκδηλώσεις τῆς τυφλῆς τύχης. Ἡ εὐνοια τῶν θεῶν ἔχει μεγάλην σημασίαν, διότι αἱ σκέψεις ἐνὸς ἀνδρὸς δυνατὸν νὰ εἶναι ἄριστα, ἀλλ' ἐν τῇ ἐξελίξει τῶν γεγονότων θὰ ἡδύνατο νὰ παρεμβληθῇ τι, ὅπερ θὰ καθίστα αὐτὰς ἀνοφελεῖς, ἂν οἱ θεοὶ δὲν ἀπέτρεπον τὰς κακοτυχίας. Κατὰ τὸν Τίτον Λίβιον οἱ θεοὶ δεικνύουν εὐνοϊαν πρὸς ἐξαιρέτους ἀνθρωπίνους φύσεις, τὴν δὲ εὐνοϊάν των αὐτὴν ἀποκαλύπτουν πρὸς τὸν λαόν, ὁ ὅποιος πρέπει νὰ κάμῃ χρῆσιν τῶν τοιούτων ἐξαιρέτων φύσεων. Ὁ Τίτος Λίβιος ἀναγνωρίζει ὅτι οἱ μετ' ἐξαιρέτων προσόντων ἄνθρωποι δύνανται νὰ καταστούν χορηγηταὶ τῆς τύχης των, χορηγηταὶ εὐεργεσιῶν, αἱ ὁποῖαι ἐξηγοῦνται μόνον διὰ μεσολαβήσεως ὑπερφυσικῶν δυνάμεων. Κατὰ τὸν Τίτον Λίβιον οἱ θεοὶ ἐνεργοῦν εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Ρωμαϊκοῦ λαοῦ καὶ εἶναι οἱ συντελεσταὶ τοῦ μεγαλείου του κατὰ μέγιστον μέρος, ἀλλ' οὐδέποτε ἐνεργοῦν ἀπ' εὐθείας ἐμὴ διὰ τῶν ἐξαιρέτου φύσεως τέκνων τῆς Ρώμης.

Παρὰ τῷ Τίτῳ Λιβίῳ ἡ τύχη δὲν ἐμφανίζεται ὡς παράγων καθορίζων τὴν ἱστορίαν. Τὸ κατὰ τὴν κατάληψιν τῶν Οὐρῶν ὑπὸ τοῦ Καμίλλου καὶ τῆς Ρώμης ὑπὸ τῶν Γαλατῶν μνημονευόμενον ὑπὸ τοῦ Τίτου Λιβίου *fatum*¹ χαρακτηρίζει τὴν ἱστορικὴν στιγμὴν τῆς μοίρας χωρὶς αὐτὴ νὰ περιορίζῃ διὰ τῆς δυνάμεώς της τὴν ἀνθρωπίνην εὐθύνην καὶ τὴν ἱκανότητα πρὸς δράσιν. Τὸ *fatum* οὐχὶ σπανίως παρὰ τοῖς Ρωμαίοις ἱστορικοῖς χαρακτηρίζει ὑπερλογικὰς στιγμὰς εἰς μεγάλα γεγονότα καὶ κρίσιμα σημεῖα, τὰ ὁποῖα ὁ ἀφηγητὴς δὲν δύναται νὰ ἐρμηνεύσῃ. Εἰς τὰ πάντε πρῶτα βιβλία τοῦ ἱστορικοῦ ἔργου τοῦ Τίτου Λιβίου τὸ *fatum* ἐκφράζει τὴν πεποιθήσιν τοῦ ἱστορικοῦ ὅτι ὑπεράνω τῶν ἀφეთηριῶν τῆς Ρώμης ἐκυριάρχουν ὑπεράνθρωποι δυνάμεις, αἱ ὁποῖαι ἠνύνησαν τὴν ἄνοδον αὐτῆς. Ὁ Τίτος Λίβιος ὁμῶς παρὰ τὸ ὅτι ὑπογραμμίζει τὴν ὑπὸ τοῦ πεπρωμένου καθορισθεῖσαν ἄνοδον τῆς Ρώμης ἐξυπηρετεῖ τὰς μεγάλας πράξεις καὶ τὴν δόξαν τοῦ Ρωμαϊκοῦ λαοῦ καὶ ὑμνεῖ τὰ καλὰ παραδείγματα αὐτοῦ, κατὰ τὰ ὁποῖα ἡ Ρώμη ὑπερέβαλε πᾶν ἄλλο Κράτος τοῦ κόσμου².

Ἐρευνηταὶ τῶν νεωτέρων χρόνων ἔφθασαν μέχρι τοῦ σημείου νὰ ἐκφράσουν τὴν γνώμην ὅτι παρὰ τῷ Τίτῳ Λιβίῳ ἐξαιρέτοι φύσεις, ὡς ὁ Ρωμύλος, ὁ Νουμᾶς, ὁ Κάμιλλος καὶ ὁ Σκιπίων ὁ Ἀφρικανός, διαγράφονται ὡς θεοὶ σωτῆρες, ὡς μεσσίαι, ἀντικατοπτρίζοντες τὸν αὐτοκράτορα

1. *Ab urbe condita* V 36,6.

2. *Peri panton touton blepe* Burck Er., *Aktuelle Probleme der Livius — Interpretation*, Gymnasium 71(1964)35· πρβλ. καὶ Kajanto Iro, *Die Götter und das Fatum bei Livius*, in Er. Burck, *Wege zu Livius*, s. 475-485.

Αὐγουστον. Τοιοῦτό τι ἰσχυρίσθη ὁ G. Stübler, ὁ ὁποῖος ἐπίσης ὑπεστήριζεν ὅτι οἱ Ῥωμαῖοι ἐξησφάλισαν τὴν κοσμοκυριαρχίαν, ὅτε ἔπαυσαν νὰ πιστεύουν εἰς τὴν τύχην, εἰς τὴν ὁποίαν ἐπίστευον τυφλῶς κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς πολεμικῆς δραστηριότητός των. Ἐπίσης ὑπεστήριζεν ὅτι ὁ Τίτος Λίβιος χρησιμοποίησας ἐν τῷ ἔργῳ του τὴν ἀποδοθεῖσαν εἰς τὸν ἡγεμόνα προσωνομίαν Augustus ἀπέβλεπεν εἰς τὸ νὰ καταστήσῃ αὐτὴν δημοφιλεῖ¹ καὶ ὅτι ὁ Τίτος Λίβιος ἐξιστορῶν τὰς πράξεις τοῦ Δεκίου καὶ τοῦ Σκιπίωνος ἐσκέφθη ἐπιμόνως τὸν Αὐγουστον. Κατὰ τῶν ἰσχυρισμῶν αὐτῶν τοῦ Stübler ἀντεπεξῆλθεν ὁ H. Erkell².

Ἐξ ἄλλου ὑπεστηρίχθη ὅτι διὰ τῆς θέσεως, τὴν ὁποίαν ὁ Τίτος Λίβιος ἔδωκεν ἐν τῷ ἔργῳ του εἰς τὸ ἐπεισόδιον τοῦ Καμίλλου καὶ τοῦ Μανλίου Καπιτωλίνου, ἠθέλησε νὰ λάβῃ θέσιν ἐπὶ ἐνὸς ἐπικαίρου τότε προβλήματος, τοῦ προβλήματος τοῦ Πριγκηπάτου, τοῦ προβλήματος τῆς ἐγκαθιδρύσεως καὶ στερεώσεως τοῦ καθεστώτος τοῦ Αὐγουστον, ὅπερ πρόβλημα ἐτέθη μεταξὺ 27-25 π.Χ., ὅτε ἐγράφη καὶ τὸ σχετικὸν τμήμα τοῦ ἱστορικοῦ ἔργου τοῦ Τίτου Λιβίου. Ὁ Hellegouac³ πιστεύει ὅτι ὁ Τίτος Λίβιος διὰ τῶν ὑπ' αὐτοῦ προβαλλομένων Μανλίου καὶ Καμίλλου προτείνει τὰς δύο αὐθεντικὰς μορφὰς τῆς μοναρχίας, ἥτοι τὸ regnum, εἰς τὸ ὁποῖον ἔτεινον μέχρι τότε ὅλοι οἱ λαϊκοὶ ἡγέται, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ Καίσαρος, καὶ τὸ ὁποῖον χαρακτηρίζεται διὰ τῆς ἀπεχθείας πρὸς τὴν ἐξουσίαν τῆς συγκλήτου (auctoritas senatus), τὸ δὲ τὸ πριγκηπάτον, τὸ ὁποῖον ἐσέβeto τὴν ἐξουσίαν τῆς συγκλήτου καὶ ἠρκεῖτο, ὅπως προσεπιθέσῃ εἰς τὴν παραδοσιακὴν ὀργάνωσιν τῆς δημοκρατίας τὴν ἐξουσίαν ἐνὸς μόνου πράγματος, τοῦ ὁποίου ἡσθάνετο τὴν ἀνάγκην· μίαν ἐξουσίαν, ἡ ὁποία παρουσιάζεται ὡς δραστηριότης ἐνὸς ἀνδρός, στηριζομένου ἐπὶ μιᾷ ὑπερόχου auctoritas, ἵνα καταστῇ ὁ ἀρμόδιος ὁδηγὸς τῶν πολιτικῶν πράξεων. Δηλαδή ὁ Τίτος Λίβιος προσπαθεῖ νὰ δείξῃ εἰς τοὺς συγχρόνους του διὰ τοῦ Καμίλλου ὅτι ἡ μορφή αὐτὴ τῆς μοναρχίας τοποθετεῖται ἐντὸς τῆς πλέον αὐθεντικῆς δημοκρατικῆς παραδόσεως³.

1. Die Religiosität des Livius, Stuttgart 1941.

2. Augustus, Felicitas, Fortuna, Diss., Göteborg 1952. Ἐν τῇ μελέτῃ του ταύτῃ ὁ Erkell τονίζει ὅτι τὸ ὄνομα Augustus, τὸ ἀποδοθὲν εἰς τὸν Ὀκταβιανὸν τῷ 27 π.Χ., συνέβαλεν, ὥστε ὁ ἡγεμὼν νὰ ἐξυψωθῇ ὑπὲρ τοὺς ἀνθρώπους, ἀλλὰ δὲν ἐξησφάλισεν εἰς αὐτὸν τὴν θεότητα, ὅπως ἐξησφάλισεν αὐτὴν εἰς τὸν ἀποθανόντα καὶ θεοποιηθέντα Ῥωμύλον. Ἡ παρὰ τῷ Λιβίῳ felicitas ἐκφράζει τὴν ἐν πολέμῳ τύχην καὶ ἐπιτυχίαν καὶ συνάπτεται πρὸς τὸ πρόσωπον νικητοῦ στρατιωτικοῦ ἡγέτου. Εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ Καμίλλου αὕτη ὑπῆρξε συνέπεια τῆς περισκέψεως αὐτοῦ καὶ τῶν ληφθέντων ὑπ' αὐτοῦ μέτρων, τὰ ὁποῖα ἤγαγον αὐτὸν εἰς τὰς στρατιωτικὰς καὶ πολιτικὰς ἐπιτεύξεις του.

3. Le principat de Camille, Revue des Études Latines 48(1970) 129.

Ἐπίσης δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν ὅτι ὁ Τίτος Λίβιος ἔχει κατὰ νοῦν τὸν Αὐγουστον, ὅταν λέγῃ ἐν σχέσει πρὸς τὸν Εὐάνδρον: «auctoritate magis quam imperio regebat loca»¹.

Ἐπίσης ὑπεστηρίχθη ὅτι τὸ πνεῦμα τοῦ μετὰ ἐντόνου θρησκευτικοῦ τόνου λόγου τοῦ Καμίλλου, διὰ τοῦ ὁποίου ἀποτρέπει τοὺς Ρωμαίους ἀπὸ μετοικήσεως εἰς Οὐήλους, εἶναι αὐγούστειον καὶ ὅτι δύναται νὰ ἀντιπαραβληθῇ ὁ λόγος οὗτος πρὸς τμήμα τῶν Γεωργικῶν τοῦ Βεργιλίου, ἐν τῷ ὁποίῳ ἐγκωμιάζεται ἡ γεωργικὴ Ἰταλία. Ἐπίσης ὁ λόγος οὗτος τοῦ Καμίλλου ἐθεωρήθη ὡς διαμαρτυρία τοῦ Τίτου Λιβίου κατὰ τῶν ἐν κυκλοφορίᾳ φημῶν τῶν ἡμερῶν του ὅτι ἡ πρωτεύουσα τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας ἦτο δυνατόν νὰ μεταφερθῇ ἐκ τῆς Ρώμης εἰς τὴν Ἑγγὺς Ἀνατολήν².

Ἐὰν ὁ Τίτος Λίβιος προβάλλῃ ἐντόνως ὠρισμένως θρησκευτικὰς ὁψεις τῆς προσωπικότητος τοῦ Καμίλλου, φαίνεται ὅτι πράττει τοῦτο, διότι ἐξέλαβε τὸ πρόσωπον τοῦ Καμίλλου ἐν τῇ ἐννοίᾳ ἐνὸς προσώπου πρὸ παντὸς πολιτικοῦ, τοῦ προσώπου τούτου ἔχοντος ἐκπολιτίσει τὸν μῦθον³. Κατὰ τὸν Hubaux ὁ Τίτος Λίβιος ἀνέπτυξεν ἅπασαν τὴν δεξιότητιν του, διὰ νὰ μετριάσῃ τὸν θρησκευτικὸν χαρακτήρα τοῦ Καμίλλου ἐν τῇ ἐπιθυμίᾳ του νὰ μᾶς κάμῃ νὰ ἴδωμεν εἰς τὸν Καμίλλον τὸ τέλειον πρότυπον τοῦ συντηρητικοῦ καὶ ὑπερηφάνου, ἀλλ' ὀξίου καὶ μεγαλοψύχου ἡγέτου, καθισταμένου μεγαλυτέρου διὰ τῶν κακῶν, τὰ ὁποῖα προέρχονται ἐκ τῆς ἀχαριστίας τοῦ λαοῦ⁴. Πάντως παρατηρεῖται μία μετατόπισις τοῦ θρησκευτικοῦ χαρακτηρισμοῦ τοῦ Καμίλλου πρὸς τὸν τοῦ ἡγέτου τοῦ κατευθυνομένου ὑπὸ τῆς τύχης οὕτως, ὥστε ὁ Τίτος Λίβιος ἐμφανίζεται διατηρῶν τὴν θρησκευτικὴν ὄψιν τοῦ Καμίλλου καὶ περιορίζων συνάμα τοῦτον ἐντὸς τῶν προδιαγραφῶν τῆς ἐποχῆς του⁵.

Εἰς τὴν εὐσέβειαν καὶ τὴν θρησκευτικότητα τῶν Ρωμαίων ἀντιτάσσει ὁ Τίτος Λίβιος τὴν ἀπιστίαν, τὸν δόλον τῶν Καρχηδονίων, οἱ ὁποῖοι παραβάλλοντες τὰς συνθήκας ἡσέβουν πρὸς τοὺς θεοὺς. Τὴν δολιότητα τῶν Καρχηδονίων κατὰ τὸν ἱστορικὸν ἐξέφραζε κάλλιον παντὸς ἄλλου

1. Ab urbe condita I 7, 8· πρβλ. καὶ Erckell H., ἐνθ' ἀνωτ., σ.22.

2. Burck Er., Die Erzählungskunst des Livius, Berlin 1964, s. 135· Cary M., History of Rome, p.71.

3. Βλέπε: Bayet J., Histoire politique et psychologique de la religion romaine, Paris 1975, p.27.

4. Comment Furius Camillus s'empara de Véies, Bulletin Acad. royal. de Belgique XXXVIII(1952)621.

5. Hellegouarc'h, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 131.

ὁ Ἀννίβας, κατὰ τοῦ ὁποίου ὁ Τίτος Λίβιος ἐξακοντίζει πολλές κατηγορίας ὡς πρὸς τοῦτο (ὡς π.χ. *nulla religio, perfidia plus quam Punica, nullus deum metus* κ.ά.)¹. Οὕτως ὁ Ἀννίβας ἐπιτεθεὶς κατὰ τοῦ Σαγούντου παρεβίασε τὰς συνθήκας καὶ προσέβαλε τὸ διεθνὲς δίκαιον². Ἐπίσης μετὰ τὴν μάχην παρὰ τὴν Τρασιμένην λίμνην παρεβίασε τὴν ὑπὸ τοῦ Μαχάρβαλ δοθεῖσαν ὑπόσχεσιν εἰς ρωμαϊκὴν στρατιωτικὴν μονάδα περὶ ἐλευθέρως ἀποχωρήσεώς της³. Ἐξ ἄλλου ὁ Ἀννίβας ἐπέτρεψε νὰ σφαγοῦν Ἴταλοι στρατιῶται εἰς ναὸν τῆς Ἥρας⁴. Τέλος τῷ 203 π.Χ. οἱ Καρχηδόνιοι παρεβίασαν ἀνακωχὴν, συλλαβόντες τὰ πληγέντα ὑπὸ θυέλλης φορτηγὰ πλοῖα τῶν Ρωμαίων⁵.

Μέγα μέρος τοῦ ἔργου τοῦ Τίτου Λιβίου κατέχουν τὰ θαύματα καὶ οἱ οἰωνοί, τῶν ὁποίων ἡ δαψιλὴς μνεῖα ἐξέπληξε καὶ ἐξένισε λίαν τοὺς ὀρθολογιστὰς τῶν νεωτέρων χρόνων, οἱ ὅποιοι κατέκριναν τὸν ἱστορικὸν ἔνεκα τούτου. Αἱ παρὰ Τίτῳ Λιβίῳ ἀκρίβειαι καὶ λεπτομέρειαι, αἱ ἀναφερόμεναι εἰς οἰωνοὺς καὶ ἄλλα ὑπερφυσικὰ συμβάντα (*prodigia*), εἶναι δεδικοιολογημένα, διότι οἱ οἰωνοὶ καὶ τὰ θαυμαστά συμβάντα ἀπετέλουν διὰ τὸν Τίτον Λίβιον μέρος τῆς ἱστορίας τῆς Ρώμης καὶ τῆς Ἰταλίας καὶ συνεπλήρουν τὴν φυσιογνωμίαν τῆς ἱστορίας οὗτης. Ἐάν ὁ Τίτος Λίβιος εἶχεν ἀγνοήσει καὶ ἀποκλείσει ἀπὸ τοῦ ἱστορικοῦ του ἔργου τὰ ὑπερφυσικὰ συμβάντα, τὰ θαύματα καὶ τοὺς οἰωνοὺς, τοῦτο θὰ ἀπετέλει παράλειψιν οὐσιώδους τμήματος τῆς ἱστορικῆς παραδόσεως. Ἄλλωστε οἱ παλαιοὶ Ρωμαῖοι, οἱ τόσον σεβάσμιοι διὰ τῶν ἀρρενωπῶν ἀρετῶν τῶν, ἀπέδιδον μεγάλην σημασίαν εἰς τὰ θαύματα καὶ τοὺς οἰωνοὺς. Τὰς πίστεις εἰς τὰ θαύματα καὶ τοὺς οἰωνοὺς ἐδικαιολόγει ὁ στωϊκισμὸς καὶ τὰς προσήρμοζεν εἰς ἑαυτόν.

Καίτοι ὁ Τίτος Λίβιος ἀρέσκεται σφόδρα εἰς τὰς διοσημίας καὶ τὰ θαύματα⁶, ἐν τούτοις οὗτος σημειοῖ ἐνίοτε σκεπτικισμόν περὶ τούτων. Ἐχει συνειδησιν ὅτι πολλοὶ τῶν διηγήσεων τούτων περὶ ὑπερφυσικῶν συμβάντων καὶ οἰωνῶν εἶναι ἀφελεῖς ἀφηγήσεις, ὀφειλόμεναι εἰς τὸν ἀνθρώπινον φόβον⁷. Ἀπαντῶν δὲ ὁ Τίτος Λίβιος εἰς ἐπικρίσεις τῶν συγχρόνων του διὰ τὴν ἐν τῷ ἱστορικῷ ἔργῳ του δαψιλῇ χρῆσιν ὑπερφυσι-

1. *Ab urbe condita* XXX 32, 7.XXXI 4,9· πρβλ. καὶ *Klinz Alb.*, ἐνδ' ἀνωτ, σ. 103.

2. Αὐτόθι XXI 10.

3. Αὐτόθι XXII 6,11.

4. Αὐτόθι XXX 20.

5. Αὐτόθι XXX 37,6.

6. Αὐτόθι XLI 14, 15. 18.

7. Αὐτόθι XXIV 10, 6. XXVII 32, 2. 37, 1. XLVIII ε. 3.

κὼν συμβάντων καὶ οἰωνῶν διακαίολογεῖται ὡς ἐξῆς: «Ὅταν βλέπω ἀνθρώπους τοσοῦτον σῶφρονας νὰ χειρίζονται αὐτὰ τὰ γεγονότα ὡς ὑποθέσεις τοῦ Κράτους, διστάζω νὰ εὔρω τοὺς οἰωνοὺς ἀναξίους τῶν Χρονικῶν μου»¹.

Πάντως ὁ ἀριθμὸς τῶν ὑπὸ τοῦ Τίτου Λιβίου παρεχομένων ἀφηγήσεων περὶ θαυμάτων, ὑπερφυσικῶν συμβάντων καὶ οἰωνῶν, ὡς καὶ ἡ τέχνη, μεθ' ἧς ὁ ἱστορικὸς ἀφηγεῖται ταῦτα, μαρτυροῦν τὴν σπουδαιότητα, τὴν ὁποίαν οὗτος ἀπέδιδεν εἰς αὐτὴν τὴν ἰδιαιτέραν ἄποψιν τῆς Ρωμαϊκῆς θρησκείας², ἐτι δὲ τὴν ὑπ' αὐτοῦ ἀναγνώρισιν τῆς θείας παρουσίας καὶ συμβολῆς εἰς τὴν ρωμαϊκὴν ἱστορίαν καὶ τὴν πίστιν αὐτοῦ εἰς ἓν εἶδος ἀποκαλύψεως τῆς θείας βουλήσεως ἐν τῇ ρωμαϊκῇ ἱστορίᾳ.

Ὁ ἕτερος μετὰ τὴν *pietas* παράγων τοῦ ρωμαϊκοῦ μεγαλείου, κατὰ τὸν Τίτον Λίβιον, ὑπῆρξεν ἡ *Virtus*. Λέγοντες δὲ *virtus* οἱ Ρωμαῖοι ἡννόουν τὸ αἶσθημα τοῦ καθήκοντος πρὸς τὸ Κράτος καὶ τὸν σεβασμὸν πρὸς τοὺς νόμους· ἡννόουν τὴν χρῆσιν πάντων τῶν φυσικῶν προσόντων πρὸς ἐπιτέλεσιν ἐξαιρέτων πράξεων καὶ προσφορὰν εἰς τὴν Πολιτείαν ἐξαιρέτων ὑπηρεσιῶν, αἱ ὁποῖαι ἐξασφαλίζουν εἰς τοὺς προσενεγκόντας ταύτας δόξαν καὶ προσωπικὴν διάκρισιν διὰ τῆς ἀναγνωρίσεως αὐτῶν ὑπὸ σπουδαίων ἀνδρῶν τῆς οἰκογενείας καὶ τῆς κοινωνικῆς τάξεως, εἰς ἣν ἀνήκεν ὁ ἐπιτελέσας τὰς ἐξαιρέτους πράξεις. Ἰδίᾳ ὁ ὅρος *virtus*, προερχόμενος ἐκ τοῦ *vir*, ἐχρησιμοποιεῖτο ὑπὸ τῶν Ρωμαίων ἐν τῇ ἀρχικῇ του ἐννοίᾳ, τουτέστι πρὸς δήλωσιν τοῦ ἀνδρισμοῦ, τοῦ ἀνδρικοῦ θάρρους, τῆς ἐν τοῖς ἀγῶσιν ἀνδρείας³ καὶ τῆς ἀνεμποδίστου προθυμίας συμμετοχῆς εἰς αὐτοὺς, τῆς ἐνεργητικότητος καὶ ἀποφασιστικότητος, τῆς ἐπιμονῆς καὶ τῆς ὑπομονῆς κατὰ τὴν ὥραν τῆς πολεμικῆς ἀνάγκης, αἱ ὁποῖαι ἐξασφαλίζουν θριάμβους τῶν ρωμαϊκῶν ὀπλῶν. Διὰ τοῦ πληθυντικοῦ δὲ *virtutes* ἐδηλοῦντο τὰ προτερήματα, αἱ ἀρεταί, αἱ θεμελιώδεις ἀξίαι.

Ὁ Τίτος Λίβιος ἐξαίρει τὴν *virtus* ὡς ἰδανικὴν ἀξίαν. Ἐξαίρει τὴν πολεμικὴν ἀρετὴν, δραστηριότητα καὶ ὑπομονήν, διὰ τῶν ὁποίων πραγματοποιοῦνται τὰ μεγαλύτερα κατορθώματα καὶ ἐγγίζονται αἱ κορυφαί

1. *Ab urbe condita* XLIII 13.

2. Βλέπε σχετικῶς Jiménez Delgado J., *Importancia de los prodigios en Tito Livio*, *Helmantica* XII (1961) 27-46· τοῦ αὐτοῦ, *Postura de Livio frente al prodigio*, *Ibidem* XIV (1963) 381 sgg.

3. Πρβλ. Meister K., *Die Tugenden der Römer*, *Rektorsrede*, Heidelberg 1930, s. 6 ff.

τῆς δόξης. Κατὰ τὸν Τίτον Λίβιον οἱ Ῥωμαῖοι ἐν τῇ ἱστορικῇ πορείᾳ τῶν ἐθριάμβευον ἐπὶ τῶν ἄλλων λαῶν, διότι εἶχον αὐτὰ τὰ προτερήματα. Ἡ ὑπεροχὴ τοῦ Ῥωμαϊκοῦ κόσμου ἔναντι τῶν ἄλλων λαῶν ὠφείλετο τοῦ μὲν εἰς τὴν εὐνοίαν τῶν θεῶν πρὸς αὐτὸν ἔνεκα τῆς εὐσεβείας του, τὸ δὲ εἰς τὰ τέκνα τῆς Ρώμης καὶ μάλιστα εἰς τὰ τέκνα τῆς Ρώμης. Τὰ ἀτομικὰ προσόντα ἦσαν κατὰ τὸν Τίτον Λίβιον ἀποφασιστικὰ εἰς τὴν δημιουργίαν τῆς ἱστορίας κοὶ δι' αὐτῶν ἐξηγεῖται τὸ μεγαλεῖον τῆς Ρώμης. Αἱ ἡρωϊκαὶ πράξεις τῶν Ῥωμαίων ἐν πολέμῳ ἀπετέλεσαν ἐν τῶν οὐσιωδῶν στηριγμάτων τῆς πίστεως τοῦ Τίτου Λιβίου εἰς τὴν Ρώμην. Διὰ τὸν Τίτον Λίβιον ἐγένετο ἱστοριογραφικὸς κανὼν ἡ δημιουργία ἐνὸς ἡρωϊκοῦ ἰδανικοῦ καὶ ἡρωϊκοῦ τύπου Ῥωμαίου ἀνδρός.

Τὸ πρόβλημα τῆς διεξαγωγῆς τῶν πολέμων ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων καὶ τῆς στρατιωτικῆς ὑπεροχῆς αὐτῶν ἔναντι τῶν ἄλλων προβάλλεται συχνότατα ἐν τῇ ἱστορικῇ ἔργῳ τοῦ Τίτου Λιβίου. Ἦδη ἐν τῷ πρώτῳ βιβλίῳ τοῦ ἔργου του ὁ Τίτος Λίβιος ἡσχολήθη περὶ τὴν οὕξησιν καὶ τὴν ἀποκτησιν ἰσχύος τοῦ νέου οἰκισμοῦ τῆς Ρώμης διὰ μετοικίσεως ἐκ γειτονικῶν περιοχῶν καὶ πόλεων¹, ὡς καὶ περὶ τὴν ἵδρυσιν ἀποικιῶν τινων μετ' ἀγῶνας πρὸς τοὺς γείτονας. Ἐπίσης μνημονεύει ὁ ἱστορικὸς τὴν ἀνακοπὴν αὐτῆς τῆς πλήρους ἐξελιξέως ἰσχύος τοῦ Ῥωμαϊκοῦ πληθυσμοῦ διὰ τῆς ἐπιδρομῆς τῶν Γαλατῶν, ἀπὸ τῶν ὁποίων ἔσωσεν αὐτὸν ὁ Κάμιλλος, ὁ ἀποκληθεὶς δεύτερος ἀπὸ τοῦ Ῥωμύλου ἱδρυτῆς τῆς Ρώμης². Ἐπίσης ἀσχολεῖται ὁ ἱστορικὸς περὶ τὴν αὕξησιν τῆς ἰσχύος τοῦ Ῥωμαϊκοῦ στρατοῦ, ὁ ὁποῖος ἐνίστε ὑπὸ τὴν πίεσιν σοβαροῦ κινδύνου ἦτο εἰς θέσιν νὰ διεξαγάγῃ πόλεμον καὶ εἰς τέσσαρα ἀκόμη μέτωπα³.

Περιγράφων ὁ Τίτος Λίβιος τὴν ἰσχὺν τοῦ Ῥωμαϊκοῦ στρατοῦ καὶ τὴν αὕξησιν τῆς Ρώμης αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκην νὰ προβάλλῃ καὶ πρόβλημα ζωτικοῦ χώρου· ὅτι δηλαδὴ μετὰ τὴν αὕξησιν τῆς Ρώμης κοὶ τῆς ἰσχύος τοῦ Ῥωμαϊκοῦ λαοῦ ἔδει οἱ Ῥωμαῖοι μᾶζα νὰ εὕρουν διέξοδον δι' ἐπεκτάσεως εἰς γειτονικὰς περιοχάς. Ἐντεῦθεν αἱ ἐκστρατεῖαι τῆς Ρώμης εἰς τὴν κεντρικὴν Ἰταλίαν καὶ οἱ ἐν αὐτῇ διεξαχθέντες δεινοὶ ἀγῶνες αὐτῆς. Ἡ Ρώμη διὰ τῶν ὁπλῶν ἔθεσεν ὑπὸ τὴν κυριερχίαν της τὴν κεντρικὴν Ἰταλίαν. Μετέπειτα ἡ ἀντίληψις περὶ μιᾶς οἰκνεί φυσικῆς ὀργανικῆς διαδικασίας ἐπεκτάσεως τοῦ ζωτικοῦ χώρου καὶ τοῦ χώρου κυριαρχίας τῆς Ρώμης, πολιτικαὶ καὶ οἰκονομικαὶ ἀνάγκαι ἢ καὶ ἡ σκοπιμότης

1. Ab urbe condita I 8,4-7

2. Αὐτόθι VII 1,10.

3. Αὐτόθι X 27, 2.

ἀποκτήσεως λείας ὑπὸ τῶν στρατιωτῶν¹, συμφώνως πρὸς τὴν ἠθικὴν τῶν μαχομένων κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, ἤγαγον τὴν Ρώμην νὰ θέσῃ ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν τῆς ἅπαντας τοὺς λαοὺς τῆς Ἰταλικῆς χερσονήσου, ἀποτελέσαντας ὁμοσπονδίαν ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τῆς.

Ἡ πολιτικὴ αὕτη ἐνοποίησις τῆς Ἰταλίας κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, ἀπαιτήσασα τέσσαρος περίπου αἰῶνας, ἦτοι ἀπὸ τῆς ἀποκρούσεως ὑπὸ τῶν Ρωμαίων τῆς κατὰ τῆς Ρώμης ἐπιδρομῆς τῶν Γαλστῶν μέχρι τῶν πρώτων χρόνων τῆς αὐτοκρατορίας, εἶχεν ὡς συνέπειαν τὴν διαμορφώσιν ἐθνικοῦ σίστηματος παρὰ τοῖς Ρωμαίοις. Ὁ Τίτος Λίβιος ἐκφράζεται μετὰ τινος περιφρονήσεως περὶ τῶν ἐμπολέμων πρὸς τὴν Ρώμην Ἰταλικῶν λαῶν, ἐνῶ ἐξ ἀντιθέτου ἀναφέρει μετὰ μεγίστης ἐμφάσεως καὶ ὑπερηφανείας τὰς νίκας τῶν Ρωμίων ἐπὶ τῶν μετὰ ταύτας ἐταίρων τῶν ἐν τῇ Ἰσλικῇ ὁμοσπονδίᾳ. Ἐπίσης διὰ πρώτην φοράν ἐν τῷ ἱστορικῷ ἔργῳ τοῦ Τίτου Λιβίου ἡ Ρώμη ὡς ἐκπρόσωπος τῆς Ἰταλίας ἀντιπαράβάλλεται πρὸς ἓνα ξένον ὑπερπόντιον ἡγεμόνα². Ἡ πραγματικὴ ὁμως ἐνότης τῆς Ἰταλίας, διελθοῦσα ἐκ τοῦ σταδίου τῆς ὁμοσπονδίας, ἐπετεύχθη, ὅτε οἱ Ἰταλικοὶ ὁμόσπονδοι λαοὶ ἀπέσπασαν διὰ τῶν ὅπλων ἀπὸ τὴν Ρώμην τὸ δικαίωμα νὰ εἶναι Ρωμαῖοι πολῖται καὶ κατὰ συνέπειαν, ὅτε συνεχωνεύθησαν μετὰ τοῦ Ρωμαϊκοῦ Κράτους, ἀποτελέσαντες μετὰ τῶν Ρωμίων ἓν καὶ μόνον Κράτος³.

Τὸ διαμορφωθὲν ἐθνικὸν αἶσθημα τῶν Ρωμαίων καὶ ἡ συνείδησις τῆς ὑπεροχῆς αὐτῶν παρουσιάζει μείζονα δαίνωσιν, ὅτε οἱ Ρωμαῖοι ἤλθον εἰς διαπραγματεύσεις καὶ συγκρούσεις πρὸς τοὺς Μακεδόνας καὶ τοὺς λοιποὺς Ἑλλήνας ἐν τε τῇ Ἑλλάδι καὶ τῇ Ἀνατολῇ. Οὕτως εἰς τὸ τριακοστὸν τέταρτον βιβλίον τοῦ ἔργου τοῦ ὁ Τίτος Λίβιος παρουσιάζει τὸν Κάτωνα τὸν τιμητὴν ὑποδεικνύοντα τὴν ἐκστρατείαν τῶν Ρωμαίων εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Μικρὰν Ἀσίαν, ἀλλὰ καὶ ἀνησυχοῦντα λίαν μήπως ἡ ἐπαφὴ τῶν Ρωμαϊκῶν στρατιῶν πρὸς τὰς χώρας τῆς Ἀνατολῆς, τὰς παραδεδομένους εἰς τὴν χλιδὴν καὶ τὰς ἀπολαύσεις, συντελέσῃ εἰς τὸ νὰ μολυνθῇ ἐκ τῶν παθῶν τούτων καὶ ὁ Ρωμαϊκὸς κόσμος.

Ἐξ ἄλλου ὁ Τίτος Λίβιος εἰς τὸ πρῶτον βιβλίον τοῦ ἔργου τοῦ παρέχει ἀφηγήσεις, εἰς τὰς ὁποίας ἀντικιστοπρίζεται ἡ ἀμεροληψία τῶν Ρωμίων ἐναντι τῶν ξένων καὶ ἡ ἐπιθυμία τῶν, ὅπως εἰσδεχθοῦν ξένα στοι-

1. Ab urbe condita VI 77, 7. VIII 36, 10.

2. Αὐτόθι IX 19,4.

3. Πρβλ. Columbia G.M., L'unificazione d'Italia nel libri di Tito Livio, Studi Liviani (Istituto di Studi Romani), Roma 1934, p.138.

χεῖρα καὶ ἀφομοιώσουν ταῦτα. Οὕτως ἐν τῷ μνημονευομένῳ ἐπεισοδίῳ Κάκου-Ἡσκαλέους παρουσιάζεται ἐγκατεστημένος εἰς τὴν θέσιν τῆς μετέπειτα Ρώμης προρρωμαϊκὸς βασιλεὺς ποιμένων Ἀρκάδων, ὁ Εὐάνδρος, Ἀρκὰς τὴν καταγωγὴν, ἐγκατεστημένος εἰς θέσιν, ἐν τῇ ὁποίᾳ πρότερον ἔκράτει ἀγιοιότης, τὴν ὁποίαν ἐξήλειπεν ὁ Ἡσκαλῆς διὰ τοῦ ἀπηνιγμοῦ τοῦ ἡμιθῆρος Κάκου.

Ἀλλὰ περιγράφων ὁ Τίτος Λίβιος τὴν Ρωμαϊκὴν προϊστορίαν προειδοποιεῖ τοὺς ξένους καὶ ἀποτρέπει αὐτοὺς ἀπὸ τῆς ἐπιδείξεως ἀλαζονείας ἔναντι τῆς Ρώμης, ἡ ὁποία ἐτιμῶρει αὐτὴν ἀπηνῶς. Τοιοῦτό τι π.χ. συνέβη τὸν 2ον π.Χ. αἰῶνα εἰς τὴν περίπτωσιν τῶν Ροδίων, τοὺς ὁποίους κατηγόρησαν ὡς ἐπιδείξαντας ἀλαζονεῖαν ἔναντι τῆς Ρώμης, τὴν τὴν κατηγορίαν ὅμως αὐτὴν ἀπέκρουσεν ἐπιτυχῶς ὁ Μάρκος Πόρκιος Κάτων ὁ τιμητὴς δι' ἐκφωνηθέντος ἐν τῇ συγκλήτῳ ὑπὲρ τῶν Ροδίων λόγου του. Ἡ ὑπὸ τῆς Ρώμης πάταξις τῆς ἀλαζονείας τῶν ξένων ἀπετέλει βασικὸν τμήμα τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς ἰδεολογίας τῶν Ρωμαίων.¹

Οἱ Ρωμαῖοι ἥσκουν τὴν στρατιωτικὴν τέχνην καὶ ἐγνώριζον νὰ παραδίδουν εἰς τοὺς ἀπογόνους τὼν ὅτι οὐδεμία ἀνθρωπίνη δύναμις ἡδύνατο νὰ ἀνθέξῃ εἰς τὰ ὅπλα τῆς Ρώμης. Ἐν τῷ ἱστορικῷ ἔργῳ τοῦ Τίτου Λιβίου εἶναι διάχυτος ὁ ρωμαϊκὸς πατριωτισμός, ὁ ὁποῖος δὲν ἦτο αἰσθηματικὸς, ἀλλὰ πρακτικὸς πατριωτισμός· εἶχεν ὑπ' ὄψει τοῦ τὴν λογικότητα.² Παραδείγματα πατριωτισμοῦ πολλοὶ λαοὶ ἔχουν ἐπιδείξει, ἀλλ' ἐν Ρώμῃ ἡ διαφορὰ συνίστατο εἰς τὴν σταθερότητα, μεθ' ἧς τὸ ἐθνικὸν αἶσθημα καὶ ἡ ὁρμὴ πρὸς θυσίαν ὑπὲρ τῆς πατρίδος ἐξεδηλοῦντο ἐν τῷ δημοσίῳ βίῳ. Τοῦ πατριωτισμοῦ τοῦ Ρωμαϊκοῦ λαοῦ καὶ εἰδικώτερον τοῦ Ρωμαίου πολίτου ὡς ἀτόμου ἀρίστη ἀπόδειξις ἦτο τὸ ὅτι οὐδεμία κατ' ἀρχήν εἰς ἐγένετό ποτε τῆς ὑπ' αὐτοῦ ἀσκηθείσης δικτατορίας, τουτέστι τῆς ὑπερτάτης στρατιωτικῆς καὶ πολιτικῆς ἐξουσίας τῆς ἐπὶ πασῶν τῶν ἀρχῶν καὶ πάσης τῆς ὁμοσπονδίας ἀσκηθείσης ὑπὸ πολίτου, εἰς ὃν παρεχωρήθη αὕτη διὰ καθωρισμένον χρόνον καὶ πρὸς ὠρισμένον σκοπόν. Ὁ ἐκάστοτε δικτάτωρ, ἀφοῦ ἔφερεν εἰς πέρας τὸ ἰδιαίτερον ἔργον, πρὸς τὸ ὁποῖον δι' ὠρισμένον χρόνον εἶχεν ἀνατεθῇ ὑπὸ τῆς Πολιτείας εἰς αὐτὸν ἡ δικτατορικὴ ἐξουσία, κατέθετεν αὐτήν. Οὕτως ὁ Κικινινᾶτος καλλιεργῶν τοὺς ἀγροὺς τοῦ βλέπει τοὺς ἀπεσταλμένους τῆς Ρωμαϊκῆς

1. Βλέπε Haffter Hans, *Rom und römische Ideologie bei Livius*, Gymnasium 71(1964)241 ff.

2. Βλέπε Mackail J. W., *Classical Studies*³, London 1926, p. 243, 246· πρβλ. καὶ Ἡλιοπούλου Ν. Κ., 'Ὁ Ἑλληνισμὸς καὶ ὁ Ρωμαϊσμός ὡς ζῶσαι δυνάμεις καὶ ἡ εἰσφορά αὐτῶν εἰς τὴν ἀνθρωπότητα', Ἐν Ἀθήναις 1970 (Ἐπίσημοι Λόγοι Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν), σ. 181.

συγκλήτου ἐρχομένους πρὸς αὐτόν, διὰ νὰ τοῦ ἀναγγείλουν ὅτι ἡ πατρίς κινδυνεύουσα ζητεῖ τὴν βοήθειάν του. Τότε οὗτος φορεῖ τὴν τήβεννον, διὰ νὰ ἀκούσῃ τὴν ἀπόφασιν τῆς συγκλήτου ὅτι τοῦ ἀνατίθεται ἡ δικτατωρία, τὴν ὁποίαν ἀποδέχεται. Ἀφοῦ δὲ διὰ τῆς ὀξύδερκειας καὶ εὐψυχίας του κατενίκησε τὸν ἐχθρὸν καὶ ἔσωσε τὴν πατρίδα του, κατέθεσε τὴν δικτατωρικὴν ἐξουσίαν καὶ ἐπέστρεψεν εἰς τοὺς ἀγρούς του. Ἀνάλογόν τι συνέβη καὶ μὲ τὸν Κάμιλλον. Διὰ τῆς συμπεριφορᾶς αὐτῆς ἡ ἰδέα τῆς Ρώμης λαμβάνει σάρκα καὶ ἀναπνέει· εἶναι ἔργον εἰρήνης καὶ πολέμου· ἡ ἀρχαία ἀγιότης τῆς ζωῆς κατέστησε δυνατὴν τὴν ψυχὴν καὶ ὑψώσεν αὐτήν. Σημειωτέον δὲ ὅτι τὰ ἐκπληκτικὰ αὐτὰ κατορθώματα τῶν δύο ἀνωτέρω ἀνδρῶν δὲν ἐντυπωσίασαν τὸν Ρωμαϊκὸν λαόν, ἀλλ' ἐθεωρήθησαν ὑπ' αὐτοῦ ὡς ἀπλῆ ἐπιτέλεις συνήθους καθήκοντος ὑπὸ τῶν τέκνων τῆς Ρώμης πρὸς αὐτήν.

Ἡ Ρώμη ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ μέγαν κατάλογον Ρωμαίων πολιτῶν, οἱ ὅποιοι προσήνεγκαν τὰ πάντα, ἥτοι ἐξουσίαν, πλοῦτον, συμφέροντα τῆς κοινωνικῆς τάξεώς των, τὴν ζωὴν των καὶ τὸ ἔτι προσφιλέστερον τὴν ζωὴν τῶν τέκνων των εἰς τὴν ἐξυπηρέτησιν τῆς ἐθνικῆς ὑποθέσεως, εἰς τὸ ἐθνικὸν ἰδανικόν. Μετὰ μεγάλης ὑπερηφανείας καὶ ὑψηλοῦ ἱστορικοῦ συναισθήματος προβάλλει ὁ Τίτος Λίβιος τὰς παραδειγματικὰς ἐπιτεύξει-στρατιωτικῶν καὶ πολιτικῶν ἡγετῶν τῆς ἀρχαίας Ρώμης. Οὕτως ἐνέταξεν τὸν Ρωμύλον εἰς τὴν κλίμακα τῶν μεγάλων εἰρηνικῶν καὶ πολεμικῶν φυσιογνωμιῶν τῆς Ρώμης. Παρουσιάζει τοῦτον ὡς ἰδρυτὴν τῆς Ρώμης χωροῦντα εἰς δημιουργικὰς ἐνεργείας καὶ προσπαθείας πρὸς δημιουργίαν μιᾶς τάξεως ἐπὶ τοῦ πολιτικοῦ πεδίου¹ καὶ ὡς προσωποποιῶντα τὸν βασιλικὸν πολέμαρχον τὸν ἔχοντα τὸ πολεμικῶς ἐνεργὸν στοιχεῖον, ἀλλὰ μετὰ σκιῶν².

Ἐπίσης εἰς τὸ πρῶτον βιβλίον τοῦ ἔργου του ὁ Τίτος Λίβιος προβάλλει πέντε βασιλεῖς τῆς Ρώμης ὡς πέντε ἀρχέτυπα πολιτικοῦ ἀνθρώπου καὶ καθιστᾷ συγκεκριμένην τὴν ὑπερνίκησιν μιᾶς τυραννίδος καὶ τὴν ἐγκαθίδρυσιν τῆς Ἐλευθέρως Πολιτείας. Ἐν τῷ ἔργῳ τοῦ Τίτου Λιβίου ἀντικατοπτρίζεται τὸ τοῦ ἱστορικοῦ μῖσος κατὰ παντὸς βασιλικοῦ, τὸ ὁποῖον μῖσος εἰς τὴν μεταγενεστέραν κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους Ρώμην ἀπετέλει κύριον μέρος τῆς πολιτικῆς σκέψεως καὶ τοῦ πολιτικοῦ αἰσθήματος. Ἐν τῇ ἀρχῇ τοῦ δευτέρου βιβλίου τοῦ Τίτου Λιβίου κυριαρχεῖ ἡ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας, τὴν ὁποίαν ἀντιτάσσει εἰς τὴν ἀλαζονείαν τῆς

103. Ab urbe condita X 6-7.

104. Αὐτόθι IX 10.

καταργηθείσης βασιλείας καὶ μάλιστα εἰς τὴν ἀλαζονείαν τοῦ Ταρκυνίου τοῦ δι' αὐτὴν ἀποκαλουμένου Ὑπερφάνου ¹.

Ἐπίσης μνημονεύει ὁ Τίτος Λίβιος ὡς παραδειγματικὰς μορφὰς πολεμικῆς ἀνδρείας καὶ ἀφοβίας τὸν Ὀράτιον Κόκλητα, τὴν Κλαίλιαν καὶ τὸν Μούκιον Σκαϊόλαν, μορφὰς ἐχούσας μυθικὸν χαρακτήρα ². Τοῦτων ὁ πρῶτος, ὅτε ὁ βασιλεὺς τοῦ Κλουσίου τῆς Τυρρηνίας Πορσήννας, κατατροπώσας τοὺς Ρωμαίους παρὰ τὴν δεξιὰν ὄχθην τοῦ Τιβέρεως, ἐφώρμησε νὰ διαβῇ τὴν γέφυραν καὶ νὰ καταλάβῃ τὴν Ρώμην, ἔσωσε τὴν Ρώμην σταθεὶς ἐπὶ τῆς ξυλίνης γεφύρας καὶ ἀντιπαλάσας μόνος πρὸς ὅλην τὴν νικηφόρον στρατιὰν μέχρις ὅτου διερράγῃ ἡ γέφυρα καὶ ὁ Κόκλης ριφθεὶς ἔνοπλος εἰς τὸν ποταμὸν ἐσώθῃ κολυμβῶν ³. Ἡ δὲ Κλαίλια εὕρισκομένη εἰς τὸ δεσποτήριον καὶ ἀκούσασα τὸ σχέδιον τοῦ ἐχθροῦ περὶ ἐπιθέσεως κατὰ τῆς Ρώμης ἔθραυσε τὰ δεσμά της καὶ διέπλευσε τὸν ποταμὸν νύκτωρ, διὰ νὰ ἀναγγείλῃ εἰς τοὺς Ρωμαίους τὴν ἐπικειμένην ἐπιθεσιν τοῦ ἐχθροῦ.

Ἐπίσης τὸν Μούκιον Σκαϊόλαν προβάλλει ὁ Τίτος Λίβιος ὡς παραδειγματικὴν μορφήν πολεμικῆς ἀνδρείας καὶ ἀφοβίας, μεθ' ἧς ἀντεμετώπισε τὸν ἐχθρὸν τῆς πατρίδος του Πορσήνναν, τὸν ὁποῖον δὲν ἐπέτυχε νὰ δολοφονήσῃ, διὰ νὰ ἀποδείξῃ δὲ ὅτι εἶναι ἴδιον τοῦ Ρωμαϊκοῦ λαοῦ τὸ νὰ ἐνεργῇ καὶ νὰ ὑποφέρῃ γενναίως, ἔθεσε τὴν δεξιὰν του χεῖρα ἐπὶ τῆς πυρᾶς, ἐνθὺ συγχρόνως διεβεβαίοντο τὸν ἐχθρὸν ὅτι τριακόσιοι ἕτεροι νέοι ἔχουν συννομῶσαι νὰ φονεύσουν αὐτόν. Τότε ὁ Πορσήννας θαυμάσας τὴν φιλοπατρίαν καὶ τὸν ἥρωισμόν τοῦ Μουκίου Σκαϊόλα ἀφῆκεν αὐτὸν ἐλεύθερον καὶ λύσας τὴν πολιορκίαν τῆς Ρώμης ἀνεχώρησεν.

Ἐξ ἄλλου ὁ Τίτος Λίβιος μνημονεύει ὡς παραδειγματικὴν μορφήν θετικὴν, ἀλλὰ καὶ ἀρνητικὴν τὸν Μάρκελλον, τὸν κατακτητὴν τῶν Συρσκούσων, τὸν ὁποῖον διαγράφει ὡς μέγαν στρατηγόν, ἀλλὰ βάρβαρον τὴν συμπεριφορὰν καὶ ληστικόν, συζεγνύοντα ἐν ἑαυτῷ τὴν κτηνώδη δυσμορφίαν, τὴν ἀδίστακτον ὠμότητα καὶ ἀπληστίαν μετὰ μεγαλείου ψυχῆς, διότι συνεκινήθη πρὸ τῆς γοητείας τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ οὕτως, ὥστε προσεπάθησε νὰ ἀποφύγῃ τὴν καταστροφὴν τῶν Συρσκούσων, πόλεως πλουσίας εἰς δόξαν καὶ καλλιτεχνήματα, ἐτιμώρησε τὸν Ρωμαῖον στρατιώτην τὸν φονεύσαντα τὸν Ἀρχιμήδη, εἰς τὴν μνήμην τοῦ ὁποίου ἀπέδωκε παντὸς εἶδους τιμὰς, καὶ ἐκλαυσεν ἀτενίζων τὰ ἔρεπτα

1. Πρβλ. Bruckmann Heinz, Die römische Niederlagen in Geschichtswerk des Livius, Diss., Münster 1936, s.69.

2. Hartung, Die Religion der Römer, Bd. I, s. 319. II, s. 250.

3. Ab urbe condita II 10, 13.

τῶν Συρακουσῶν. Ἡ ὑπὸ τοῦ Μαρκέλλου σύλησις τῶν καλλιτεχνημάτων τῶν Συρακουσῶν χαρακτηρίζεται ὑπὸ τοῦ Τίτου Λιβίου ὡς ἀρχὴ ἡθικοῦ ἐκτροχιασμοῦ¹. Ἐπίσης ὁ Μάρκελλος παρουσιάζεται ὑπὸ τοῦ Τίτου Λιβίου μετ' ἀπαδούσης εἰς τὴν ἡλικίαν καὶ τὴν πειράν του ἐλαφρονοίας, ἡ ὁποία φαίνεται εἰς τὴν ἀπόφασίν του νὰ ἀναμετρηθῇ ἐν τῷ πεδίῳ τῆς μάχης πρὸς τὸν Ἀννίβαν².

Ἐναντι τοῦ Μαρκέλλου τούτου ὁ Τίτος Λίβιος τάσσει τὸν Φάβιον Μάξιμον τὸν Μελλητὴν (Cunctator), πρὸς τὸν ὁποῖον ὁ ἱστορικὸς δεικνύει ἰδιαιτέραν ἀγάπην. Θαυμάζει τούτου τὴν στρατηγικότητα καὶ αὐτοκυριαρχίαν ἐν τῇ ἀναβλητικῇ τακτικῇ συγκρούσεώς του πρὸς τὸν Ἀννίβαν κατὰ μέτωπον δι' ἑλλειψιν ἵππικοῦ, ὅπερ ὁμως εἶχεν ὁ Ἀννίβας³. Ἰδίᾳ ἐξαίρει ὁ Τίτος Λίβιος τὸ ὅτι διευθύνων ὡς ὕπατος ὁ Φάβιος Μάξιμος τῷ 215 π.Χ. συνέλευσιν τοῦ λαοῦ πρὸς ἐκλογὴν ὑπάτων διὰ τὸ ἔτος 214 καὶ βλέπων ὅτι παρὰ τὴν σοβαρότητα καὶ κρισιμότητα τῶν καιρῶν θὰ ἐξελέγοντο ἄσημοι ἄνδρες καὶ ἡ πατρίς θὰ ἐκινδύνευε, διέκοψε τὴν ψηφοφορίαν καὶ ὑπέμνησεν εἰς τὸν λαὸν τὴν μεγίστην σημασίαν αὐτῆς τῆς ἐκλογῆς. Τότε εἰς τῶν ἀπορριφθέντων ἀνδρῶν διεμαρτυρήθη ὅτι ὁ Φάβιος ἀπέβλεπε διὰ τῆς πράξεώς του αὐτῆς νὰ σφετερισθῇ καὶ συνεχίσῃ μόνος τὴν ὑπατείαν καὶ μάλιστα διὰ τετάρτην φορὰν Ὁ Φάβιος ὁμως ἐξελέγη μετὰ τοῦ Μαρκέλλου, διότι πάντες ἐγνώριζον ὅτι ὁ Φάβιος δὲν προέβη εἰς τοιαύτην πρᾶξιν ἐκ φιλοδοξίας, ἀλλ' ἐξ ἀνησυχίας διὰ τὸ συμφέρον τῆς πατρίδος⁴. Ὁ Τίτος Λίβιος ἀντιπροβάλλει τὸν Φάβιον Μάξιμον πρὸς τὸν Σκιπίωνα τὸν Ἀφρικανὸν τὸν πρεσβύτερον, τὸν νικητὴν τοῦ Ἀννίβα⁵.

Ἐν τῷ πέμπτῳ βιβλίῳ τοῦ ἱστορικοῦ τοῦ ἔργου ὁ Λίβιος προβάλλει ἑτέραν παραδειγματικὴν μορφήν πολεμικῆς ἀρετῆς, τὴν μορφήν τοῦ Κ σ μ ί λ λ ο υ, ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ ὁποίου παρέχει ὁ ἱστορικὸς τὸν κατ' αὐτὸν ἰδεώδη τύπον τοῦ ἥρωος. Ὁ Τίτος Λίβιος θεωρεῖ τοῦτον ὡς τὴν κατ' ἐξοχὴν, ὡς τὴν πῶτην τῶν μεγάλων στρatiωτικῶν καὶ πολιτικῶν μορφῶν τῆς Ρώμης, διότι ἔσωσε τὴν πατρίδα του κατ' ἐπανάληψιν. Οὕτω τῷ 389 εἰς τρεῖς ἐκστρατείας του κατὰ τῶν Ουόλσκων, Αἰκούων καὶ Ἐτρούσκων κατενίκησεν αὐτοὺς καὶ ἐπανελθὼν εἰς Ρώμην κατήγαγε τριπλοῦν θρίαμβον καὶ ἔλαβεν ὡς ἀμοιβὴν ἐκ τῆς λείας τρεῖς χρυσᾶς φιά-

1. Ab urbe condita XXV 40,2.

2. Αὐτόθι XXVII 27.

3. Αὐτόθι XXII 11,5.

4. Αὐτόθι XXIV 9,11.

5. Αὐτόθι XXIII 16,16.

λας¹. Τῷ 388 π.Χ. οἱ Γαλάται κατατροπώσαντες τοὺς Ρωμαίους εἰσήλθον εἰς τὴν Ρώμην, τὴν ὁποίαν εὗρον ἔρημον, διότι οἱ Ρωμαῖοι κατέφυγον εἰς Οὐήτιους, ὀλίγοι δὲ μετὰ τῶν συγκλητικῶν ὑπὸ τὸν Καπιτώλιον ἀνήλθον καὶ ἐκλείσθησαν εἰς τὸ Καπιτώλιον. Οἱ Γαλάται ἐπυρπόλησαν τὴν Ρώμην καὶ ἐπολιόρκησαν τὸ Καπιτώλιον, τὸ ὁποῖον ἀντέστη ἐπὶ ἑπτὰ μῆνας. Οἱ διαφυγόντες ἐκ Ρώμης Ρωμαῖοι ἀνηγόρευσαν ἐν τῇ Ἀρδέᾳ δικτάτωρα τὸν Κάμιλλον. Οὗτος ὁμως δὲν ἐδέχετο τὸ ἀξίωμα ἄνευ ἐγκρίσεως τῶν ἐν τῷ Καπιτωλίῳ συγκλητικῶν. Τότε ὁ τολμηρὸς πληβεῖος Πόντιος Κορίνιος ἐν καιρῷ νυκτὸς ὑπὸ βροχὴν ἀνήλθεν εἰς τὸ Καπιτώλιον καὶ ἔλαβε τὴν ἐπικύρωσιν τῆς ἐκλογῆς τοῦ Καμίλλου ὑπὸ τῆς συγκλήτου. Μετ'ὀλίγον διοργανώνει στρατιωτικὴν μονάδα καί, ἐνῶ οἱ ἐν τῷ Καπιτωλίῳ διεπραγματεύοντο τὴν παράδοσιν τῶν εἰς τοὺς Γαλάτας καὶ τὴν καταβολὴν χρυσοῦ, ἐμφανίζεται ὁ Κάμιλλος, κηρύσσει ὅτι ἡ πατρίς ἔδει νὰ ἐξαγορασθῇ οὐχὶ διὰ χρυσοῦ, ἀλλὰ διὰ σιδήρου, ἐπιτίθεται, φέρει σύγχυσιν εἰς τὸν ἐχθρὸν καὶ ἐκδιώκει τοῦτον. Μετὰ τοῦτο θριαμβεύων ἀποκαλεῖται σωτὴρ τῆς πατρίδος καὶ δευτέρως ἰδρυτὴς τῆς Ρώμης². Μετὰ δὲ τὸν θρίαμβον κατέθεσε τὴν δικτατωρικὴν ἐξουσίαν, ἐνῶ ἡ σύγκλητος ἰκέτειεν αὐτὸν νὰ μὴ κάμῃ τοῦτο, ἵνα μὴ καταλίπῃ τὴν Πολιτείαν εἰς ἀβεβσίαν καὶ ἀσταθὴ κτίστασιν³. Ἡ πρᾶξις αὕτη τοῦ Καμίλλου ἐχαρκτηρίσθη ὡς πρᾶξις φρονήσεως ἐν εἰρήνῃ.

Μετὰ τριετίαν ἡ Ρώμη διέτρεξε καὶ πάλιν κίνδυνον ἐκ τῶν Οὐόλσκων, Αἰκούων καὶ Ἑτρούσκων. Τότε ἡ σύγκλητος ἠθέλησε καὶ πάλιν νὰ δώσῃ δικτατωρικὴν ἐξουσίαν εἰς τὸν Κάμιλλον, ἀλλὰ τοῦτο νομικῶς ἀπηγορεύετο, διότι οὗτος ἦτο ἤδη ὑπατικός δημάρχος. Ἐνεκα τοῦτου οἱ πέντε ἄλλοι συνάδελφοι τοῦ Καμίλλου παρεχώρησαν ἐκουσίως εἰς τὸν Κάμιλλον τὴν ἐξουσίαν τῶν. Οὕτως ὁ Κάμιλλος ἄνευ τοῦ τίτλου τοῦ δικτάτωρος ἐγένετο γενικὸς διοικητὴς μετ'ἀπεριόριστου ἐξουσίας.

Ἐξαίρεται ὑπὸ τοῦ Τίτου Λιβίου ἡ κατὰ τὴν διανομὴν τῆς ἐξουσίας ἐπιδειχθεῖσα ὑπὸ τοῦ Καμίλλου παραδειγματικὴ φρόνησις, μετριοφροσύνη καὶ αὐτοκυριαρχία ἔναντι τοῦ Μανλίου Καπιτωλίνου, ὁ ὁποῖος διὰ καταπίεσεως τοῦ ὄχλου ἐπεδίωξε πολιτικὴν ἡγεσίαν, μοναρχίαν, καὶ ἔναντι τοῦ Λευκίου Φουρίου, διακρινομένου ἐπὶ ἀφροσύνη, καὶ ἔναντι τῶν συμπολιτῶν του, εἰς τὴν ἀγνωμοσύνην τῶν ὁποίων ἐπέδειξε θαυμαστὴν

1. Ab urbe condita VI 4,1-2. Ὁ τριπλοῦς θρίαμβος τοῦ Καμίλλου καὶ ἡ ἀμοιβὴ αὐτοῦ ὑπομνησκούν τὸν τριπλοῦν θρίαμβον τοῦ Αὐγούστου τῷ 29 π.Χ. καὶ τὴν εἰς αὐτὸν ἀπομνην ὑπὸ τῆς συγκλήτου τῷ 27 π.Χ. χρυσῆς τιμητικῆς ἀσπίδος.

2. Αὐτόθι V 49. 7.

3. Αὐτόθι V 49,9: «- - ne rem publicam in incerto relinqueret statu».

ανοχήν. Τὸν Μάνλιον Καπιτωλῖνον ἀντιτάσσει ὁ Τίτος Λίβιος εἰς τὸν Κάμιλλον. Προβάλλει τὰς ἐπαναστατικὰς ταραχὰς τοῦτου, ὡς «αἱ τὸ ὅτι οὗτος ἐκ φθόνου ὑπετίμα τὰ κατορθώματα τοῦ Καμίλλου καὶ ἔβαλλε κατ' αὐτοῦ. Ὁ Μάνλιος Καπιτωλῖνος διαγράφεται ὑπὸ τοῦ Τίτου Λιβίου ὡς ὁ πρῶτος λαϊκὸς πολιτικός, ὁ ὁποῖος ἀντιθέτως πρὸς τὴν γνώμην τῆς συγκλήτου ἐπεδίωκε νὰ ἀχθῇ εἰς τὴν ἐξουσίαν διὰ τῆς εὐνοίας τοῦ λαοῦ. Δι' ὃ καὶ συνεκρούσθη πρὸς τὴν σύγκλητον καὶ κατέστη ὑποπτος εἰς τοὺς δημάρχους, καταδικασθεὶς δὲ εἰς θάνατον ἐκρημνίσθη ἐκ τῆς Ταρπηῆας πέτρας ¹.

Ἡ ἀφήγησις τοῦ Τίτου Λιβίου περὶ τοῦ Καμίλλου καὶ τοῦ Μανλίου Καπιτωλίνου, ὡς παρετήρησεν ὁ Burck, ὥφειλε νὰ κινήσῃ τὸν ἀναγνώστην τοῦ ἔργου τοῦ Τίτου Λιβίου εἰς στοχασμὸν περὶ τῶν ὁδῶν τῆς κατακτίσεως καὶ διατηρήσεως τῆς δυνάμεως εἰς τὸ Κράτος καὶ περὶ τῶν δυνατοτήτων πολιτικῆς ἡγεσίας καὶ περὶ ὑποχρεώσεων καὶ καθηκόντων τοῦ ἡγέτου ². Τοιοῦτος διαγραφόμενος ὁ Κάμιλλος ὑπὸ τοῦ Τίτου Λιβίου ἐμφανίζεται ὡς ἔξοχος ἐκπρόσωπος τοῦ αὐγουστείου πνεύματος.

Ἀλλὰ καὶ τὰ ὀνόματα τοῦ Φαβρικίου, τοῦ Κουρίου, τοῦ Ρηγούλου, τῶν Δεκίων ³, τοῦ Κόσσου ⁴ εἶναι ὀνόματα θάρρους, ἐπιμονῆς, αὐτοθυσίας. Ἐπίσης παραδειγματικὴ μορφή μνημονευομένη ὑπὸ τοῦ Τίτου Λιβίου εἶναι ὁ Μάνλιος Τορκουάτος, εἰς τὸν ὁποῖον ἡ πρὸς τὴν πατρίδα ἀγάπη ἐθριάμβευσεν ἐπὶ τῶν αἰσθημάτων καὶ τῆς καρδίας του οὕτως, ὥστε οὗτος νὰ συνετέλῃ εἰς τὸν θάνατον τοῦ νικητοῦ υἱοῦ του, διότι οὗτος ἐπολέμησεν ἄνευ τῆς διαταγῆς του ⁵.

Ἀλλὰ καὶ τὸν Μάρκον Πόρκιον Κάτωνα τὸν τιμητὴν προβάλλει ὁ Τίτος Λίβιος ὡς παραδειγματικὴν μορφήν. Τοῦτον ἐξαίρων ὁ Τίτος Λίβιος ἐγνώριζεν ὅτι ἐν τῷ προσώπῳ του ἐξῆρε σύμπαντα τὸν Ρωμαϊκὸν λαόν, ἀρχιτέκτονα τοῦ ἰδίου αὐτοῦ μεγαλείου, ἡδραιωμένου ἐπὶ τῆς ἀρετῆς ἐν τε τῷ δημοσίῳ καὶ τῷ ἰδιωτικῷ βίῳ. Οὗτος διαγράφεται μετὰ δυνάμεως ψυχῆς καὶ πνεύματος· ὀνομαστὸς ἐπὶ πολεμικῇ ἀρετῇ ὡς διακριθεὶς εἰς πολλὰς μάχας· ἐν εἰρήνῃ γνώστης τοῦ δικαίου, τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς ρητορείας· ψυχὴ μετ' ἀκάμπτου ἀκερσιότητος, μετ' ἀποστροφῆς εἰς τὰς εὐνοίας, τὴν δημοτικότητα καὶ τὰ πλούτη· μετὰ καρτερίας καὶ ἀν-

1. Ab urbe condita VI 11-20.

2. Aktuelle Probleme der Livius - Interpretation, s. 23.

3. Ab urbe condita VIII 9.X 28.

4. Αὐτόθι IV 19-20.

5. Αὐτόθι VIII 7.

τοχῆς εἰς τοὺς κινδύνους καὶ τὰς στερήσεις· μετὰ δακνούσης γλώσσης καὶ θαυμασιῆς παρρησίας· ἱκανός, ὅπως ὑπομένη πάντα μόχθον καὶ κίνδυνον· ὁδηγὸς τῶν συμπατριωτῶν του εἰς τὴν ἀρχαίαν ἀρετὴν, εἰς τὴν γεωργίαν, εἰς τὴν στρατιωτικὴν πειθαρχίαν καὶ φρουρὸς τῶν ρωμαϊκῶν χαρακτῆρων ἀπὸ τοῦ μιάσματος τῆς ἑλληνικῆς διαφθορᾶς¹.

Κατὰ τὸν Τίτον Λίβιον ἡ ρωμαϊκὴ ἀρετὴ ἡσκειτο ἐπὶ τῇ βάσει ὀρισμένων προτύπων συμπεριφορᾶς, διὰ τοῦ μόχθου καὶ τῶν ὅπλων καὶ οὐχὶ διὰ τοῦ δόλου καὶ τῆς ἀπάτης, ὡς συνέβη μὲ τὸν Ταρκύνιον τὸν Ὑπερήφανον, ὁ ὁποῖος ἐπετέθη διὰ δόλου κατὰ τῆς πόλεως τῶν Γαβίων.

Ἔτερον παράδειγμα ρωμαϊκῆς εὐθύτητος καὶ ἀποφυγῆς τοῦ δόλου καὶ τῆς ἀπάτης εἰς τὰ ἔργα τοῦ πολέμου εἶναι τὸ παράδειγμα τῆς ἀποφυγῆς ὑπὸ τῶν Ρωμαίων νὰ ἐπωφεληθοῦν τῆς εἰς αὐτοὺς προδοσίας τοῦ Πύρρου ὑπὸ τοῦ ἱατροῦ του, τὸν ὁποῖον ἔσπευσαν νὰ καταγγείλουν εἰς τὸν ἡπειρώτην μονάρχη.

Ἔτερον παράδειγμα ρωμαϊκῆς εὐθύτητος ἐν πολέμῳ ὑπῆρξεν ἡ ὑπὸ τοῦ Καμίλλου ἀπόκρουσις τῆς προτάσεως τοῦ προδότου διδασκάλου τῶν υἱῶν τῶν Falerii, ὁ ὁποῖος ὑπεσχέθη εἰς τοὺς Ρωμαίους νίκην διὰ τεχνάσματος, ἀλλ' ἔλαβε τὴν ἀπάντησιν παρὰ τοῦ Καμίλλου ὅτι ὁ πόλεμος οὐχὶ ὀλιγώτερον τῆς εἰρήνης ἔχει τοὺς κανόνας του καὶ ὅτι οἱ Ρωμαῖοι ἔχουν ἐθισθῇ νὰ διεξάγουν αὐτὸν οὐχὶ ὀλιγώτερον μετὰ δικαιοσύνης ἢ μετὰ θάρρους καὶ ὅτι ρωμαϊκαὶ μέθοδοι τῆς κατακτῆσεως εἶναι ἡ χρήσις τῶν ὅπλων, ἡ πολεμικὴ ἀρετὴ καὶ ὁ μόχθος.

Ἔτερον παράδειγμα καὶ δίδαγμα ρωμαϊκῆς εὐθύτητος εἶναι ἡ ἀποκρίσις ἡ δοθεῖσα ὑπὸ τῶν πρεσβυτέρων συγκλητικῶν εἰς τὴν ρωμαϊκὴν πρεσβείαν, εἰς τὸν Π. Μάρκον Φίλιππον καὶ Α. Ἀτίλιον Σερρανόν. Οὗτοι τῷ 172 π.Χ. ἀπεστάλησαν εἰς Ἑλλάδα πρὸς διεξαγωγὴν διαπραγματεύσεων μετὰ τοῦ Περσέως, ὁ ὁποῖος εἶχεν ἄσβεστον μῖσος κατὰ τῶν Ρωμαίων, κληρονομηθὲν ἀπὸ τοῦ πατρὸς του Φιλίππου τοῦ Ε', δι' ὃ καὶ παρσκευάζετο κατ' αὐτὸν. Οἱ πρεσβευταὶ οὗτοι δι' ἀπατῶν καὶ διὰ μισαίμων ἐλπίδων εἰρήνης πρὸς τὸν Περσέα ἀνέστειλαν τὸν πόλεμον αὐτοῦ κατὰ τῆς Ρώμης πείσαντες αὐτόν, ὅπως συνάψῃ ἀνακωχὴν πρὸς τοὺς Ρωμαίους καὶ στείλῃ πρεσβείαν εἰς τὴν Ρώμην, ὅπερ ἦτο ἀνωφελὲς διὰ τὸν Περσέα καὶ ἐπωφελὲς διὰ τοὺς Ρωμαίους. Ὅτε ὁμως ὁ Μάρκιος Φίλιππος ἀνέφερεν εἰς τὴν ρωμαϊκὴν συγκλητικὸν τὸ διπλωματικὸν τοῦτο ἐπιτευγμὰ τῶν κατὰ τοῦ Περσέως καὶ ἐπεξήγησε τὸ ἐκ τῆς δολίας αὐτῆς πράξεώς του ὄφελος διὰ τὴν Ρώμην, ὅπερ ἦτο κυρίως τὸ ὅτι ἐκερδίζετο χρόνος δι' ἐπιχειρήσεις κατὰ τοῦ Περσέως, τότε συγκλητικοὶ τινες, κατὰ τὸν Τίτον

1. Ab urbe condita XXXIX 40.

Λίβιον, ἐνέκριναν τὴν τοιαύτην ἐνέργειαν τοῦ Μαρκίου Φιλίππου ὡς ἐνέργειαν περισκέψεως, ἀλλ' οἱ πρεσβύτεροι καὶ τηρηταὶ τῶν ἀρχαίων ρωμαϊκῶν ἡθῶν ἐδήλωσαν εἰς αὐτὸν ὅτι οὐδὲν τὸ ρωμαϊκὸν ἀνεγνώριζον εἰς τὴν ἐνέργειάν του αὐτὴν καὶ ἐτόνισαν εἰς αὐτὸν ὅτι οἱ πρόγονοί των δὲν ἐνίκων εἰς τοὺς πολέμους διὰ δόλων, οὐδὲ διὰ νυκτερινῶν μαχῶν ἢ ἀπατηλῆς φυγῆς καὶ ἀπροσδοκίτου ἐπανάδου κατὰ τοῦ ἐχθροῦ, ἀλλ' ἐκέρδιζον τοὺς πολέμους διὰ πραγματικῆς ἀρετῆς προκηρύσσοντες τὸν πόλεμον κατὰ τοῦ ἐχθροῦ καὶ προκαθορίζοντες μετ' αὐτοῦ τὸν χρόνον καὶ τὸν ὥρον τῆς μάχης. Οἱ συγκλητικοὶ ἐκφράζοντες τὴν ἀποδοκιμασίαν των πρὸς τὸν Μάρκιον Φίλιππον καὶ Α. Ἀτίλιον Σερρανὸν συνεπέ- ραναν ὅτι ἡ ὑπ' αὐτῶν χρησιμοποιοθεῖσα τακτικὴ τῆς παραπλανήσεως τοῦ ἐχθροῦ καὶ τῆς ἐξαπατήσεως αὐτοῦ ἦτο νέον τι ἐπινόημα ὑπὲρ τὸ δέον κακόν¹.

Ἄλλ' οὐ μόνον εἰς τὰ ἔργα τοῦ πολέμου ὑπῆρχεν ἔδαφος πρὸς ἄσκη- σιν τῆς ἀρετῆς καὶ ἀπόκτησιν δόξης, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ ἔργα τῆς εἰρήνης, ἐὰν βεβαίως αἱ πράξεις ἐξησφάλιζον τὴν σωτηρίαν καὶ διατήρησιν τῆς Πολιτείας. Ὁ Τίτος Λίβιος ὑπογραμμίζει μετὰ βεβαιότητος ὅτι οὐδεὶς δύναται νὰ νικήσῃ τοὺς Ρωμαίους, ἀρκεῖ μόνον νὰ εἶναι διηνεκῆς ἡ ἀγάπη πρὸς τὴν εἰρήνην καὶ ἡ φροντίς διὰ τὴν πολιτικὴν ὁμόνοιαν².

Ὅλον τὸ πρόβλημα τῆς ἱστορίας, κατὰ τὸν Τίτον Λίβιον, ἔγκειται εἰς τὴν πατριωτικὴν ἐνότητα τῶν κοινωνικῶν στοιχείων εἰς ἓν Κράτος. Κατὰ τοῦτον σημαντικὸν στοιχεῖον πρὸς κατανόησιν μεγάλων τμημάτων τῆς Ρωμαϊκῆς ἱστορίας ὑπῆρξεν ἡ ὁμόνοια τῶν ἐν Ρώμῃ κοινωνικῶν τά- ξεων. Ἡ συνείδησις τοῦ Ρωμαϊκοῦ λαοῦ ὅτι οἱ εἰς αὐτὸν ἀνήκοντες ἀπο- τελοῦν ἓν σύνολον ἐπεβάλλετο πάντοτε νικηφόρος, ὡς ἂν ἐξωτερικοὶ ἐχθροὶ ἠθέλησαν νὰ ἐκμεταλλευθοῦν τὰς ἐσωτερικὰς διαμάχας, διὰ νὰ προσβάλουν τὴν Ρώμην. Ὁ ἐκ τῶν ἐξωτερικῶν ἐχθρῶν φόβος, τὸ ἀντί- παλον δέος (metus hostilis), τὸ ὁποῖον ἐντόνως ὑπεστήριζεν ὁ ἱστορικὸς Σαλλούστιος³ καὶ κατ' ἄλλους ἀπεδείχθη εὐλογία⁴, ἐξηνάγκαζε τοὺς Ρω- μαίους εἰς ἐπιστράτευσιν ἀπασῶν τῶν δυνάμεων των πρὸς ἀπόκρου- σιν τοῦ ἐχθροῦ καὶ προκειμένου περὶ ἀγώνων ἐν τῷ ἐσωτερικῷ ἀπετέλει αὐτὸ ἀποτελεσματικὸν διορθωτικὸν μέσον, διότι ἐξηνάγκαζε παρὰ πᾶσαν διχόνοιαν εἰς ὁμόνοιαν ἐναντίον τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐχθροῦ. Αἱ ἐσωτερικαὶ

1. Ab urbe condita XLII 47, 4.

2. Αὐτόθι IX 19: « - - modo sit perpetuus huius qua vivimus pacis amor et ci- vilis cura concordiae ».

3. De bello Iugurth. 41, 2: «Metus hostilis in bonis artibus civitatem retinebat».

4. Drexler, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 169.

διαφοραὶ καὶ διαμάχαι παρεμερίζοντο καὶ ἀπεφεύγετο ἡ ἐξασθένησις ἐκ τῆς ἐσωτερικῆς διαιρέσεως, ἐκ τῆς ἀγνοίας τῶν κινδύνων καὶ ἐκ τοῦ πνεύματος τῆς ἡτοποπαθείας. Οὕτως ὁ Σαλλούστιος ἐτόνισεν: «*Concordia parvae res crescunt, discordia maximae dilabuntur*»¹.

Ἐμπόδια εἰς τὴν κοινωνικὴν ἐνότητα ἐν Ρώμῃ ἦσαν τὸ κομματικὸν συμφέρον καὶ τὸ ἐνδιαφέρον διὰ τὸ ἀτομικὸν ὄφελος (*res privatae*), ὅπερ πάντοτε ἐστάθη ἀντιμέτωπον τῶν κρατικῶν συμφερόντων (*res publicae*). Εἰς τὴν κοινωνικὴν ἐνότητα ἐμπόδιον ἦτο ἡ χλιδὴ, διότι αὕτη διήγειρε τὸ μῖσος τῶν πτωχῶν καὶ τὴν παρεκτροπὴν καὶ ἐνέπνεεν εἰς τὴν κοινωνίαν ἓνα προσανατολισμὸν ὁδηγοῦντα εἰς τὴν καταστροφὴν καὶ εἰς τὸ ἐγκλημα, ἀφοῦ ἦτο ἄρνησις τῶν βασικῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀτόμου καὶ τῆς κοινωνίας.

Ὁ Τίτος Λίβιος ἐπιμένει ἐπὶ τῆς μεγίστης σημασίας, τὴν ὁποίαν εἶχον τὰ κοινωνικὰ προβλήματα διὰ τὸ μέλλον τῆς Ρώμης, καὶ χωρεῖ εἰς θεώρησιν τῶν κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν ἀγώνων μεταξύ τῶν δύο ἐν Ρώμῃ κοινωνικῶν τάξεων, τῶν πατρικίων καὶ τῶν πληβείων, οἱ ὅποιοι ἀγῶνες καταλαμβάνουν μέγα μέρος τοῦ ἱστορικοῦ ἔργου του. Οὕτως εἰς τὸ τρίτον βιβλίον τοῦ ἱστορικοῦ ἔργου του ὁ Τίτος Λίβιος πραγματεύεται κοινωνικὰ προβλήματα, τοὺς ἀγῶνας διὰ μίαν πρώτην οἰκονομικὴν καὶ πολιτικὴν ἐξίσωσιν μεταξύ τῶν κοινωνικῶν τάξεων. Εἰς τὸ τέταρτον βιβλίον προβάλλεται ἡ ταξικὴ ὑπεροψία τῶν εὐγενῶν, αἱ κοινωνικαὶ μορφαὶ ζωῆς, ἡ ἀγωνιστικὴ τακτικὴ τῶν κομμάτων, ἡ ἐκλογὴ τῶν ἡγετικῶν δημοκρατικῶν δυνάμεων καὶ ἡ ἀλληλουχία μεταξύ κοινωνικοῦ καλοῦ καὶ ἀπαιτήσεων ζωῆς τοῦ ἐπὶ μέρους ἀτόμου. Οἱ εὐγενεῖς τῆς ὑστέρας Ἐλευθέρας Πολιτείας ἰσχυρίζοντο ὅτι ἡ καταγωγὴ ἦτο οὐσιῶδες μέρος τῆς ἀρετῆς, οἱ δὲ πληβεῖοι ὑπεστήριζον τὴν ἄποψιν ὅτι ἡ εὐγένεια ἔδει νὰ βασίζεται μόνον ἐπὶ τῶν προσωπικῶν ἐπιτευγμάτων (*novi homines*).

Ἐξ ἄλλων ἐν τῷ δευτέρῳ ἡμίσει τοῦ ἔκτου βιβλίου περιγράφεται ὑπὸ τοῦ Τίτου Λιβίου ὁ πόλεμος τῶν πληβείων διὰ τὴν ὑπατεῖαν², ὁ ὁποῖος διήρκεσε πλέον τῶν δέκα ἐτῶν καὶ ἐπερατώθη διὰ τῶν Λικινίων Σεξτίων νόμων (τῷ 366 π.Χ.), οἱ ὅποιοι ἔφεραν ἰσορροπίαν τῶν τάξεων. Εἰς δὲ τὸ δέκατον βιβλίον ἐκτίθεται ἡ παραδοχὴ τῆς *Lex Ogulnia*, διὰ τῆς ὁποίας ἐπετεύχθη νέα βαθμὶς εἰς τὴν ἰσορροπίαν μεταξύ πατρικίων καὶ πληβείων.

Οἱ ἀγῶνες πατρικίων καὶ πληβείων ἐκράτησαν ἐπὶ μακρὸν καὶ κατὰ περιόδους παρουσίασαν ὕφεσιν, κατ'ἄλλας δὲ ἔντασιν καὶ ἀπέληξαν εἰς τὴν νίκην τῶν πληβείων διὰ τῆς ἀνόδου αὐτῶν εἰς τὴν ὑπατεῖαν. Οἱ ἀγῶ-

1. De bello Iugurth. X, 6.

2. Ab urbe condita VI 34-42.

νες οὗτοι ἤρξαντο τὸ μὲν ἕνεκα τῆς ἀποκτήσεως τοῦ δικαιώματος τοῦ Ρωμαίου πολίτου ὑπὸ κατακτηθέντων ὑπὸ τῆς Ρώμης, τὸ δὲ καὶ κυρίως, διότι ἐφυλακίζοντο διὰ χρέη οἱ πληβεῖοι¹, ἐνῶ οὗτοι ἠγωνίζοντο εἰς τὰ πεδία τῶν μαχῶν διὰ τὴν ἐλευθερίαν τῶν Ρωμαίων καὶ τὴν κυριαρχίαν αὐτῶν.

Τὴν δυσαρέσκειαν τῶν πληβείων κατὰ τῶν πατρικίων ἐνέτεινε σφόδρα ἡ ἐμφάνισις εἰς τὴν ρωμαϊκὴν ἀγορὰν γέροντος ἥρωος, τραυματίου πολέμου, φέροντος ἐμφανῆ ἵχνη μαστιγώσεως καὶ ἄλλων βιαιοτήτων, τὰς ὁποίας ὑπέστη ὑπὸ πατρικίων ἕνεκα χρεῶν, διὰ τὰ ὁποῖα ἀπώλεσε τὰ ὑπάρχοντά του, ἐγένετο δοῦλος καὶ ἐφυλακίσθη. Τὸ ἐν τῇ ἀγορᾷ πληθος ἐξηγρίωθη ἐκ τοῦ θαύματος, οἱ δὲ ἐν τοῖς δεσποτηρίοις διαρρήξαντες τὰ δεσμά τῶν ἐφθασαν ἀπειλητικοὶ εἰς τὴν ἀγορὰν. Οἱ συγκλητικοὶ τρέμοντες συνεδρίασαν. Ἐκ τούτων ὁ Ἄππιος ἐπρότεινε ἀντιμετώπισιν τῆς ἐξεγέρσεως διὰ τῆς βίας, ἕτεροι δέ, ὥς ὁ Σερβίλιος, ἀντετάχθησαν εἰς τὴν χρῆσιν βίας καὶ ἐπρότειναν τὸν κατευνασμόν αὐτῶν². Ἐν τῷ μεταξὺ ἀνηγγέλθη ὅτι οἱ Οὐόλσκοι ἐπήρχοντο κατὰ τῆς Ρώμης. Ὁ κίνδυνος πλέον ἦτο ἐσωτερικὸς καὶ ἐξωτερικός. Τότε ὁ Σερβίλιος ἐξ ὀνόματος τῶν συγκλητικῶν ἐτόνισε τὸν κίνδυνον τῆς Πολιτείας καὶ συνεβούλευσεν ἄμεσον ἐπιστράτευσιν πατρικίων καὶ πληβείων πρὸς ἀπόκρουσιν τοῦ ἐχθροῦ καὶ ἀναβολὴν συζητήσεως τῶν παραπόνων τῶν πληβείων δι' εὐθετώτερον χρόνον· ἐξεδόθη δὲ μόνον διαταγὴ τοῦ ὑπάτου ἀπαγορεύουσα τὸν διὰ χρέη σφετερισμὸν ἢ πώλησιν τῶν ὑπαρχόντων πληβείων, ὥς καὶ προσωποκράτησιν υἱῶν ἢ ἀνεψιῶν τοῦ ὀφειλέτου³. Οὕτως οἱ πληβεῖοι ἔσπευσαν νὰ στρατευθοῦν καὶ μετὰ τινος ἡμέρας οἱ Ρωμαῖοι ἐνίκησαν τοὺς Οὐόλσκους, Σαβίνους καὶ Ἀουρούγκους⁴.

Ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν νίκην αὐτὴν οἱ ἀπολυθέντες τῶν τάξεων τοῦ στρατοῦ πληβεῖοι εὐρέθησαν πρὸ καταπατήσεως τῆς δοθείσης εἰς αὐτοὺς ὑποσχέσεως ὑπὸ τινων πατρικίων πιστωτῶν, οἱ ὅποιοι ἔσυραν αὐτοὺς εἰς τὴν φυλακὴν. Οὕτως ὁ Σερβίλιος κατηγορεῖτο ὑπὸ τῶν συγκλητικῶν ὡς φιλόδοξος, ὑπὸ δὲ τῶν πληβείων δι' ἔλλειψιν πίστεως. Διὰ ταῦτα οἱ πληβεῖοι ἐпанέλαβον τὴν στάσιν. Ἐμφανισθέντος καὶ πάλιν κινδύνου ἐκ μέρους τῶν Σαβίνων, οἱ πληβεῖοι ἠρνήθησαν νὰ στρατευθοῦν, τὸν δὲ Ἄππιον τολμήσαντα νὰ συλλάβῃ στασιαστήν, διὰ νὰ βιαιοπραγήσῃ ἐπ' αὐτοῦ, ἠνάγκασαν οἱ λοιποὶ συγκλητικοὶ νὰ τὸν ἀπολύσῃ. Οἱ νέοι ὑπα-

1. Ab urbe condita II 31, 1.

2. Αὐτόθι II 23.

3. Αὐτόθι II 24.

4. Αὐτόθι II 25-26.

τοι τοῦ 494 ἐδίσταζον νὰ ἀναλάβουν, ἡ δὲ σύγκλητος ἐπιπλήξασα αὐτοὺς ἐπέβαλε τὴν στράτευσιν¹, ἀλλ'οἱ πληβεῖοι ἀπέσχον αὐτῆς². Τότε συνελθοῦσα ἡ σύγκλητος ἤκουσε τρεῖς ἀγορητάς, τῶν ὁποίων ὁ εἰς προέτεινε νὰ ἀποφασίσουν δι'ἐκείνους τῶν πληβείων, οἱ ὅποιοι ἐπολέμησαν κατὰ τῶν Οὐόλσκων, Σαβίνων καὶ Ἀουρούγκων, δώσαντες πίστιν εἰς τὸν λόγον τοῦ ὑπάτου· ὁ ἕτερος προέτεινε νὰ ληφθοῦν ἀποφάσεις ὑπὲρ ὅλων τῶν πληβείων· τέλος ὁ τρίτος, ὁ Ἀππίος Κλαύδιος, προέτεινε τὴν ἐκλογὴν δικτάτωρος πρὸς ἀντιμετώπισιν τῆς ἐπαναστάσεως τῶν πληβείων³. Ἡ τρίτη γνώμη προεκρίθη, ἀλλ'ἀνέθεσαν τὴν δικτατωρίαν εἰς ἄνδρα ἐχθρὸν τῆς βίας, ὁ ὅποιος ἐξέδωκε νόμον τοῦ αὐτοῦ σχεδὸν περιεχομένου πρὸς τὸν νόμον τοῦ Σερβιλίου, καὶ τότε οἱ πληβεῖοι ἐδέχθησαν νὰ στρατευθοῦν⁴ καὶ ἐνίκησαν τοὺς Αἰκούους, Οὐόλσκους καὶ Σαβίνους⁵.

Ἀλλὰ καὶ πάλιν ἡ σύγκλητος δὲν ἐτήρησε τὸν λόγον τῆς ἐναντι τῶν νικητῶν πληβείων καὶ ὁ δικτάτωρ ὑπέβαλε πρὸς ψήφισιν πρότασιν περὶ ἀποσβέσεως τῶν χρεῶν, ἀλλ'αὕτη ἀπερρίφθη, ὁπότε οὗτος παρητήθη τῆς δικτατωρίας⁶. Οἱ πληβεῖοι ἐστασίασαν, ἐγκατέλειψαν τὴν πόλιν καὶ ἐγκατεστάθησαν εἰς τὸ *mons sacrum* ἄνωθεν τοῦ Ἀβεντίνου λόφου. Τότε πανικὸς κατέλαβε τοὺς ἐν Ρώμῃ ἀπομεινάντες τῶν πληβείων καὶ τοὺς πατρικίους. Ἀνεγνωρίσθη ἡ ἄμεσος ἀνάγκη ἐπικρατήσεως ὁμονοίας μεταξὺ τῶν πολιτῶν ἀντὶ οἰσodήποτε θυσίας⁷. Ἀπεστάλη πάραυτα εἰς τοὺς ἐπαναστάτας πληβεῖους ὁ Μενένιος Ἀγρίππας, ποσειρχόμενος ἐκ τούτου, καὶ ἐπέτυχε νὰ τοὺς κάμψῃ⁸. Ἦρξαντο διαπραγματεύσεις μεταξὺ πατρικίων καὶ πληβείων καὶ ἐγένοντο δεκτοὶ οἱ ὅροι, ὅπως οἱ πληβεῖοι ἔχουν δύο πληβεῖους ἄρχοντας ἱεροὺς καὶ ἀπαραβιάστους, οἱ ὅποιοι θὰ παρεῖχον βοήθειαν κατὰ τῶν ὑπάτων⁹.

Οὗτω νικηταὶ τοῦ ἀγῶνος πατρικίων καὶ πληβείων, τοῦ προελθόντος ἐξ οἰκονομικοῦ, ἀλλὰ καὶ ψυχολογικοῦ (φιλοδοξία, ζηλοτυπία) παράγοντος, ἐξῆλθον οἱ πληβεῖοι, εἰς τοὺς ὁποίους ἐγένοντο παραχωρήσεις ὑπὸ τῶν πατρικίων, ἐξαναγκασθέντων νὰ προβοῦν εἰς ταύτας ἐνε-

1. Ab urbe condita II 28, 1-5.

2. Αὐτόθι II 28, 6-7.

3. Αὐτόθι II 29, 5-12.

4. Αὐτόθι II 30, 4-7.

5. Αὐτόθι II 30, 8-31.

6. Αὐτόθι II 31, 11.

7. Αὐτόθι II 32, 5-7.

8. Αὐτόθι II 32, 8-12· Πρβλ. Nestle, Die Menenius Fabel, Klio 21, s. 350 ff.

9. Αὐτόθι II 33, 1.

κα τῆς ἐμφανίσεως ἐξωτερικῶν κινδύνων, εἰς τοὺς ὁποίους ὁ Τίτος Λίβιος εἶδε τὴν νέμεσιν, τὴν ἐκδίκησιν τῶν θεῶν διὰ τὰς ὑπερβασίας τῶν πατρικίων¹. Οὕτως ἔληξεν ἡ πολιτικὴ καὶ οἰκονομικὴ μονομαχία τῶν δύο κοινωνικῶν τάξεων ἐν Ρώμῃ καὶ ἐπετεύχθη ἡ πολιτικὴ ὁμόνοια, ἡ ὁμόνοια τῶν τάξεων (*concordia ordinum*)² καὶ ἡ ἐξίσωσις αὐτῶν, τῆς ὁποίας ἡ σημασία ὑπῆρξε μεγίστη. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ Τίτος Λίβιος βλέπει μετὰ συμπαθείας τὴν νίκην τῶν πληβείων, γεγονός, διὰ τὸ ὅποιον οὗτος κατηγορήθη ὑπὸ τινῶν νεωτέρων ἐρευνητῶν, ἀδίκως ὁμως. Ὁ Τίτος Λίβιος ἀποδοκιμάζει τοὺς ταραξίας καὶ ἐξτρεμιστὰς ἀμφοτέρων τῶν κοινωνικῶν τάξεων καὶ συμπεραίνει ὅτι αἱ ὀξεῖαι καὶ ἐνίοτε σκληραὶ συγκρούσεις μεταξὺ τῶν ἡγετῶν ἀμφοτέρων τῶν τάξεων ἐπερατοῦντο πολλάκις ἐξ αἰτίας τῆς καλῆς ἀντιλήψεως καὶ προθυμίας πρὸς συμβιβασμόν, ἡ ὁποία προθυμία ἐχαρακτήριζε τὸ σῶμα τῶν πολιτῶν ὡς ὅλον.³

Ἐν τῷ ἱστορικῷ ἔργῳ τοῦ Τίτου Λιβίου εἶναι ἐκδηλὸς ἡ προσπάθεια αὐτοῦ, ὅπως διὰ προσθηκῶν εἰς τὰ ὅσα λαμβάνει ἐκ τῶν πηγῶν του, διὰ καταλλήλων διατυπώσεων τῶν ὑπ' αὐτοῦ ἀφηγουμένων καὶ δι' ἄλλων μέσων πείσῃ τὸν ἀναγνώστην περὶ τῆς νομιμότητος τῶν ὑπὸ τῆς Ρώμης διεξαχθέντων πολέμων· ὅπως διασκεδάσῃ πᾶσαν ὑπόψιν ὅτι ἡ Ρώμη διεξήγαγε παράνομον ἐπιθετικὴν πολιτικὴν καὶ ὅπως καταστήσῃ νοητὸν ὅτι ἄκουσα ἡ Ρώμη ἐσύρθη εἰς τὴν διεξαγωγὴν ὠρισμένων πολέμων. Περὶ τὸ πρόβλημα τῆς δικαιολογήσεως τῶν πολέμων τῆς Ρώμης ἀσχολεῖται ἰδιὰ ὁ Τίτος Λίβιος ἀπὸ τοῦ πέμπτου μέχρι τοῦ δεκάτου βιβλίου τοῦ ἱστορικοῦ ἔργου του, ἔνθα προβάλλει κυρίως τὰ σπουδαιότερα ἐπιχειρήματά του.

Ὁ Τίτος Λίβιος θεώρει τὸν ρωμαϊκὸν ἱμπεριαλισμόν ὡς δεδικοιο-λογημένον, διότι ἐπίστευεν ὅτι οὗτος, ἐν τῷ συνόλῳ του θεωρούμενος, ἐβελτίωνε τὴν θέσιν τῶν ὑποτελῶν τῆς Ρώμης. Κατὰ τὸν Τίτον Λίβιον οἱ Ρωμαῖοι προσεπάθισαν κατὰ τὸ δυνατόν νὰ διαφυλάξουν καὶ τηρήσουν τὰς νομικὰς ὑποχρεώσεις των ἔναντι πειρασμῶν ἀποκτήσεως πολιτικῆς ἰσχύος. Κατὰ τὸν Τίτον Λίβιον οἱ Ρωμαῖοι ἀνελάμβανον καὶ διεξήγον μόνον δικαίους καὶ ὀσίους πολέμους (*bella iusta piaeque*), δηλαδὴ πολέμους βασιζομένους εἰς τὸ δίκαιον καὶ τὴν ἠθικὴν.

Ὁ Τίτος Λίβιος διακρίνει πρῶτον τοὺς πολέμους, τοὺς ὁποίους διεξήγαγεν ἡ Ρώμη πρὸς ἰσχυροποίησιν καὶ ὑπεράσπισιν τοῦ νεαροῦ Ρω-

1. Ab urbe condita II 24, 2. II 39, 7. III 57, 7. 65, 7. 11. IV 43, 12. V 3, 5.

2. Πρβλ. Strasburger H., *Concordia ordinum*, Frankfurt a/M. 1931, J a l P., *Pax civilis-Concordia*, Rev. Et. Latines 39 (1961) 210 - 231· Amit M., *Concordia*, *Idéal politique et instrument de propagande*, Jura XIII (1926) 133-169· M o m i g l i a n o A., *Class. Quarterly XXXV* (1942) 111 ff.· Nestle, *Kljo* 21, s. 350 ff.· Skard E., *Evergetes-Concordia*, Oslo 1932.

3. Laistner, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 89.

μαϊκοῦ Κράτους μέχρι τῆς καταστροφῆς τῶν Γαλατῶν καὶ δεύτερον τοὺς πολέμους, τοὺς ὁποίους διεξήγαγεν ἡ Ρώμη πρὸς ἐπανάκτησιν τῆς προτέρας τῆς ἰσχύος καὶ τοῦ πρότερον ἐπιτευχθέντος γοήτρου της. Τοὺς πολέμους τούτους, περιγραφομένους κυρίως εἰς τὰ πρῶτα βιβλία τοῦ ἱστορικοῦ ἔργου του, δὲν αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκην πάντοτε νὰ δικαιολογήσῃ ὁ Τίτος Λίβιος.

Τονίζει δὲ ὁ Τίτος Λίβιος ὅτι οἱ πόλεμοι τῆς Ρώμης ὑπῆρξαν κυρίως ἀμυντικοί. Οὕτω π.χ. ἀνελαμβάνετο καὶ διεξήγετο ὑπὸ τῆς Ρώμης εἰς πόλεμος, ὅτε ἐτίθεντο ἐν κινδύνῳ ἡ ἀκεραιότης τῆς Ρώμης ἢ ἄλλου τμήματος τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας ἐκ μέρους αἰφνιδίως ἐπιτιθεμένων ἐχθρῶν, ζητούντων νὰ ἐπωφεληθοῦν ὑπαρχουσῶν ἐν Ρώμῃ ἀδυναμιῶν, ὡς εἶναι ἐπιδημίαι νόσων, λιμοί, ἐσωτερικαὶ ταραχαὶ ἐκ συγκρούσεως κοινωνικῶν τάξεων κ.ἄ. Οὕτω π.χ. ὑπέστη ἡ Ρώμη ἐπίθεσιν κατὰ τὸν Βον Σαυνιτικὸν πόλεμον¹. Ἐπίσης ἡ Ρώμη διεξῆγε προληπτικούς πολέμους κατὰ γειτονικῶν λαῶν, ἀπειλούντων τὴν ὑπόστασιν αὐτῆς.

Ἐπίσης ἡ Ρώμη διεξῆγε πολέμους ἔνεκα ὑπεροφίας, αὐθαδείας καὶ περιφρονησεως, ἐπιδειχθείσης ἐκ μέρους τῶν ἐχθρῶν της πρὸς αὐτὴν ἢ ἔνεκα ἐπιθέσεως αὐτῶν κατόπιν ἡττης των καὶ ἐπιθυμιῶν των νὰ ἀποπλύνουν τὸ ἔθνικόν ὄνειδος ἢ ἐξεγέρσεως κατὰ τῆς Ρώμης καὶ παραβιάσεως συμμαχίας καὶ ὑφισταμένων μετ' αὐτῆς συνθηκῶν. Τοιοῦτος π.χ. ὑπῆρξεν ὁ πόλεμος τῆς Ρώμης κατὰ τῶν Λατίνων. Μετὰ τὸν πρῶτον Σαυνιτικὸν πόλεμον οἱ Λατίνοι νομίσαντες ὅτι ἡ Ρώμη εἶχεν ἐξαντληθῇ στρατιωτικῶς καὶ οἰκονομικῶς παρεσκευάζοντο νὰ ἀποχωρήσουν ἀπ' αὐτῆς². Ἡ σύγκλητος πληροφορηθεῖσα τοῦτο προσκαλεῖ πρεσβείαν τῶν Λατίνων εἰς Ρώμην, διὰ νὰ ἀκούσῃ τυχὸν ἐπιθυμίας των περὶ μεταβολῆς τῶν ὄρων τῆς συμμαχίας³. Ὁ Λατίνος Ἄννιος διατυπώνει ὀξείας κατηγορίας κατὰ τῆς Ρώμης καὶ ἀπαιτήσεις μετ' ἀλαζονείας καὶ αὐθαδείας⁴, ὡς εἶναι ἡ ἀξίωσις καταλήψεως τῆς μιᾶς τῶν θέσεων τῶν ὑπάτων. Οἱ Ρωμαῖοι συγκλητικοὶ τότε ἐθίγησαν, διότι εἰς ξένος ἀπῆται εἰσοδὸν εἰς τὸν ἱερὸν χώρον τῆς συγκεντρώσεως τῆς συγκλήτου καὶ μάλιστα ἡγετοικὴν ἰσχὺν ἐν αὐτῇ καὶ διότι οὗτος ἐξεφράσθη περιφρονητικῶς κατὰ τοῦ Διὸς⁵. Δι' ὃ καὶ ἐκήρυξαν τὸν πόλεμον κατὰ τῶν Λατίνων.

Ἄλλοι πόλεμοι τῆς Ρώμης διεξήχθησαν ἐξ ἠθικῆς καὶ πολιτικῆς πίστεως πρὸς προστασίαν συμμάχων, φίλων, ἀποικιῶν, ἱκετῶν καὶ ἀδύ-

1. Ab urbe condita VIII 23,9,22,5-7.

2. Αὐτόθι VIII 2,6.

3. Αὐτόθι VIII 3,8.

4. Αὐτόθι VIII 4,12. 5,4.

5. Αὐτόθι VIII 6,1.

νάτων, καταπιεζομένων ἢ ὑφισταμένων ἐπίθεσιν. Τοιοῦτοι ἦσαν οἱ πόλεμοι, τοὺς ὁποίους διεξήγαγεν ἡ Ρώμη κατὰ τῶν Σαυιτιτῶν μέχρι τῶν Μακεδονικῶν πολέμων. Ἡ Ρώμη διεξήγαγε τοὺς πολέμους κατὰ τῶν Μακεδόνων, διότι οὗτοι κατεπίεζον τὰς ἑλληνικὰς πόλεις, αἱ ὁποῖαι ἰκέτιδες ἐξήτουν τὴν ὑπὲρ αὐτῶν ἐπέμβασιν τῆς Ρώμης. Διὰ παρομοίους λόγους ὁ Τίτος Λίβιος ἀποδίδει τὴν εὐθύνην τῶν Καρχηδονιακῶν πολέμων εἰς τὸν Καρχηδονιακὸν милитарισμόν.

Ἱστορικοὶ τῶν νεωτέρων χρόνων, ἀσχοληθέντες περὶ τὸν Τίτον Λίβιον, προσεπάθησαν ἐκ κακοβούλου πονηρίας ἢ ἐκ ματαιοδοξίας νὰ θέσουν ἐν ἀμφιβόλῳ τὴν ἱστορικὴν εἰλικρίνειαν καὶ ἀντικειμενικότητα αὐτοῦ καὶ νὰ θεωρήσουν τὸ ἱστορικὸν ἔργον του ὡς σύνθεσιν φαντασίας καὶ θρύλων. Ἦδη ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Niebuhr καὶ μετέπειτα διευτυπώθησαν τοιαῦται κατηγορίαι κατὰ τοῦ ἱστορικοῦ. Κατηγορεῖτο ὁ Τίτος Λίβιος ὅτι δὲν ἠκολούθησε τὴν ἀντικειμενικὴν ἀλήθειαν τῶν γεγονότων ἐκ προσωπικῶν λόγων, βλέψεων καὶ σκοπῶν, καίτοι τοῦτο ἐδικαιολογεῖτο ἐκ τῆς εἰλικρινοῦς καὶ βαθείας ἀγάπης του πρὸς τὴν πατρίδα.

Κατ'ἀλήθειαν ὁ Τίτος Λίβιος πολλαχοῦ τοῦ ἱστορικοῦ ἔργου του προσανατολίζει καὶ προσαρμόζει πρὸς τὸν ἔθνικὸν καὶ ἠθικὸν σκοπὸν τῆς ἱστοριογραφίας του τὰς ἀδικίας, τὰς καταστροφὰς καὶ τὰς ἥττας τῆς Ρώμης, τὰς ὁποίας δικαιολογεῖ, ὥραιοποιεῖ, ἀποκρύπτει, συγκαλύπτει ἢ μεταβάλλει, καθιστῶν ἡπιωτέραν τὴν ἐξ αὐτῶν ἐντύπωσιν. Οὕτω π.χ. ὁ Τίτος Λίβιος δικαιολογεῖ τὴν ὑπὸ τοῦ Ρωμύλου ἀποφασισθεῖσαν καὶ ἐκτελεσθεῖσαν διὰ δόλου, κατὰ παράβασιν τοῦ διεθνoῦς δικαίου, ἀρπαγὴν τῶν Σαβίνων. Ὁμολογεῖ ὁ ἱστορικὸς ὅτι ἡ πρᾶξις αὕτη τοῦ Ρωμύλου ἐξ ἐπόψεως διεθνoῦς δικαίου εἶναι ἀπορριπτέα καὶ ἀναγνωρίζει τὴν ἀδικίαν¹, καταβάλλει ὁμως προσπαθείας, ὅπως μειώσῃ τὴν ἐντύπωσιν ἐκ τοῦ δόλου καὶ τῆς παραβιάσεως τοῦ δικαίου τῆς φιλοξενίας καὶ τῆς βεβηλώσεως τοῦ ἱεροῦ χώρου². Οὕτω γράφει ὅτι ὁ Ρωμύλος ἐπιθυμῶν νὰ φέρῃ εἰς ἐπιγαμίαν τοὺς κατοίκους τοῦ συνοικισμοῦ τῆς Ρώμης πρὸς τοὺς γειτονικοὺς τῆς ἐπικρατείας του λαοὺς ἐπεμψε πρὸς τοῦτο εἰς αὐτοὺς μετ'ἀπόφασιν τῆς συγκλήτου ἀπεσταλμένους, οἱ ὁποῖοι ὁμως οὐδὰμou ἐγένοντο φιλοφρόνως δεκτοὶ, ἀλλ'ἐξεδιώχθησαν μετὰ χλευασμῶν. Ἡ πρᾶξις αὕτη προεκάλεσε τὴν ἀγανάκτησιν τῶν κατοίκων τῆς Ρώμης, ὁ δὲ Ρωμύλος στοιχῶν εἰς τὴν ἀγανάκτησιν αὐτὴν ἀπεφάσισε καὶ ἐνήργησε τὴν ἀρπαγὴν τῶν Σαβίνων, μεθ'ἣν παραμυθῶν αὐτὰς ἀποδίδει τὸ γεγονὸς εἰς τοὺς Σαβίνους πατέρας τῶν, οἱ ὁποῖοι μετ'ἀλαζονείας ἠρνήθησαν τὴν εἰς αὐτοὺς προταθεῖσαν ἐπιγαμίαν. Ἀντιθέτως πρὸς τοὺς

1. Ab urbe condita IX 15.

2. Αὐτόθι IX 13.

ἰσχυρισμούς αὐτοὺς τοῦ Τίτου Λιβίου ἄλλοι συγγραφεῖς, ὡς ὁ Διονύσιος ὁ Ἀλικαρνασεύς¹, ὁ Πλούταρχος² καὶ ὁ Ἀπιανὸς ὑπογραμμίζουν ὅτι διὰ τὴν ἄρπαγὴν τῶν κορασίδων δὲν ἔπαισαν οἱ Σαβίνοι, ἀλλ' οἱ Ρωμαῖοι, οἱ ὁποῖοι ἐνήργησαν ἐξ ὕβρεως³.

Ἐπίσης περιγράφων ὁ Τίτος Λίβιος τὴν αἰφνιδίαν ἦτταν τῶν Ρωμαίων παρὰ τὰ Καυδιανὰ στενὰ ὑπὸ τῶν Σαυιτῶν κατὰ τὸν δεῦτερον Σαυιτικὸν πόλεμον, ὁπότε ἡ ἡττηθεῖσα ρωμαϊκὴ στρσιτὰ ὑπεχρεώθη νὰ διέλθῃ ὑπὸ τὸν ζυγόν, παρουσιάζει τοὺς ἡττηθέντας Ρωμαίους στρατιώτας νὰ αἰσθάνονται ὡς ἀνυπόφορον διὰ τὴν τιμὴν τῶν τὴν ἦτταν καὶ νὰ ἀναμνησκονται ὅλων τῶν προηγουμένων νικῶν των, διὰ νὰ καλύψουν τὸ ὄνειδος των. Εἰς τὸ τέλος μάλιστα τοῦ αὐτοῦ βιβλίου, δηλαδὴ τοῦ ἐνάτου, τοῦ ἔργου του, εἰς ὃ μνημονεύει τὴν ἦτταν αὐτὴν, ἀφηγεῖται ὁ ἱστορικὸς τὴν κάθαρσιν τῆς ἐν λόγῳ ἡττης διὰ τοῦ L. Papirius Cursor (τῷ 319 π.Χ.), νικητοῦ τῶν Σαυιτῶν, ἐν τῇ ἐπιθυμίᾳ του προφανῶς νὰ καλύψῃ τὴν παρὰ τὰ Καυδιανὰ στενὰ ἦτταν τῶν Ρωμαίων.

Διὰ νὰ ἀπομονώσῃ μάλιστα ὁ Τίτος Λίβιος τὸ ἐκ τῆς φοβερᾶς αὐτῆς ἡττης τῶν Ρωμαίων παρὰ τὰ Καυδιανὰ στενὰ ὄνειδος καὶ διὰ νὰ μειώσῃ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἐκ τῆς ἡττης ταύτης ἐντυπώσεως, προβαίνει διὰ παρεκβάσεως εἰς μίαν σύγκρισιν τῆς δυνάμεως τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου πρὸς τὴν δυνάμιν τῆς Ρώμης⁴.

Ὁ Τίτος Λίβιος ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὸν ἀνωτέρω μνημονευθέντα L. Papirius Cursor, νικητὴν τῶν Σαυιτῶν, εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ ὁποίου ἤθελε νὰ βλέπῃ ἓνα στρατηγὸν ἰσάξιον τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, θέτει εἰς ἑαυτὸν τὸ ἐρώτημα, ποία θὰ ἦτο ἡ τύχη τῆς Ρώμης καὶ ἡ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, ἐὰν θὰ εἶχε στραφῇ οὗτος κατὰ τῆς Δύσεως, κατὰ τῆς Εὐρώπης μετὰ τὴν ὑποταγὴν τῆς Ἀσίας. Εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο ὁ Τίτος Λίβιος ἔδωκε δυσμενὴ ἀπάντησιν, τόνισας ὅτι εἰς λαὸς πεπρωτισμένος ὑπὸ πολλῶν ἀρετῶν, μετὰ θαυμαστῆς πολιτικῆς ἐνότητος καὶ βοηθούμενος ὑπὸ τῆς τύχης, ὡς ἦτο ὁ Ρωμαϊκὸς λαός, θὰ εἶχεν εὐκόλως νικήσει καὶ τὴν μεγαλοφυῶν ἐνός τοιοῦτου στρατιωτικοῦ ἡγέτου, ὡς ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος.

Τὸ πρόβλημα τοῦτο⁵ εἶχε τεθῇ ὑπὸ συγχρόνων τοῦ Τίτου Λιβίου Ἑλλήνων ἱστορικῶν, διακειμένων ἐχθρικῶς πρὸς τὴν Ρώμην, καὶ ἡ ἀπάν-

1. Ρωμ. Ἀρχαιολ. 2, 30, 2.

2. Ρωμύλ. 9, 2, 14, 7.

3. Πρβλ. Haffter, ἐνθ' ἀνωτ., σ.242.

4. Ab urbe condita IX 17-19.

5. Περὶ τοῦ προβλήματος τοῦτου βλέπε Zuretti O.C., Sul περί τῆς Ῥωμαίων τύχης di Plutarco, Rivista di Filologia e d'Istruzione classica XXI (1893)385 sgg.'

τησίς των ὑπῆρξεν ἀρνητικὴ. Τοὺς ἱστορικοὺς τούτους, τῶν ὁποίων εἰς ὑπῆρξεν ὁ Τιμαγένης, ὁ Τίτος Λίβιος ἀντιμετωπίζει κριτικῶς καὶ λαμβάνει ἐξ αὐτῶν ἐν μέρει τὰ ἐπιχειρήματά του. Οἱ Ἕλληνες συγγραφεῖς ἀπέδιδον τοὺς θριάμβους τῶν Ρωμαίων καὶ τὰς πολεμικὰς ἀτυχίας των εἰς τὴν τύχην. Ἀλλ' ὁ Πολύβιος προσεπάθησε νὰ ἐξαγάγῃ αὐτοὺς ἐκ τῆς πλάνης ταύτης ἀποκαλύπτων εἰς αὐτοὺς τὰς βάσεις, ἐπὶ τῶν ὁποίων οἱ οἱ Ρωμαῖοι εἶχον δημιουργήσει τὸ μεγαλεῖόν των. Αἱ βάσεις αὗται ἦσαν οἱ πολιτικοὶ καὶ στρατιωτικοὶ θεσμοὶ τῆς Ρώμης, ἥτοι ἡ μορφή τῆς Κυβερνήσεως, ἡ ὀργάνωσις τοῦ Κράτους, ἡ διοίκησις, τὸ σύστημα στρατολογίας καὶ διεξαγωγῆς τοῦ πολέμου, ὁ τρόπος συμπεριφορᾶς πρὸς τοὺς ἡττηθέντας ὑπὸ τῆς Ρώμης λαοὺς κ.ἄ.

Ὁ Τίτος Λίβιος ἀπορρίπτει ὡς ἀτυχὴ καὶ μὴ πρέπουσαν τὴν σύγκρισιν μεταξὺ τοῦ συντόμου βίου τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου καὶ τῆς πολυετοῦς ἱστορίας τῆς Ρώμης. Ὁ Τίτος Λίβιος ὡς μαθητὴς τοῦ Πολυβίου συγκρίνων τοὺς θεσμοὺς καὶ τὰς ἀξίας τῆς Ρώμης πρὸς τὰς τῶν ἄλλων λαῶν ἐξυψώνει τοὺς τῆς Ρώμης, οἱ ὅποιοι ἤγαγον αὐτὴν εἰς τὴν ἡγεσίαν κατ' ἀρχὰς τῆς Ἱταλικῆς ὁμοσπονδίας, ἔπειτα δὲ τῆς Οἰκουμένης, καὶ ἐπιμένει νὰ βλέπῃ εἰς τὰς προγονικὰς ἀξίας οὐ μόνον τὸν παράγοντα τῶν προηγουμένων θριάμβων τῆς Ρώμης, ἀλλὰ καὶ τὸν δρόμον τῆς μελλούσης σωτηρίας της. Οὕτως ἀγεται νὰ ἀντιπαραβάλλῃ τὸν τρόπον διεξαγωγῆς τοῦ πολέμου ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου πρὸς τὸν τρόπον διεξαγωγῆς τοῦ πολέμου ὑπὸ τῶν Ρωμαίων· ἀντιπαραβάλλει τὴν μακεδονικὴν φάλαγγα πρὸς τὴν ρωμαϊκὴν λεγεῶνα· ἀντιπαραβάλλει τὸ πνεῦμα τοῦ μεγάλου ἀλλὰ μοναδικοῦ Μακεδόνοιο στρατηλάτου πρὸς τὸ πλῆθος τῶν Ρωμαίων στρατηγῶν, οἱ ὅποιοι διεδέχοντο ἀλλήλους εἰς τὰ ἔργα τοῦ πολέμου καὶ ζῶντες ἢ ἀποθνήσκοντες δὲν συμπαρέσυρον μετὰ τῆς προσωπικῆς τύχης των τὴν τύχην τῆς Ρωμαϊκῆς Πολιτείας¹. Γενικῶς ὁ ρωμαϊκὸς στρατὸς διὰ τῶν ἀνθρώπων του, τῶν ὅλων του, τῆς στρατιωτικῆς ἐκπαιδεύσεώς του ἐφαίνετο εἰς τὸν Τίτον Λίβιον ὡς ἡ πλέον ἐξαισία πολεμικὴ μηχανή, ἰδίᾳ διὰ τὸν ἀριθμόν, τὴν ἰκανότητα τῶν στρατιωτῶν καὶ στρατηγῶν καὶ τὴν ἰσχυράν τύχην των εἰς τοὺς πολέμους,

Castiglioni L., *Motivi antiromani nella tradizione storica antica*, Rendiconti Istituto Lombardo 1928, p. 625 sgg.· Fuchs H., *Der geistige Widerstand gegen Rom in der antiken Welt*, Berlin 1938, s. 13 ff.· Merkelbach R., *Die Quellen des griechischen Alexander — Romans*, *Zetemata* 9(1954)182 ff.· Burck Er., *Zum Rombild des Livius*, s.327, n. 10.

1. *Ab urbe condita* IX 18, 19: «Romani multi fuissent Alexandro vel gloria vel rerum magnitudine pares, quorum suo quisque fato sine publico discrimine viveret morereturque».

εἰς τοὺς ὁποίους ἀντεῖχον περισσότερον τῶν Μακεδόνων στρατιωτῶν καὶ στρατηγῶν.

Ἐξ ἄλλου ὁ Τίτος Λίβιος βλέπων πέρα τῶν πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν θεσμῶν καὶ πραγμάτων τὰ ἠθικὰ στοιχεῖα, τὴν ἀγωγὴν, τὰ ἥθη, τοὺς χαρακτῆρας, ἰδιότητας λεπτοτέρας, δημιουργούσας καὶ κινούσας τὴν μηχανὴν τῶν θεσμῶν, θέτει ὑπεράνω πάντων τὴν δύναμιν τοῦ ρωμαϊκοῦ χαρακτῆρος, τὴν φιλοπονίαν, τὴν δραστηριότητα, τὴν ἀκράτητον ὁρμὴν καὶ τόλμην εἰς τοὺς πολεμικοὺς κινδύνους, τὴν ἀγάπην πρὸς τὴν τὴν ἐλευθερίαν, τὴν σταθερότητα καὶ τὴν ἰκανότητα νὰ προβλέπουν τοὺς κινδύνους. Ὁ Τίτος Λίβιος συγκρίνει τοὺς ἀντιπάλους τοῦ Ἀλεξάνδρου πρὸς τοὺς ἀντιπάλους τῶν Ρωμαίων καὶ τὰ πεδία τῶν μαχῶν ἐκείνου πρὸς τὰ πεδία τῶν μαχῶν τῶν Ρωμαίων. Ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος ἐπέτυχε νὰ κατατροπώσῃ καὶ δαμάσῃ εἰς ἀναπεπταμένα πεδία τῆς Ἀσίας ἀνατολικοὺς λαοὺς, οἱ ὅποιοι ἦσαν δειλοὶ, θηλυπρεπεῖς καὶ δουλόφρονες, ἐνῶ οἱ Ρωμαῖοι στρατηγοὶ ἐδάμσαν τοὺς ἐμπειροπολέμους καὶ σκληροτραχήλους Ἰταλικοὺς λαοὺς εἰς τὰ ὄρη καὶ τὰ δάση τῆς Ἀπουλίας καὶ Λευκανίας· τοὺς Γαλάτας, τοὺς σκληροτραχήλους Ἰσπανοὺς, τοὺς Βρεταννοὺς, τοὺς πολεμικοὺς Γερμανοὺς, τοὺς Καρχηδονίους καὶ ἄλλους πολλοὺς λαοὺς. Ἐπίσης ὁ Τίτος Λίβιος ἐπιτίθεται κατὰ τῆς μὴ αὐτοκυριαρχίας, τοῦ ἐγωισμοῦ, τοῦ ὀργίλου, τῆς τάσεως πρὸς τὴν μέθην καὶ τὴν χλιδὴν καὶ διερωτᾶται, ἂν εἰς μονάρχην, ὁ ὅποιος παρασύρεται ὑπὸ τῶν παθῶν τούτων, θὰ ἠδύνατο ποτε νὰ νικήσῃ τοὺς Ρωμαίους, τοὺς μετὰ τῆς θαυμαστῆς αὐστηρότητος τὴν ἡθὼν καὶ πειθαρχίας τῶν.

Ἐπίσης παρατηρεῖ ὁ Τίτος Λίβιος ὅτι οἱ ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου κατακτηθέντες λαοὶ ἀφωμοιώθησαν ὑπὸ τὴν γενικὴν μορφήν τῆς δεσποτικῆς κυβερνήσεως αὐτοῦ, τὸ ὅποιον ἐσήμαινε διὰ πάντας τοὺς ὑπ' αὐτοῦ κατακτηθέντας κατάργησιν πασῶν τῶν πολιτικῶν ἐλευθεριῶν τῶν, ἐνῶ ἀντιθέτως οἱ ἡττηθέντες ὑπὸ τῆς Ρώμης λαοὶ προσετέθησαν εἰς τὴν Ρωμαϊκὴν ὁμοσπονδίαν καὶ μετεῖχον τῶν πλεονεκτημάτων καὶ τῶν κινδύνων τῆς κοινῆς δυνάμεως καὶ κοινῆς τύχης. Θὰ καθίστατο δυνατόν, διερωτᾶται ὁ Τίτος Λίβιος, νὰ καμφοθῶν τοσοῦτον οἱ Ρωμαῖοι ἐκ τῆς κολακείας τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, χωρὶς νὰ ὑψώσουν φωνὴν διαμαρτυρίας κατὰ τοῦ Μακεδόνοιο μονάρχου, τοῦ ἐνδεδυμένου κατὰ τὸν ἀνατολικὸν τρόπον, ἀφοῦ ἐν Ἑλλάδι πρὸ τῶν καπνίζόντων ἐρειπίων τῶν Θηβῶν, καταστραφεισῶν ὑπ' ἐκείνου, ἤκουοντο ἔντονοι φωναὶ διαμαρτυρίας ἐκ μέρους τῶν ἀποστόλων τῆς ἐλευθερίας Δημοσθένους καὶ ἄλλων¹;

1. Ab urbe condita IX 18, 7: «adversus eum nemo ex tot proceribus Romanis vocem liberam missurus fuerit!».

Παραδέχεται ὁ Τίτος Λίβιος ὅτι ἀντιθέτως πρὸς τὸν Μέγαν Ἀλέξανδρον οἱ Ῥωμαῖοι, κατὰ τὴν ρῆσιν τοῦ Λουκιλίου, ἡττήθησαν εἰς πολὺν μάχας, οὐδέποτε ὁμως ἀπώλεσαν πόλεμον (populus Romanus nullo bello multis proeliis victus). Ὑπογραμμίζει ὁ Τίτος Λίβιος ὅτι πολλοὶ Ῥωμαῖοι στρατηγοὶ¹ οὐδέποτε ἡττήθησαν, καίτοι ἡ Ῥωμαϊκὴ Πολιτεία περιώριζε τὴν ἐλευθέραν κίνησιν καὶ δραστηριότητα αὐτῶν. Οὐ μόνον δὲν ἡττήθησαν, ἀλλὰ καὶ κατήγαγον ὁμοίας ἐπιτυχίας πρὸς τὰς ὑπὸ τοῦ ἀπολύτως ἐλευθέρου εἰς τὴν πραγματοποιήσιν τῶν ἀποφάσεών του Μεγάλου Ἀλεξάνδρου. Τοὺς Ῥωμαίους στρατηγούς ἐξίσῳ πρὸς τὸν Μέγαν Ἀλέξανδρον ὡς πρὸς τὴν στρατηγικὴν ἱκανότητα θεωρεῖ τοὺς ἀνωτέρους ὡς πρὸς τὴν στρατιωτικὴν μέθοδον καὶ πειθαρχίαν, ἡ ὁποία διεμορφώθη καὶ παρεδόθη ἀπὸ τῶν Ῥωμαίων βασιλέων ἐν συνεχείᾳ μέχρι καὶ τῶν πολέμων εἰς τὴν Ἱταλίαν καὶ μετέπειτα. Ἐπίσης εὐρίσκει τὰς ἀποφάσεις τῆς συγκλήτου ὑπερεχούσας τῶν τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, διότι αἱ τῆς συγκλήτου ἦσαν καρπὸς ἐμπειρίας γενεῶν καὶ μονιμότητος δραστηριότητος, ἐνῷ αἱ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου ἦσαν καρπὸς στοχασμοῦ ἐνὸς νέου ἀνδρός. Προσθέτει δὲ ὁ Τίτος Λίβιος ὅτι ὁ Ῥωμαϊκὸς λαὸς, ὁ ὁποῖος μετὰ τὴν καταστροφὴν του εἰς τὰ Κανδιανά στενὰ καὶ παρὰ τὰς Κάννας ἡγέρθη ἰσχυρότερος ἢ πρότερον, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἡττηθῇ ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου καὶ τῆς ἀντιθέτου τύχης, ἀλλὰ θὰ ἀνελάμβανε δυνάμεις ἐναντίον τῶν ἀντιξοοτήτων τῆς στιγμῆς, διὰ νὰ συνεχίσῃ τὴν δυσχερῆ πορείαν του εἰς τὴν Ἱστορίαν. Οὗτος εἶναι ὁ ἀγὼν τῆς μεγαλειότητος τῆς ἠθικῆς τοῦ ἀτόμου κατὰ τῶν ἀντιξοοτήτων καὶ τῶν ἀτυχιῶν ἀπὸ πτώσεως εἰς πτώσιν καὶ ἀπὸ νίκης εἰς νίκην θριαμβεῖ τὸ δημιουργικὸν ἔργον τοῦ πολιτισμοῦ καὶ δημιουργεῖται ἡ ἱστορία τῆς Ρώμης. Οὕτω σκεπτόμενος ὁ Τίτος Λίβιος καταλήγει εἰς τὴν εὐχὴν καὶ τὴν πίστιν ὅτι ἡ πολιτικὴ ὁμόνοια καὶ ἡ ἀγάπη πρὸς τὴν εἰρήνην διακοῦν πάντοτε, διότι αὗται εἶναι δῶρα, τὰ ὁποῖα ἔφεραν καὶ φέρουν στρατοὶ σημαντικώτεροι τῶν στρατιῶν τῶν Μακεδόνων καὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου².

Ἐξαίρων ὁ Τίτος Λίβιος τὸ ποιὸν τῆς Ῥωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, προβαίνει συγχρόνως εἰς κριτικὴν ἐπὶ τῶν Ἑλλήνων. Οἱ Ἕλληνες κατὰ τὸν Τίτον Λίβιον δὲν κατ' ὀρθωσαν νὰ δημιουργήσουν αὐτοκρατορίαν, διότι δὲν εἶχον τὰς ἀρετὰς τῆς ἐνεργείας, τοῦ χαρακτῆρος καὶ ἰδίᾳ τῆς πολιτικῆς ὁμονοίας. Ἡ κριτικὴ ἐπεκτείνεται ἐπὶ τῶν ἀποικίων τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος καὶ τῆς Σικελίας, αἱ ὁποῖαι περιήλθον ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν τῆς Ρώμης, ὡς καὶ αἱ ἑλληνιστικαὶ μοναρχίαι καὶ αἱ πόλεις τῆς μη-

1. Πολλῶν ἐκ τούτων παραθέτει τὰ ὀνόματα· βλέπε Ab urbe condita IX 17 7-9

2. Αὐτόθι IX 19, 15-17.

τὸς Ἑλλάδος, διότι ἐκ τῶν συνεχῶν πολιτικῶν ἐρίδων εἶχον ἐξασθενήσει καὶ δὲν ἦσαν εἰς θέσιν νὰ ὑπερασπίσουν ἑαυτάς.

Ὅτε ὁ Ἀλέξανδρος κατέκτα τὴν Ἀνατολήν, ὁ Πύρρος ἐκλήθη ὑπὸ τῶν δημοκρατικῶν Ταραντίνων, ἵνα ὡς ἄλλος Ἀχιλλεὺς ἡγήθῃ σταυροφορίας πρὸς σωτηρίαν τοῦ δυτικοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἀλλ' ἀπέτυχεν εἰς τὸ ἐγχείρημά του τοῦτο ἔνεκα τῆς πολεμικῆς ἀξίας τῶν λαῶν τῆς Ἰταλίας καὶ ἔνεκα τῶν διχονοιῶν καὶ ἀνταγωνισμῶν τῶν Ἑλλήνων. Εἶναι λυπηρὸν ὅτι τὰ κεφάλαια τοῦ ἔργου τοῦ Τίτου Λιβίου, τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὸν ἐν Ἰταλίᾳ πόλεμον τοῦ Πύρρου, ἀπωλέσθησαν, διότι, ἐὰν διεσφάζοντο, θὰ ἡδυνάμεθα νὰ ἐξακριβώσωμεν, ἂν κατὰ τὴν περιγραφὴν τῆς συγκρούσεως τοῦ Πύρρου πρὸς τοὺς Ῥωμαίους, ἡ ὁποία θὰ ἦτο μικροτέρα τῆς πρὸς τὸν Μέγαν Ἀλέξανδρον συγκρούσεως αὐτῶν, ὁ Τίτος Λίβιος θὰ ἠκολούθει τὸ κριτήριον τῆς τύχης ἢ ἂν θὰ εἶχε θέσει εἰς ἐξέχουσιν θέσιν τὸν ἠθικοθησκευτικὸν σύνδεσμον τοῦ Ῥωμαϊκοῦ λαοῦ. Ἐκ τῶν νεωτέρων ἐρευνητῶν ὁ Πασσερίνι ἀπέδειξεν ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς εἰσβολῆς τοῦ Πύρρου εἰς τὴν Ἰταλίαν ἡ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῆς Ῥώμης ἐταλαντεύετο μεταξὺ τῶν ἀντιθέτων μερίδων, τῆς τῶν ἀριστοκρατῶν καὶ τῆς τῶν πληβείων, ἀλλὰ καὶ ὅτι οἱ θρύλοι περὶ τῆς πολεμικῆς ἀρετῆς τῶν ἀγροτῶν τῆς Ἰταλίας καὶ περὶ τῶν ἐξαιρέτων χαρισμάτων τῶν μεγάλων οἰκογενειῶν τῶν πατρικίων, οἱ ὅποιοι θρύλοι εἶχον περιληφθῇ εἰς τὰς Νηνίας καὶ τὰ λοιπὰ προϊόντα τῆς Λατινικῆς γραμματείας τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἦσαν εἰς μεγάλην κυκλοφορίαν. Ὁ Τίτος Λίβιος εἰρωνικῶς πῶς μνημονεύει τὴν σύγκρουσιν τοῦ Πύρρου μετὰ τῶν λαῶν τῆς Ἰταλίας, διὰ νὰ δείξῃ προφανῶς, ποία θὰ ἦτο ἡ τύχη τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, ἂν ποτε ἐξεστράτευσεν εἰς τὴν Ἰταλίαν, διὰ νὰ συγκρουσθῇ πρὸς τοὺς Ῥωμαίους.

Ὁ Τίτος Λίβιος τονίζειν ὅτι οἱ Ἕλληνες ἀπέτυχον ἔνεκα τῶν διχονοιῶν τῶν νὰ κυβερνήσουν τὸν κόσμον, πρᾶγμα, ὅπερ ἐπέτυχον οἱ Ῥωμαῖοι ἔνεκα τῶν ἀρετῶν τῶν καὶ τῆς πολιτικῆς ἐνότητός των, σατυρίζει μετὰ μεγάλης λεπτότητος τὴν ἐν Ἑλλάδι κρατοῦσαν τότε κατάστασιν, παρουσιάζων τὸν ἀρχηγὸν τῆς Ἀχαϊκῆς συμπολιτείας νὰ καυτηριάξῃ τῷ 198 π.Χ. τοὺς συμπατριώτας του διὰ τὴν ὁμιλητικότητά των, ὅταν εὐρίσκονται ἐκτὸς τῶν συνελεύσεων τῆς συμπολιτείας, καὶ διὰ τὴν σιωπὴν των, ὅταν εὐρίσκονται ἐν αὐταῖς¹.

Ὅτε διὰ τῆς πτώσεως τῶν Συρακουσῶν ἐκλείσεν ἡ πρώτη πρᾶξις τῆς συγκρούσεως τῆς Ῥώμης πρὸς τοὺς Ἕλληνας, ὁ Τίτος Λίβιος κατελήφθη ὑπὸ συναισθημάτων οἴκτου διὰ τὸν Ἑλληνισμόν, τοῦ ὁποίου αἱ πολιτιστικαὶ ἀξίαι εἶχον διεισδύσει εἰς τὴν Ῥώμην κατὰ τὴν ὑπ' αὐτῆς κατά-

1. Ab urbe condita XXXII 20,3-4.

κτησιν τῶν Ἑλληνικῶν ἀποικιῶν τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος καὶ τῆς Σικελίας. Ὁ Τίτος Λίβιος εὐχαριστεῖται, διότι ὁ τραχὺς Ρωμαῖος στρατηγὸς Μάρκελλος δὲν ἔμεινεν ἀσυγκίνητος πρὸς τῆς γοητείας τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλ' ἔκλαυσεν, ὅτε ἠτένισε τὰ ἐρείπια τῆς πλουσίας εἰς καλλιτεχνήματα καὶ δόξαν πόλεως τῶν Συρακουσῶν, ὑπὸ τῆς ὁποίας δύο ἀθηναῖκοι στόλοι καὶ στρατοὶ ἀπωλέσθησαν κατὰ τὸν φοβερὸν ἀνταγωνισμὸν τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου.

Ἡ νεωτέρα κριτικὴ εἶδεν εἰς τὴν περὶ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου παρέκβασιν αὐτὴν τοῦ Τίτου Λιβίου μίαν ρητορικὴν ἄσκησιν, συντεθεῖσαν ἀρχικῶς ὑπὸ τοῦ ἱστορικοῦ κατὰ τὰ ἔτη τῶν σπουδῶν του, τὴν ὁποίαν μετέπειτα προσήρμοσεν εἰς τὴν ἀφήγησιν τοῦ ἀτυχῶς¹. Εἰς τὴν διατύπωσιν τῆς γνώμης αὐτῆς συνέβαλε τὸ μὲν τὸ ἀνώριμον πολλῶν τῶν ἐν τῇ παρεκβάσει ταύτῃ προσαγομένων ὑπὸ τοῦ ἱστορικοῦ ἐπιχειρημάτων, τὸ δὲ καὶ κυρίως τὸ ξενίζον περίτεχνον ὕφος αὐτῆς, ὅπερ εὐρίσκεται εἰς κραυγαλέαν ἀντίθεσιν πρὸς τὸ μεταγενέστερον ὕφος τοῦ Τίτου Λιβίου, τὸ παρατηρούμενον εἰς τὰ ὑπόλοιπα τμήματα τοῦ ἱστορικοῦ του ἔργου. Κατ' ἄλλους ἢ περὶ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου παρέκβασις τοῦ Τίτου Λιβίου μαρτυρεῖ σοβαρῶς περὶ οἰκειότητός τινος τοῦ ἱστορικοῦ πρὸς τινὰς συγγραφεῖς τῆς Ἑλληνιστικῆς περιόδου, οἱ ὅποιοι δὲν ἦσαν ὁ Πολύβιος καὶ ὁ Ποσειδώνιος. Ἡ ἐχθρικὴ πρὸς τὸν Μέγαν Ἀλέξανδρον παράδοσις, τὴν ὁποίαν ὁ Τίτος Λίβιος προβάλλει ἐν τῷ ἔργῳ του, ὑπῆρξε χαρακτηριστικὸν τῶν συγγραφέων, οἱ ὅποιοι ἐξεπαιδεύθησαν εἰς τὴν Περιπατητικὴν Σχολήν· πιθανῶς δὲ ἡ παρεμβολὴ τῆς παρεκβάσεως αὐτῆς περὶ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου ὑπὸ τοῦ Τίτου Λιβίου εἰς τὸ ἔργον του ἐγένετο ἐξ ὑπερηφανείας, τὴν ὁποίαν ἠσθάνετο ὁ ἱστορικὸς ἐν τῇ ἀκμῇ τῆς ἡλικίας του διὰ μίαν πολλὰ ὑπὸ σχινυμένην νεανικὴν του σύνθεσιν, καὶ πρὸς τὸν σκοπὸν, ὅπως αὕτη ἀποτελέσῃ διαμαρτυρίαν του κατὰ τοῦ ὑπερβάλλοντος θαυμασμοῦ πρὸς τὸν Ἀλέξανδρον κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Αὐγούστου².

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία περὶ τοῦ ὅτι τὸ θέμα τῆς τύχης τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου ἐν σχέσει πρὸς τὴν τύχην τῆς Ρώμης συνεζητεῖτο εὐρῶς καὶ εἰς αὐτὰς ἀκόμη τὰς σχολικὰς ρητορικὰς ἀσκήσεις καὶ ὅτι παρὰ Τίτῳ Λιβίῳ τὸ θέμα τοῦτο, ἐμπεποτισμένον ἐκ κενῆς ρητορείας, εἶναί τι τὸ ξένον πρὸς τὴν ζῶσαν ἱστορικὴν σκέψιν. Ἀλλ' ἡ νεωτέρα κριτικὴ παρείδεν ὅτι ἐν τῇ ἱστορικῇ διαδρομῇ ὑπάρχουν λαμπραὶ στιγμαὶ

1. Βλέπε B. W. Anderson ἐν τῇ ὑπ' αὐτοῦ ἐκπονηθείσῃ ἐκδόσει τοῦ ἐνάτου βιβλίου τοῦ ἔργου τοῦ Τίτου Λιβίου, Appendix, 3d ed., Cambridge 1934.

2. Laistner, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 68· πρβλ. καὶ Treves Γ., Il mito di Alessandro e la Roma d' Augusto. Milano-Napoli 1953. Kienast D., Augustus und Alexander, Gymnasium 76 (1969) 430-456.

προκαλοῦσαι προβληματισμούς καὶ στοχασμούς εἰς τοὺς ἱστορικούς, οἱ ὅποιοι ἐξ αἰτίας αὐτῶν ἀνακόπτουν τὴν ταχεῖαν ἀφήγησίν των, ἵνα ἴδουν ἀφ' ὕψηλου καὶ μετὰ μείζονος προσοχῆς τὰ κατὰ τὰς στιγμὰς ταύτας ἱστορικὰ γεγονότα καὶ φαινόμενα.

Ἐπανερχόμενοι εἰς τὰ ἀνωτέρω γραφέντα περὶ τῆς ὑπὸ τοῦ Τίτου Λιβίου αἰτιολογήσεως ἀδικιῶν, διαπραχθεισῶν ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων, ἀποσιωπήσεως, παρουσιάσεως ὑπὸ εὐνοϊκὸν φῶς, ὥραιοποίησεως τῶν ἡττῶν των καὶ ἄλλων ἱστορικῶν γεγονότων, ἔχομεν νὰ προσθέσωμεν καὶ ἄλλα παραδείγματα τοιούτων προσπαθειῶν τοῦ ἱστορικοῦ. Οὕτως ἀποσιωπᾷ ταπεινωτικὸν διὰ τὴν ρωμαϊκὴν ὑπερηφάνειαν γεγονός, ἥτοι ὅρον ἐπιβληθέντα διὰ συνθήκης εἰς τοὺς Ῥωμαίους ὑπὸ τοῦ βασιλέως τῶν Ἑτρούσκων Πορσέννα, διὰ τοῦ ὁποίου ἀπηγόρευεν εἰς αὐτοὺς τὴν χρῆσιν τοῦ σιδήρου δι' ἄλλο τι εἰ μὴ μόνον διὰ τὴν γεωργίαν. Τὸν ἀποσιωπώμενον ὑπὸ τοῦ Τίτου Λιβίου ὅρον τοῦτον ἀναφέρει ὁ Πλίνιος ὁ πρεσβύτερος¹. Ἐπίσης ὁ Τίτος Λίβιος δὲν παρουσιάζεται εἰλικρινής, ἀφηγούμενος τὰ τῆς εἰσβολῆς τῶν Γαλατῶν εἰς τὴν Ρώμην καὶ τὰ τῆς κατακτήσεως αὐτῆς. Οὕτω λέγει ὅτι οὐδὲν ὑπῆρχε τὸ λαμπρότερον καὶ δραματικώτερον τῆς αἰφνιδίας ἐπεμβάσεως τοῦ Καμίλλου τὴν στιγμὴν, καθ' ἣν ἐξυγίζετο καὶ παρεδίδοτο εἰς τοὺς νικητὰς Γαλάτας ὑπὸ τῶν ἡττημένων Ῥωμαίων ὁ χρυσός, διὰ τοῦ ὁποίου θὰ ἐξηγοράζετο ἡ ἐλευθερία τῆς Ρώμης· καὶ οὐδὲν τὸ εὐγλωττότερον ὑπάρχει ἐν τῇ ἀφηγήσει τοῦ Τίτου Λιβίου ἀπὸ τὸν λόγον, τὸν ὁποῖον ἐξεφώνησεν ὁ δικτάτωρ Κάμιλλος παροτρύνων τοὺς Ῥωμαίους εἰς μάχην κατὰ τῶν Γαλατῶν· ἐπίσης οὐδὲν ὑπάρχει τὸ πλεόν ὑπερήφανον τοῦ τόνου τοῦ Τίτου Λιβίου, ὅτεν ἀναγγέλλῃ τὴν νίκην τῶν Ῥωμαίων ἐπὶ τῶν Γαλατῶν, γράφων ὅτι οἱ θεοὶ καὶ οἱ ἄνθρωποι ἡμπόδισαν τοὺς Ῥωμαίους νὰ ζήσουν ὥς δοῦλοι. Ἐὰν συγκρίνωμεν τοὺς περὶ τοῦ γεγονότος τούτου λαμπροὺς καὶ παθητικοὺς πίνακας τοῦ Τίτου Λιβίου πρὸς τὴν ἀπλὴν καὶ ταχεῖαν ἀφήγησιν τοῦ ἱστορικοῦ Πολυβίου, τότε θὰ ἴδωμεν ὅτι διάφορος εἶναι ἡ ἀλήθεια τῆς ὥς τοιαύτης ἀναφερομένης ὑπὸ τοῦ Τίτου Λιβίου. Κατὰ τὸν Πολύβιον οἱ Γαλάται εἶχον πρὸ ὀλίγου κυριεύσει τὴν Ρώμην καὶ κατεῖχον αὐτὴν ἐξ ὀλοκλήρου καὶ σταθερῶς, ἐξαιρουμένης μόνον τῆς ἀκροπόλεως αὐτῆς, τοῦ Καπιτωλίου· ἀλλ' οἱ Ῥωμαῖοι ἀντὶ μιᾶς συνθήκης, τὴν ὁποίαν ἐπέβαλον εἰς αὐτοὺς οἱ νικηταὶ Γαλάται, ἀνέκτησαν τὴν πόλιν των². Ἀλλαχού τοῦ ἔργου τοῦ ὁ Τίτος Λίβιος λέγει ὅτι οἱ Γαλάται κατέλαβον τὴν Ρώμην πλὴν τοῦ Καπιτωλίου, ἀλλὰ μία αἰφνιδία εἰσβολὴ τῶν Ῥωμαίων εἰς

1. Nat. Hist. XXXIV 39.

2. Πολύβ. I 6.

τὸ ἔδαφός των προεκάλεσε μεταβολὴν εἰς αὐτὸν τὸν πόλεμον. Οἱ Γαλάται συνομολόγησαν εἰρήνην πρὸς τοὺς Ῥωμαίους καὶ ἀποδώσαντες εἰς αὐτοὺς τὴν πόλιν τῶν ἀπεσύρθησαν ἀπ' αὐτῆς, διότι ἐκάλει αὐτοὺς ἐτέρα εἰσβολή¹. Ἡ μαρτυρία αὕτη τοῦ ἱστορικοῦ Πολυβίου, τοῦ λίαν εὐσυνειδήτου καὶ σοβαροῦ ἱστορικοῦ, ἐπιβεβαιοῦται ὑπὸ μαρτυριῶν τοῦ Τακίτου², τοῦ Σουητωνίου³ καὶ τοῦ Ἰουστίνου⁴. Ἐπίσης, ἐκθέτων ὁ Τίτος Λίβιος γεγονὸς παραβιάσεως τῆς πίστεως τῶν συνθηκῶν ὑπὸ τῆς Ρώμης μετὰ δολιότητος, δικαιολογεῖ τὴν ἀναξίαν πανουργίαν τοῦ ὑπάτου Ποστούμιου κατὰ τὰς διαπραγματεύσεις. Ἐπίσης ἀναφέρει ὁ Τίτος Λίβιος τὴν ψυχρὰν ὁμότητα τοῦ Ῥωμαίου Φουλβίου κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν συγκλητικῶν τῆς Καπύης, ἀλλὰ κρίνει ὅτι πᾶν ὅ,τι ἐγένετο, διὰ νὰ τιμωρηθοῦν οἱ Καμπανοί, εἶναι ἀπὸ πάσης ἐπόψεως ἐπαινετόν· εὐχαριστεῖται δέ, διότι ὁ ἐχθρὸς παραδέχεται ὅτι ἡ Ρώμη εἶναι ἰσχυρά, ὅταν αὕτη ἐκδικῆται.

Ἐξ ἄλλου ὁ Τίτος Λίβιος δὲν συγχωρεῖ τὰς καταχρήσεις τοῦ Plo-minius, ἀλλὰ λίαν ἐπιμελῶς ἀπαλλάσσει τὸν Σκιπίωνα τὸν Ἀφρικανὸν πάσης εὐθύνης, σχέσιν ἐχούσης πρὸς τὴν συμπεριφάραν τοῦ ὑπαρχηγοῦ του. Ὅταν δὲ κατὰ τὴν παραμονὴν τῆς μάχης παρὰ τὴν Ζάμαν ὁ Σκιπίων ἐπωφελῆται μιᾶς διακοπῆς, διὰ νὰ κατασκοπεύσῃ τὸ στρατόπεδον τοῦ Σύφακος καὶ τοῦ Ἀσδρούβα, ὁ Τίτος Λίβιος δὲν κρίνει τὴν πράξιν αὐτὴν ὡς ἀτιμωτικὴν· ἐν τούτοις κατὰ τὴν ἡμέραν ἐκείνην ἡ ρωμαϊκὴ πίστις δὲν ἦτο ἀνωτέρα τῆς Καρχηδονιακῆς πίστεως, τὴν ὁποίαν πολλάκις βλέπομεν ψεγομένην ὑπὸ τοῦ Τίτου Λιβίου. Παρὰ τὸ ὅτι ὁ Τίτος Λίβιος ψέγει τὴν Καρχηδονιακὴν δολιότητα καὶ ὡς ἐκπρόσωπον αὐτῆς τὸν Ἀννίβαν, ἐν τούτοις ὁ ἱστορικὸς διέγραψε μίαν ἐξαίρετον προσωπογραφίαν τοῦ Ἀννίβα⁵, καί, ὅταν ἀκόμη περιγράψῃ τὴν ἀδράνειαν καὶ ἀταραξίαν τοῦ μεγάλου Καρχηδονίου στρατηγοῦ, δὲν ἀμελεῖ νὰ θαυμάσῃ τὰ ἐπιτεύγματα αὐτοῦ⁶. Ἀπέδωκεν ὁμοῦς μετὰ συγκαταβάσεως εἰς τὸν Ἀννίβαν πολλὰ ἐλαττώματα καὶ εἴτε ἐξ ἀπειρίας εἴτε ἐκ πατριωτικῆς ὑπερηφανείας του δὲν ἐπῆνεσεν ἀρκούντως τὴν στρατιωτικὴν μεγαλοφυΐαν αὐτοῦ. Νεώτεροι μελετῆται τοῦ Τίτου Λιβίου διερωτῶνται μήπως ὁ Τίτος Λίβιος ἐσμίκρυνεν ἐξ ἀγνοίας του τὸν Ἀννίβαν καὶ ἐξώγκωσε τὸν νικητὴν του Σκιπίωνα τὸν Ἀφρικανόν. Ἰδίᾳ ὁ Τίτος

1. Πολύβ. 2, 10.

2. Hist. III 72. Annal. XI 24.

3. Tib III.

4. XXVIII 2. XLIII 5.

5. Ab urbe condita XXI 4.

6. Αὐτόθι XXVIII 12.

Λίβιος ὑποτιμᾷ τοὺς ἀντιπάλους τῆς Ρώμης, ἀντιπαραθέτων ἑπαινον μιάς ἡρωϊκῆς ἐπὶ μέρους πράξεως ἢ μιάς ὑποδειγματικῆς στάσεως τοῦ Ρωμαϊκοῦ λαοῦ. Γενικῶς ὁ Τίτος Λίβιος εἰς τὰς περιγραφάς τῶν συνεπειῶν τῶν μαχῶν προσπαθεῖ νὰ μειώσῃ τοὺς ἐχθροὺς καὶ νὰ ἐξυψώσῃ τὴν φήμην τῆς Ρώμης. Ἐπειδὴ κατὰ κύριον λόγον ἦρως ἐν τῷ ἱστορικῷ ἔργῳ τοῦ Τίτου Λιβίου εἶναι ὁ Ρωμαϊκὸς λαὸς καὶ κατὰ δεύτερον λόγον καὶ ὀλιγώτερον τὰ ἐπὶ μέρους ἄτομα, διὰ τοῦτο ἡ εὐθύνη τῶν ἡττῶν οὐδέποτε ἀποδίδεται εἰς τὸν Ρωμαϊκὸν λαὸν ὡς σύνολον, σπανίως δὲ ἀποδίδεται εἰς τὰς ἀδυναμίας τῶν χαρακτήρων τῶν ἐπὶ μέρους ἡγετῶν.

Τινὲς θεωροῦν τὴν ἱστορίαν ὡς τὴν ἐπιστήμην τῶν πραγμάτων καὶ τῶν αἰτιῶν τῶν. Ὁ Τίτος Λίβιος δὲν ἔγραψεν ἔργον τελείως μετὰ κριτικῆς· δὲν ἠδύνατο οὕτως νὰ φαντασθῇ ὅτι ἡ ἱστορία πρέπει νὰ εἶναι ξηρὰ ἀφήγησις γεγονότων, τῶν ὁποίων ἡ ἀλήθεια ἔχει ἐξακριβωθῇ καὶ βεβαιωθῇ, ἢ παράθεσις οἰκονομικῶν γεγονότων καὶ φαινομένων, ἀλλ' ἐφαντάσθη τὴν ἱστορίαν ὡς μεγαλοπρεπῆ ἁρμονίαν ἰδανικῶν γεγονότων. Ὁ Τίτος Λίβιος δὲν παρέσχεν ἀπόδειξιν χρήσεως ὑπ' αὐτοῦ αὐστηρᾶς κριτικῆς μεθόδου. Δὲν ἐνδιεφέρετο νὰ ἀνέρχεται κατ' εὐθείαν εἰς τὰς πηγὰς (ἐπιγραφάς, ἀρχεῖα κλπ.). Κατὰ γενικὸν ὅμως κανόνα οὗτος ἠθέλησε πάντοτε νὰ σεβασθῇ τὴν ἀλήθειαν· ἐννοεῖται ἐκείνην, ἡ ὁποία ἐφαίνετο εἰς αὐτὸν ὡς ἀλήθεια, συμφώνως πρὸς τὰ ἐκ τῶν κειμένων συμπεράσματα τοῦ ἐπὶ τῶν γνώσεων καὶ τῶν πίστεων τῶν ὁμοεθνῶν του καὶ τῆς ἐποχῆς του. Κατὰ τὴν κοινὴν ἑλληνιστικὴν ἀντίληψιν, ἡ ὁποία εἶναι διάχυτος εἰς τὰ ἔργα τοῦ Κικέρωνος, τὸ ἔργον τῶν κυρίως ἱστορικῶν ἔπρεπε νὰ εἶναι οὐσιωδῶς ρητορικῆς, καλλιτεχνικῆς καὶ ἠθικῆς φύσεως.

Τὸ ἱστορικὸν ἔργον τοῦ Τίτου Λιβίου εἶναι πλούσιον εἰς ρωμαϊκὰ στοιχεῖα καὶ ἀνθρωπισμόν· ἀντικατοπτρίζει τὴν ψυχὴν τοῦ ἱστορικοῦ, τὴν ἠθικὴν πρόθεσιν του, τὴν ἀντίληψίν του περὶ πατροπαραδότου ἀρετῆς καὶ περὶ μεγαλείου τῆς Ρώμης· τὴν ἀντίληψίν του περὶ ἱστορίας, περὶ τῆς ἱστορίας τοῦ Ρωμαϊκοῦ λαοῦ. Ὁ Τίτος Λίβιος ἀνήκει εἰς τὸ ἔθνος του. Εἶδε τὴν ἱστορίαν ὑπὸ τὸ φῶς τῶν συναισθημάτων του, διὰ τοῦτο καὶ κάμνει νὰ σκιρτοῦν οἱ ἡρώες του μετὰ τῶν ἐνδόξων κατορθωμάτων τῶν. Τὸ νὰ ἀπαιτήσωμεν, ὅπως ὁ Τίτος Λίβιος ἐπεκτείνῃ τὴν ἀμεροληψίαν του μέχρι τοῦ σημείου, ὥστε νὰ λησμονήσῃ, ἔστω καὶ ἐπὶ μίαν στιγμὴν, ὅτι κάμνει τὸν πανηγυρικὸν τῆς Ρώμης, αὐτὸ εἶναι, ὥσάν νὰ ζητῶμεν παρ' αὐτοῦ τι τὸ ἀδύνατον. Ὁ Τίτος Λίβιος οὐδόλως θὰ ἠννόει τὸ ἀξίωμα τοῦ Fenelon, καθ' ὃ ὁ καλὸς ἱστορικὸς εἰς οὐδὲνα χρόνον ἀνήκει, εἰς οὐδεμίαν χώραν· οὔτε θὰ ἠννόει τὸ ἀξίωμα τοῦ Fustel de Coulanges ὅτι ὁ μὲν πατριωτισμὸς εἶναι ἀρετὴ, ἡ δὲ ἱστορία εἶναι ἐπιστήμη καὶ ὅτι δὲν πρέπει νὰ συγχέωμεν ταῦτα. Ὁ Τίτος Λίβιος ἀνέμειξεν ἀμ-

φότερα ταῦτα, πατριωτισμὸν καὶ ἱστορίαν, καὶ εἶναι μόνον Ρωμῆος.

Ἀλλ' ὅτι φαίνεται παρὰ Τίτῳ Λιβίῳ ὅτι εἶναι μία σωβινιστικὴ ὁριοποιήσις τῆς Ἱστορίας, εἶναι κατ'ἀλήθειαν καὶ ἐν τῇ πραγματικότητι τμῆμα καὶ ἀποτέλεσμα τῆς γενικῆς τάσεως πρὸς ἐξιδανίκευσιν τοῦ παρελθόντος, ἡ ὁποία τάσις εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἠθικῆς θεωρήσεως τῆς Ἱστορίας. Αἱ δὴθεν ἀποκλίσεις τοῦ Τίτου Λιβίου ἀπὸ τῆς ἱστορικῆς ἀληθείας καὶ ἐκεῖνο, ὅπερ ἐχαρακτήρισαν ὡς διάβρωσιν τῆς Ἱστορίας, δὲν πρέπει νὰ ἀναχθοῦν εἰς τὴν τάσιν τοῦ Τίτου Λιβίου πρὸς τὸν πατριωτισμὸν, ἀλλὰ πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ὑπὸ τὸ φῶς τῆς ἠθικολογουμένης σκοπιᾶς τῆς Ἱστορίας παρὰ Ρωμαίους, ἡ ὁποία προετίμα τὴν εἰκόνα ἐνὸς μεγάλου παρελθόντος παρὰ τὸ ἄθλιον καὶ διεφθαρμένον παρὸν¹.

Σημαντικὴν θέσιν μεταξὺ τῶν ἐκ παραδόσεως ρωμαϊκῶν ἀρετῶν κατελάμβανεν ἡ *Constantia*, ἡ εὐσταθεῖα. Εἶναι δὲ *constantia* ἡ ἔμμενος καὶ ἀδιάσειστος πίστις εἰς ὀρθῶς ἐκφρασθείσας κρίσεις, ληφθείσας ἀποφάσεις καὶ τεθέντας στόχους καὶ σκοπούς, ἀπὸ τῶν ὁποίων οὐδὲν μεταγενεστέρως παρεμβαλλόμενον γεγονός, οὐδεμία καταδρομὴ τῆς μοίρας, ὅσονδ' ἂν ἀπρόβλεπτος καὶ ἂν εἶναι αὕτη, οὐδεὶς κίνδυνος, γενικῶς οὐδεμία δύναμις δύναται νὰ ἀποτρέψῃ τὸν ἔχοντα αὐτὴν ἀπὸ τῆς δράσεως καὶ τῆς ἐκπληρώσεως τῶν καθηκόντων καὶ τῶν ταχθέντων σκοπῶν του.

Ἡ ἀρετὴ αὕτη χαρακτηριστίζει ἕν ὁλοκληρωμένον καὶ ὑπεύθυνον ἄτομον, τὸ ὁποῖον ἔχει μόνιμον καὶ σταθερὸν ἔλεγχον τοῦ ἰδίου αὐτοῦ χαρακτήρος, ὥστε νὰ δύναται μετὰ φρονήσεως νὰ ἀντιμετωπίζῃ τὰς δυσχερείας καὶ νὰ δίδῃ κατὰ τὸν καλῦτερον τρόπον τὰς μάχας τῆς ζωῆς. Τὸ νὰ μὴ ὑποχωρῇ δὲ τις εἰς τὰς καταδρομὰς τῆς μοίρας καὶ τὸ νὰ διαφυλάττῃ ἀκεραίαν τὴν πίστιν ἐπὶ τὰς κρίσεις, ἀποφάσεις καὶ σκοπούς του, τοῦ το σημαίνει ὅτι ὁ ἄνθρωπος οὗτος ἔχει ψυχὴν ἰσχυροτέραν τῆς τύχης. Ὁ Κικέρων εἰς λόγον του παρέχει τὸν ὁρισμὸν τοῦ κατ'αὐτὸν εὐσταθοῦς ἀνθρώπου² καὶ λέγει περὶ τῆς ἀρετῆς αὐτῆς ὅτι ἀνεγνωρίζετο μεταξὺ τῶν πρώτων ἀρετῶν καὶ ἐπηνεῖτο σφόδρα ἐν Ρώμῃ³.

Ὁ Ρωμαϊκὸς λαὸς ὡς βουλευτικὸς καὶ δυνατὸς λαὸς ἡσθάνθη τὴν βούλησιν ὡς τι τὸ ἐνεργοῦν εἰς τὸν πολιτικὸν καὶ ἠθικὸν τομέα. Ἡ *constantia* ὑπῆρξε διὰ τοὺς Ρωμαίους ἕν ἰδανικόν, ἕν τῶν χαρακτηριστικῶν στοι-

1. Βλέπε Leemann D. A., ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 206 καὶ 208.

2. Pro Ligar, X 26· «... Magni cuiusdam animi, atque eius viri esset, quem de suspecta causa propositaque sententia, nulla contumelia, nulla vis, nullum periculum posset depellere».

3. Αὐτόθι: («... constantiam... non commemorarem, nisi a te cognovissem in primis eam virtutem solere laudari»).

χείων τῆς ρωμαϊκῆς ἠθικῆς, ὅπερ πολὺ προεβάλλετο. Δι' αὐτῆς οἱ Ρωμαῖοι διεσκορπισμένοι ἀνὰ τὸν κόσμον ἐπέζων εἰς τὰς δοκιμασίας καὶ ἀνθίσταντο εἰς τὰς ἐξωτερικὰς πιέσεις καὶ εἰς τὰς ἐσωτερικὰς ἀδυναμίας διὰ γνώσεως ἑαυτῶν καὶ ἐξησφάλιζον εἰς ἑαυτοὺς αὐτοπεποίθησιν καὶ ἀνεξαρτησίαν.

Πρὸς τὴν ἀρετὴν αὐτὴν τῆς εὐσταθείας πλὴν τοῦ Κικέρωνος ἐξέφρασε τὸν θαυμασμόν του καὶ ὁ ποιητὴς Ὀράτιος¹, ὁ ὁποῖος μάλιστα προέβαλε καὶ παραδειγματικὰς μορφὰς αὐτῆς.

Τὴν ἀρετὴν αὐτὴν, δηλαδὴ τὸ ἐμμενές, τὴν σταθερότητα εἰς τὰς κριθείσας ὡς ὀρθὰς καὶ ληφθείσας ἀποφάσεις καὶ εἰς τοὺς τεθέντας στόχους καὶ σκοποὺς προβάλλει καὶ ἐξαίρει ὁ Τίτος Λίβιος, ὁ ὁποῖος πιστεύει ὅτι ἡ ἀρετὴ αὕτη τῶν τέκνων τῆς Ρώμης ἐγγυᾶται καὶ ἐξασφαλίζει τὴν τελικὴν νίκην καὶ ἐπικράτησιν αὐτῆς. Πολλὰκις ὁ Τίτος Λίβιος ἐν τῷ ἱστορικῷ ἔργῳ του προβάλλει τὴν εἰκόνα τῶν Ρωμαίων, οἱ ὁποῖοι παρὰ τὴν ἀντίθετον ἀπόφασιν τοῦ πεπρωμένου, παρὰ τὰς δημιουργουμένας εἰς αὐτοὺς κατὰ τὰς μάχας δυσμενεῖς συνθήκας καὶ ἀντιξοότητας δὲν κἀμπτονται καὶ δὲν λιποψυχοῦν, ἀλλ' ἐξ ἀντιθέτου χαλυβδούμενοι χωροῦν θαρρούντως εἰς μείζονας καὶ σοβαρωτέρας προσπάθειας πρὸς ἐξασφάλισιν τῆς παγκοσμίου κυριαρχίας. Ἐν τούτῳ δὲ τονίζει ὅτι φαίνεται ἡ δύναμις τῆς ψυχῆς καὶ τὸ μεγαλεῖον τοῦ Ρωμαϊκοῦ λαοῦ. Οὕτως ὁ Τίτος Λίβιος παρουσιάζει ἐν τῷ ἔργῳ του τὸν Ἰέρωνα τὸν Β' τῶν Συρακουσῶν ἀνομολογοῦντα τὴν ρωμαϊκὴν σταθερότητα κατὰ τὰς καταδρομὰς τῆς μοίρας καὶ τὰς συμφορὰς τῆς Ρώμης².

Ἐκφραστικὰ παραδείγματα τῆς ἀρετῆς αὐτῆς εὗρεν ὁ Τίτος Λίβιος εἰς τὰς μεγάλας ἤττας καὶ καταστροφὰς τῶν Ρωμαίων παρὰ τὰς Κάννας καὶ τὴν λίμνην Τρασιμένην. Οὕτω παράδειγμα ρωμαϊκῆς εὐσταθείας εἰς κρισίμους περιστάσεις ἀποτελεῖ αὐτὴ αὕτη ἡ Ρωμαϊκὴ σύγκλητος, ἡ ὁποία μετὰ τὴν καταστροφὴν παρὰ τὰς Κάννας δὲν ἐκάμφθη ἐκ τοῦ φοβεροῦ πλήγματος τῆς μοίρας, ἀλλ' ἔμεινεν ἀκλόνητος καὶ σταθερὰ εἰς τὰς ἀποφάσεις καὶ τὴν πολιτικὴν τῆς, δεικνύουσα οὕτω τὴν ἰσχυρὰν ψυχικὴν ἀντοχὴν τῶν μελῶν τῆς, τὴν ὁποίαν ἀνεγνώριζον καὶ οἱ ἀντίπαλοι τῆς Ρώμης. Μετὰ τὴν μάχην καὶ καταστροφὴν παρὰ τὰς Κάννας, καίτοι οἱ σύμμαχοι τῆς Ρώμης ἐστρέφοντο πρὸς τὴν Καρχηδόνα, τῆς ὁποίας ἡ τύχη ἐφαίνετο μεταβαλλομένη, οἱ Ρωμαῖοι συγκλητικοὶ καὶ ὁ λαὸς πα-

1. Carm. III 3.

2. Ab urbe condita XXII 37, 3: «Itaque, quamquam probe sciat magnitudinem populi Romani admirabiliorem prope adversis rebus quam secundis esse . . . » πρβλ. καὶ αὐτόθι XXX 7,6: «Romanae in adversis rebus constantiae».

ρῆμαιναν σταθεροὶ καὶ οὐδείς τούτων λιποψυχήσας ὠμίλησε περὶ εἰρήνης¹. Ἐξ ἄλλου κατὰ τὴν αὐτὴν μάχην παρὰ τὰς Κάννας, καθ' ἣν συνετρίβη ἡ μεγαλύτερα ρωμαϊκὴ στρατιά, προΐσταντο τοῦ ρωμαϊκοῦ στρατοῦ δύο ὑπατοί, τὸ μὲν ὁ Αἰμίλιος Παῦλος, ὁ ὁποῖος, καίτοι θανασίμως τραυματισμένος, ἤρνηθη νὰ ἐγκαταλείψῃ τὸ πεδῖον τῆς μάχης, κατασφαιγείς μετ' ὀλίγον ὑπὸ τῶν Καρχηδονίων, ἀφοῦ ἠγωνίσθη μέχρι τελευταίας πνοῆς, τὸ δὲ ὁ Τερέντιος Οὐάρρων, τὸν ὁποῖον κυρίως ἐβάρυνεν ἡ εὐθύνη διὰ τὴν συντριβὴν τῆς στρατιᾶς. Τὸν Τερέντιον Οὐάρρωνα τοῦτον, τὸν αἴτιον τῆς καταστροφῆς τῆς στρατιᾶς καὶ σωθέντα διὰ ταχείας καὶ ἀνάνδρου φυγῆς ἐκ τοῦ πεδίου τῆς μάχης, ἐστέρησαν μὲν τῆς ἀρχηγίας τῆς στρατιᾶς, κατὰ τὴν ἐπιστροφὴν του ὅμως εἰς Ρώμην ἐξῆλθον οἱ πολῖται εἰς προὑπάντησίν του καὶ τοῦ ἐξέφρασαν τὰς εὐχαριστίας των, διότι δὲν ἀπηλπίσθη διὰ τὴν Ρωμαϊκὴν Πολιτείαν («quo in tempore ipso adeo magno animo civitas fuit ut consuli ex tanta clade, cuius ipse causa maxima fuisset, redeunti et obviam itum frequenter ab omnibus ordinibus sit et gratiae actae quod de re publica non desperasset»)². Τὸ νὰ ἀπελπίζεται Ρωμαῖος διὰ τὴν Ρωμαϊκὴν Πολιτείαν ἐθεωρεῖτο μέγα ἁμάρτημα³. Ἡδύνατο ὁ Ρωμαῖος νὰ νικηθῇ εἰς τὰ ὅπλα, ἀλλὰ δὲν ἐπετρέπετο καὶ δὲν ἠδύνατο νὰ νικηθῇ ψυχικῶς. Ἦτο προγονικὴ κληρονομία διὰ τοὺς Ρωμαῖους νὰ μὴ ὑποχωροῦν καὶ νὰ μὴ κάμπτονται πρὸ τῆς μοίρας.

Υπῆρξαν βεβαίως σπανιώτατα καὶ ἀντίθετοι περιπτώσεις, κατὰ τὰς ὁποίας Ρωμαῖοι πολῖται πρὸ τῶν πειρασμῶν καὶ τῶν κρίσιμων περιστάσεων ἐλιποψύχησαν. Τοιοῦτό τι συνέβη μετὰ τὴν μάχην παρὰ τὰς Κάννας εἰς τινὰς Ρωμαῖους εὐγενεῖς νέους ὑπὸ τὸν Λεύκιον Καϊκίλιον Μέτελλον, οἱ ὁποῖοι, λιποψυχήσαντες καὶ μὴ πιστεύοντες πλέον εἰς τὴν σωτηρίαν τῆς πατρίδος των, διενοήθησαν νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν Ρώμην καὶ τὴν Ἰταλίαν⁴. Τοὺς λιποψυχήσαντας πρὸ τῶν ἐχθρῶν Ρωμαῖους καὶ γενομένους ἐχθροὺς δὲν ἀνεγνώρισεν ὡς Ρωμαῖους ἡ Ρωμαϊκὴ Πολιτεία διὰ τοῦ Ποπλίου Κορνηλίου Σκιπίωνος, βραδύτερον δὲ οἱ Ρωμαῖοι ἐτιμώρησαν αὐτοὺς, ἀποκλείσαντες σχεδὸν τῆς Πολιτείας.

Ἐτέρα ρωμαϊκὴ ἀρετὴ, ἡ ὁποία ἐξαίρεται ὅλως ἰδιαίτερος ὑπὸ τοῦ Τίτου Λιβίου, εἶναι ἡ *Moderatio*, ἡ σωφροσύνη. Αὕτη δὲ εἶναι μεγάλης καὶ ἰσχυρᾶς ψυχῆς δύναμις, διὰ τῆς ὁποίας ἀνθιστάμενός τις εἰς

1. Ab urbe condita XXII 13.

2. Αὐτόθι XXII 61, 14

3. Βλέπε Ἡ ἡλιόποϋλου Ν. Κ., 'Ὁ Ἑλληνισμὸς καὶ ὁ Ρωμαϊσμός ὡς ζωαὶ δυνάμεις καὶ ἡ ἐισφορά αὐτῶν εἰς τὴν ἀνθρωπότητα' (Ἐπίσημοι λόγοι Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν), Ἐν Ἀθήναις 1970, σ. 181.

4. Ab urbe condita XXII 53,5

ἐσωτερικοὺς πειρασμοὺς (ἀλαζονείαν, ἡδυπάθειαν κλπ.) καὶ ἐξωτερικάς πιέσεις κατὰ τε τὰς εὐτυχεῖς συγκυρίας καὶ τὰς δυστυχίας ἐνεργεῖ μετὰ μετριοπαθείας, αὐτοκυριαρχίος, εὐπρεπείας καὶ εὐταξίος, μὴ παρυσυρόμενος εἰς ἀπερισκέπτους, παρατόλμους καὶ αὐθαιρέτους πράξεις. Εἶναι τρόπον τινὰ ἐπιτακτικὴ αὐτοσυγκράτησις διὰ τῆς καθυποτάξεως τῶν δυνάμεων τῆς ἐξωτερικῆς φύσεως καὶ ἔτι μᾶλλον τῶν ἐσωτερικῶν ἀρνητικῶν δυνάμεων.

Εἰς τὴν *moderatio* ὁ Τίτος Λίβιος ἀπέδιδε τὴν διαφορὰν μεταξὺ τοῦ ἀμεταβλήτου, τοῦ παραμένοντος καὶ τοῦ μεταβλήτου, τοῦ μεταβαλλομένου· μεταξὺ τῆς ψυχῆς καὶ τῆς τύχης. Αἱ ψυχαὶ εἰς πᾶσαν περίπτωσιν τύχης καθίστανται δημιουργικαί, ἐφ' ὅσον διακρίνονται ἐπὶ σωφροσύνῃ (*animos eosdem in omni fortuna gerere*). Ἡ σωφροσύνη ἀπαιτεῖ συνεχῇ ἐπαγρύπνησιν καὶ ἓνα δι' ἐπιστρατεύσεως τῆς βουλῆσεως συνεχῇ γῶνα τῶν ἀνθρώπων πρὸς ἑαυτούς, πρὸς τὰ πάθη των, πρὸς τοὺς λοιποὺς ἀνθρώπους καὶ πρὸς καταστάσεις. Χαρακτηριστικὰ τῆς σωφροσύνης εἶναι ἡ τελεία βούλησις καὶ ὁ ὀρθὸς λόγος, ἡ λογικὴ, πρὸς τὴν ὁποίαν συνεχῶς ἡ τύχη ἀναμετρεῖται καὶ ἐν τέλει ὑποκύπτει. Αἱ ψυχαὶ τῶν σωφρόνων εἰς πᾶσαν περίπτωσιν τύχης δημιουργοῦν· ὅ,τι δὲ εἶναι γνῶρισμα τῶν λογικῶν ἀτόμων, ὅ,τι εἶναι γνῶρισμα τῶν λογικῶν ἀνθρώπων, τοῦτο, κατὰ τὸν Τίτον Λίβιον, εἶναι γνῶρισμα τοῦ Ρωμαϊσμοῦ, διότι τοῦτο, γενόμενον ἀποδεκτὸν ὡς προγονικὸν ἔθος, ἀποβαίνει κανὼν τῆς ζωῆς. Ἡ *moderatio* ἐκπηγάζει ἐκ τοῦ πολιτικοῦ καὶ πρακτικοῦ βίου κατὰ τὸ παράδειγμα τῶν προγόνων.

Ὁ Ρωμαϊκὸς λαὸς κατὰ τὸν Τίτον Λίβιον ἦτο ἀήττητος, διότι ἐγνώριζε νὰ εἶναι συνετὸς καὶ νὰ μὴ λησμονῇ τὰς καλὰς ὑποθήκας¹. Δὲν ἀπέβαλλε τὴν ἰσορροπίαν του καὶ τὰς φρένας του κατὰ τὰς στιγμὰς τῆς εὐτυχίας ἢ δυστυχίας· εἶχε σύνεσιν καὶ ψυχὴν κατὰ τὴν νίκην καὶ κατὰ τὴν χαρὰν διὰ τὴν νίκην του. Οἱ Ρωμαῖοι καὶ νικῶντες δὲν ἀπέβαλλον τὴν ἰσορροπίαν των καταλαμβάνοντο ὑπὸ ἀλαζονείας, ἀλλ' ἀντιθέτως ἐπιδεικνύοντες σωφροσύνην καὶ μετριοπάθειαν ἐξεμεταλλεύοντο τὰς διδομένας εἰς αὐτοὺς εὐκαιρίας². Ὁ Ρωμαϊκὸς λαὸς παρουσίαζε σύζευξιν ἰσχύος καὶ πολλῶν ἠθικῶν ἀξιών, ἀνέπτυσσε δὲ τὴν ἰσχύν του διὰ τῆς σωφροσύνης καὶ τῆς αὐτοκυριαρχίας του, ἐπιτυχάνων νὰ νικᾷ ἑαυτὸν καὶ νὰ ἐνεργῇ, ὥστε ἄνθρωποι διαφόρου καταγωγῆς καὶ ἀπομεμακρυσμένοι τοπικῶς νὰ καθίστανται φίλοι καὶ ἀδελφοί του διὰ μιᾶς συμβάσεως. Ἡ σωφροσύνη καὶ μετριοπάθεια τῆς Ρώμης ἐξεφράζετο διὰ

1. *Ab urbe condita* XXX 42, 46.

2. *Αὐτόθι* XXX 42, 16.

τῆς κηδεμονίας, τὴν ὁποίαν αὕτη προσέφερεν εἰς τοὺς πιστοὺς ἐταίρους λαούς, τοὺς μετέχοντας τῆς Ρωμαϊκῆς ὁμοσπονδίας.

Ὁ Τίτος Λίβιος ἀναφέρων τὸν μῦθον περὶ μεταναστεύσεως τοῦ Αἰνείου ἐκ Τροίας εἰς Ἰταλίαν καὶ ἀποβίβασεώς του μετὰ τῶν συντρόφων του εἰς τὴν χώραν τοῦ Λαυρεντίου γράφει ὅτι μετὰ τὴν ἀποβίβασίν των οἱ Αἰνεαδαὶ ἐπεδόθησαν εἰς λεηλασίαν, ὁπότε ἐνεφανίσθη πρὸ αὐτῶν ὁ βασιλεὺς Λατίνος μετὰ τῶν ἐγχωρίων. Κατὰ τινας τότε συνήφθη μάχη, καθ' ἣν ἡττήθη ὁ Λατίνος καὶ συνῆψεν εἰρήνην πρὸς τὸν Αἰνεϊαν συνδεθεὶς πρὸς αὐτὸν διὰ δεσμῶν συγγενείας. Κατ' ἄλλους μικρὸν πρὸ τῆς μάχης ὁ Λατίνος ἐρωτήσας τὸν Αἰνεϊαν περὶ τῆς προελεύσεώς των καὶ τοῦ σκοποῦ τῆς ἐκεῖ ἀφίξεώς των καὶ θαυμάσας τὴν ψυχὴν καὶ τὴν εὐγένειαν αὐτοῦ συνῆψεν εἰρήνην καὶ φιλίαν πρὸς αὐτόν¹. Ὁ Τίτος Λίβιος ἀναφέρων ἀμφοτέρως τὰς ἀπόψεις ταύτας ἀπορρίπτει τὴν πρώτην, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ Αἰνεϊας φέρεται ὡς κατακτητῆς, ζητῶν τὴν τύχην του διὰ τῆς ἰσχύος καὶ τῆς βίας, καὶ δέχεται τὴν δευτέραν ἄποψιν, κατὰ τὴν ὁποίαν πρόκειται περὶ συνεννοήσεως ἀνθρώπου μετ' ἀνθρώπου, στηριζομένης ἐπὶ τῆς σωφροσύνης καὶ τῆς πίστεως. Ἐκ τούτων φαίνεται ὅτι ὁ Τίτος Λίβιος τάσσεται ὑπὲρ τῆς λογικῆς καὶ ἠθικῆς συνεννοήσεως τῶν λαῶν καὶ ὑπὲρ τῶν ὁμοσπονδιακῶν ἢ κοινωνικῶν δεσμῶν, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐστηρίχθη ἡ Ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία.

Ἡ moderatio κατὰ τὸν Κικέρωνα εἶναι οὐσιώδης ἀρετὴ ἐν τῇ διακυβερνήσει παντὸς δημοσίου ἀνδρός, παντὸς ἡγεμόνος. Ὁ Κικέρων μάλιστα ἐν τινι ἐπιστολῇ του ὑπομνησκει εἰς τὸν ἀδελφόν του Κόιντον, κυβερνήτην ὄντα τῆς Ἀσίας, ὅτι ὁ Σικιπίων ὁ Ἀφρικανὸς εὗρισκεν ἐν τῇ Κύρου Παιδείᾳ τὴν εἰκόνα τῆς δικαίας καὶ συνετῆς ὑπερτάτης ἐξουσίας².

Ὁ Τίτος Λίβιος παρουσιάζει τὸν ἐχθρὸν τῆς Ρώμης Ἀσδρούβαν Αἰδὸν νὰ παραδέχεται ὅτι ὁ Ρωμαϊκὸς λαὸς εἶναι ἀήττητος, διότι ἐνθυμεῖται εἰς τὰς εὐτυχίας του νὰ σωφρονῇ καὶ νὰ βουλεύεται³. Σωφροσύνην καὶ μετριοπάθειαν ἐπέδειξεν ὁ Ἀσδρούβας οὗτος, ὁ ὁποῖος εἶχε σταλῇ εἰς τὴν Ρωμαϊκὴν σύγκλητον ὡς ἐκπρόσωπος τῆς Καρχηδόνας, ἵνα διαπραγματευθῇ τὴν εἰρήνην τῷ 201 π.Χ.· δὲν εἰσηκούσθη ὁμως ὑπὸ

1. Ab urbe condita I 1, 5-11.

2. Ad Quintum fratrem I 1,23: «effigiem iusti imperii, officium diligentis et moderati imperii. Nec abnuebant melioribus parere»· πρβλ. καὶ Dutoit Ern., Généralisations dans «l'histoire Romaine» de Tite-Live, Revue des Etudes Latines XX (1942) 104.

3. Ab urbe condita XXX 42,16: «populum Romanum eo invictum esse, quod in secundis rebus sapere et consulere meminerit»· πρβλ. καὶ Klinz, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 104.

τῶν Καρχηδονίων, οἱ ὅποιοι δὲν ἐπωφελήθησαν τῆς δοθείσης εἰς αὐτοὺς εὐκαιρίας, ὥστε ἐνεργοῦντες μετὰ συνέσεως νὰ συνάψουν πρὸς τοὺς Ρωμαίους εἰρήνην, τῆς ὁποίας τοὺς ὅρους θὰ ὑπηγόρευον αὐτοί.

Ἐξαίρεται ὑπὸ τοῦ Τίτου Λιβίου ἡ σωφροσύνη τοῦ Καμίλλου ἔναντι τοῦ φθονεροῦ καὶ φιλοδόξου ἐπαναστάτου Μανλίου Καπιτωλίνου, ὁ ὁποῖος ἐκ φθόνου ὑπετίμα τὰ κατορθώματα τοῦ Καμίλλου καὶ ἔβαλλε κατ' αὐτοῦ καὶ κατὰ τῆς συγκλήτου θέλων, παρὰ τὴν θέλησιν ἐκείνης, νὰ ἀχθῇ εἰς τὴν ἐξουσίαν διὰ τῆς εὐνοίας τοῦ λαοῦ¹.

Τὴν σωφροσύνην του ὁ Κάμιλλος ἔδειξε καὶ ἔναντι τοῦ παραστάτου του εἰς τὸ πεδῖον τῆς μάχης φιλοδόξου ὑπατικοῦ δημάρχου Λευκίου Φουρίου, ὁ ὁποῖος κατηγορεῖ τὸν Κάμιλλον ὅτι ἐδίσταζε νὰ διεξαγάγῃ μάχην. Ὅτε δὲ ὁ Φούριος ἠτήθη ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν, ἐπενέβη προσωπικῶς ὁ Κάμιλλος καὶ ἔσωσεν αὐτόν. Κατησχυμένους ὁ Φούριος συνεχωρήθη ὑπὸ τοῦ Καμίλλου, τοῦ σώφρονος καὶ μεγαλόφρονος, ὁ ὁποῖος Κάμιλλος ἐξέλεξε μάλιστα τοῦτον ὡς βοηθόν του εἰς ἐκστρατεῖαν².

Σύμβολον σωφροσύνης ὑπῆρξεν ὁ Φάβιος Μάξιμος, διότι παρὰ τὰς μεμψιμοιρίας τοῦ Ρωμαϊκοῦ λαοῦ, τῆς συγκλήτου καὶ τοῦ στρατοῦ ἐκτιμῶν οὗτος δεόντως τὴν ὑπεροχὴν τοῦ ἀρίστου ἱππικοῦ τοῦ Ἀννίβα ἀπέφυγε τὴν μετ' αὐτοῦ κατὰ μέτωπον σύγκρουσιν του εἰς τὰς ἀναστεπταμένας πεδιάδας τῆς Ἰταλίας, ἡ ὁποία σύγκρουσις θὰ κατέληγεν εἰς πανωλεθρίαν του. Διὰ τῆς τακτικῆς δὲ αὐτῆς τῆς ἀναβολῆς συγκρούσεώς του πρὸς τὸν Ἀννίβαν ἐπέτυχε νὰ παρασύρῃ τοῦτον εἰς στενωπίας, ἔνθα ἐπέτυχε τὴν συντριβὴν αὐτοῦ³.

Παραδειγματικὴ μορφή ἐκφράζουσα ἰδεωδῶς τὴν σωφροσύνην ὑπῆρξεν ὁ Φάβιος Μάξιμος ὁ μελλήτης, διότι ὑπέμεινεν ἀτάραχος ὁκὸμῃ καὶ τὴν αὐθαίρετον ἀπαίτησιν τοῦ Μινουκίου περὶ διανομῆς μετ' αὐτοῦ τῆς ἀρχιστρατηγίας. Ὁ Μινούκιος ὅμως βραδύτερον παρεδέχθη τὴν πλάνην του καὶ ὑπέκυψε πρὸ τῆς ὑπεροχῆς τῆς προσωπικότητος τοῦ Φαβίου Μαξίμου, ἡ ὁποία ἐφάνη εἰς τὸν ὀρθολογισμόν του, ὁ ὁποῖος δὲν ἐπέτρεψεν εἰς αὐτὸν νὰ παρασυρθῇ εἰς ἄφρονες σκέψεις καὶ πράξεις, ὡς παρεσύρθησαν ὁ Φλαμίνιος καὶ ὁ Μινούκιος, οἱ ὅποιοι ἀπέτυχον.

Ἐξ ἄλλου ὅτε τῷ 205 π.Χ. ἐκυκλοφορήθησαν ἐν Ρώμῃ φῆμαι ὅτι ὁ Σκιπίων θὰ ἐπετύγχανε παρὰ τοῦ Ρωμαϊκοῦ λαοῦ τὴν ἐντολήν, ὅπως ἐκστρατεύσῃ εἰς τὴν Ἀφρικὴν, ὁ Κόιντος Φάβιος παρὰ τὰς τότε ἀκουομένας εἰς βάρος του δυσμενεῖς κριτικὰς ὅτι ἄγεται ἐκ φθόνου διὰ τὴν αὐξανο-

1. Ab urbe condita VI 15. 20· πρβλ. Burck Er., Aktuelle Probleme der Livius—Interpretation, Gymnasium 71(1964)22.

2. Ab urbe condita VI 25, 6. 27, 1.

3. Αὐτόθι XXII 12, 6.

μένην δόξαν τοῦ Σκιπίωνος καὶ ἐκ πνεύματος κακολογίας καὶ παρὰ τὸ ὅτι ὁ Σκιπίων ἦτο τὸ ἴνδαλμα τοῦ Ρωμαϊκοῦ λαοῦ, ἐν τούτοις λαμβάνει τὸν λόγον κατὰ τοῦ Σκιπίωνος καὶ τονίζει ὅτι, ἂν ὁ βίος του, τὸ ἔργον του, αἱ παραδόσεις του, ἡ δικτατωρία του, οἱ πέντε ὕψατοι καὶ ἡ δόξα του, ἡ κτηθεῖσα ἐν εἰρήνῃ καὶ ἐν πολέμῳ, δὲν ἐξαρκοῦν, ἵνα ἀπαλλάξουν αὐτὸν τῆς ὑποψίας ὅτι ἐνεργεῖ ἐκ φθόνου, τονίζει ὅτι τοῦλάχιστον θὰ ἀπαλλάξῃ αὐτὸν ἡ ἡλικία του, διότι δὲν ἠδύνατο νὰ ἀνταγωνισθῇ ἓνα συνομήλικα τοῦ υἱοῦ του¹, καὶ ὑπογραμμίζει ὅτι ἄγεται μόνον ἐξ ἐνδιαφέροντος πρὸς τὴν Πολιτείαν καὶ ὅτι προτιμᾷ αὐτὴν ἀπὸ τὴν λαϊκὴν γνώμην καὶ ἀπὸ τὴν δόξαν τοῦ Σκιπίωνος². Ἡ θέσις, ἡ ὑποστηριχθεῖσα ὑπὸ τοῦ Κοῖντου Φαβίου, ἦτο θέσις περισκέψεως, ὅτι δηλαδὴ ἔπρεπε νὰ προηγηθῇ ἡ εἰρήνῃ ἐν τῇ Ἰταλίᾳ καὶ ἔπειτα νὰ ἀκολουθήσῃ ὁ πόλεμος εἰς τὴν Ἀφρικὴν· ὅτι ἔπρεπε πρῶτον νὰ λυτρωθοῦν τοῦ φόβου οἱ ἐν Ἰταλίᾳ Ρωμαῖοι, πρὶν οὗτοι θελήσουν νὰ ἐπιβάλουν αὐτὸν εἰς ἄλλους³. Ἡ βασικὴ κριτικὴ κατὰ τοῦ Σκιπίωνος ἦτο ὅτι ἐσκέπτετο οὗτος περισσότερο τὸν ἑαυτὸν του καὶ τὴν φιλοδοξίαν του παρὰ τὴν Πολιτείαν καὶ τὸ μεγαλεῖον τῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ κριτικὴ αὕτη ἐπαναλαμβάνεται καὶ ἐν τῷ ἐπιλόγῳ τοῦ λόγου τοῦ Κοῖντου Φαβίου⁴, ἐνθα ὁ ἀγορητὴς ὑπογραμμίζει τὴν πίστιν του ὅτι ὁ Πόπλιος Κορνήλιος ἐξελέγη ὕπατος ἐπ' ἀγαθῇ τῆς Πολιτείας καὶ ἑαυτοῦ καὶ οὐχὶ μόνον ἑαυτοῦ καὶ ὅτι τὰ στρατεύματα ἐπελέγησαν πρὸς ὑπεράσπισιν τῆς Πόλεως καὶ τῆς Ἰταλίας καὶ οὐχί, διὰ νὰ μεταφέρονται κατὰ βασιλικὸν τρόπον τῇδε κάκεισε ὑπὸ τῶν ὑπάτων κατὰ τὴν ἰδίαν αὐτῶν βούλησιν⁵. Ἡ ὑπὸ τοῦ Τίτου Λιβίου ἐν τῷ λόγῳ τοῦ Κοῖντου Φαβίου χρησιμοποιηθεῖσα ἔκφρασις *regio more et superbia* δεικνύει τὴν σωφροσύνην αὐτοῦ, ὁ ὁποῖος εἰς τὴν ἀνωτέρω ἐνέργειαν τοῦ Σκιπίωνος διέβλεπε τὸν κίνδυνον τυραννίδος. Διὰ τοῦτο καὶ οἱ λόγοι του ἔσχον βαθεῖαν ἀπήχησιν εἰς τοὺς συγκλητικούς καὶ ἰδίᾳ εἰς τοὺς πρεσβυτέρους τούτων⁶.

Ἐν τῇ ἀπαντήσει του ὁ Σκιπίων, ὑπερασπίζων τὸ ἐκστρατευτικὸν πρόγραμμά του, ὑπεγράμμιζεν ὅτι ἡ ἔμμονή του εἰς τὴν ἐκστρατείαν ὠφείλετο τὸ μὲν εἰς τὴν μεγάλην ἐμπιστοσύνην του εἰς τὴν στρατιάν του, ἡ ὁποία ἐμπιστοσύνη του ἦτο ἰσχυροτέρα τῆς ἀσταθείας τοῦ Καρχηδο-

1. Ab urbe condita XXVIII 40, 9.

2. Αὐτόθι XXVIII 41, 1.

3. Αὐτόθι XXVIII 41, 9.

4. Αὐτόθι XXVIII 42, 22.

5. Αὐτόθι.

6. Αὐτόθι XXVIII 44, 8.

νιακού στρατοῦ, τὸ δὲ εἰς τὴν πίστιν του εἰς ἑαυτόν, εἰς τὴν ἰκανότητά του νὰ ἐκμεταλλευθῇ τὴν κατάλληλον στιγμήν. Εἶναι ἴδιον, ἐτόνισε, τοῦ σώφρονος ἀνθρώπου καὶ τοῦ ἀληθοῦς ἀρχηγοῦ νὰ μὴ ἀποστρέφεται τὴν παρουσιαζομένην εἰς αὐτὸν τύχην, ἀλλὰ νὰ δέχεται αὐτὴν καὶ νὰ τὴν ἐκμεταλλεύεται μετὰ φρονήσεως. Ἐπίσης ὁ Σκιπίων ἐτόνισεν ὅτι ἡ ἡλικία τοῦ Κοῖντου Φαβίου δὲν ἀπαλλάσσει αὐτὸν τῆς ζηλοτυπίας, διότι ἡ ἡλικία δὲν εἶναι ἐγγύσις ἐλλείψεως ζηλοτυπίας οὐδὲ μειώσεως τῆς ἐπιθυμίας πρὸς ἀπόκτησιν δόξης, ἀφοῦ ἡ ἐπιθυμία αὕτη δὲν ἐκλείπει μετὰ τῆς ζωῆς, ἀλλ' ἐπεκτείνεται καὶ πέρα αὐτῆς, εἰς τὴν μνήμην τῶν ἀπογόνων. Δὲν ἀρνεῖται ὁ Σκιπίων τὴν κατηγορίαν περὶ ὑπερβολικῆς ἀγάπης του πρὸς τὴν δόξαν, ἀλλὰ μετατρέπει αὐτὴν εἰς ὄφελος καὶ ἐπαινόν του το-νίζων ὅτι εἰς πάντα μεγαλόψυχον ἄνθρωπον ὑπάρχει ἡ ἐπιθυμία πρὸς ἐξίσωσίν του πρὸς τοὺς συγχρόνους του καὶ πρὸς τοὺς λοιποὺς ἄνδρας πάσης ἐποχῆς καὶ ὅτι ὁ ἴδιος προσωπικῶς ἐπιθυμεῖ οὐ μόνον νὰ φθάσῃ τὴν δόξαν τοῦ Κοῖντου Φαβίου, ἀλλὰ καὶ νὰ ὑπερβάλῃ αὐτήν¹.

Ὁ Τίτος Λίβιος ὑπογραμμίζει τὴν σωφροσύνην καὶ μετριοπάθειαν τοῦ γέροντος Σαυνίτου Ἐρεννίου, ἐξόχου ἄνδρὸς καὶ μετ' εὐρύτητος πνεύματος, μὴ παρασυρομένου ὑπὸ ἀλαζονείας, ὁ ὁποῖος τῷ 322 π.Χ. μετὰ τὴν ἐξοχὸν νίκην τῶν συμπατριωτῶν του καὶ τὴν καταστρεπτικὴν καὶ ἐπινειδιστὸν ἦτταν τῶν Ρωμαίων παρὰ τὰ Κανδιανὰ στενά, συνεβούλευσε τοὺς συμπολίτας του νὰ μὴ χαίρουν διὰ τὴν ἦτταν αὐτὴν τῶν Ρωμαίων, διότι τὸ Ρωμαϊκὸν ἔθνος, ὅταν ἡττᾶται, δὲν γνωρίζει νὰ ἡσυχάζῃ (« ea est Romana gens quae victa quiescere nesciat »)², ἀλλὰ δραστηριοποιεῖται, διὰ νὰ καταστρέψῃ τὸν νικητὴν του.

Ἐπίσης ὁ Τίτος Λίβιος ἐξαίρει τὴν σωφροσύνην καὶ μετριοπάθειαν τοῦ Καρχηδονίου Ἀννωνος, ὁ ὁποῖος, ὅτε τῷ 218 π.Χ. ἔφθασαν εἰς τὴν Καρχηδόνα πρέσβεις, ἵνα ζητήσουν ἰκανοποίησιν διὰ τὴν πολιορκίαν τοῦ Σαγούντου ὑπὸ τοῦ Ἀννίβα, συνεβούλευσε τοὺς συμπολίτας του νὰ τιμωρήσουν τὸν Ἀννίβαν καὶ νὰ διασωθῇ παντὶ σθένει ἡ μετὰ τῆς Ρώμης συμμαχία. Ὅτε δὲ τῷ 216 π.Χ. ἔφθασεν εἰς τὴν Καρχηδόνα τὸ ἀγγελιαμεταβιβάς τῆς ἥττης τῶν Ρωμαίων παρὰ τὰς Κάννας, ὁ αὐτὸς Ἀννων, ἐρωτηθεὶς ὑπὸ τινος Καρχηδονίου, ἂν ἐξηκολούθει νὰ ἀντιτίθεται εἰς τὸν πόλεμον τῶν Καρχηδονίων κατὰ τῶν Ρωμαίων, ἀπεκρίθη ὅτι ἐξακολουθεῖ καὶ θὰ ἐξακολουθῇ νὰ ἀντιτίθεται εἰς τὸν πόλεμον τοῦτον, μέχρις ὅτου ἴδῃ τέλος τοῦ πολέμου τούτου μετ' ἀνεκτῶν ὄρων³. Ἡ πλήρης ὁμως

1. Ab urbe condita XXVIII 43, 5-8.

2. Αὐτόθι IX 3, 12.

3. Αὐτόθι XXIII 12, 6-10.

σωφροσύνης καὶ μετριοπαθείας ἀποκρίσις αὕτη τοῦ Ἀννωνοῦ δὲν ἐλήφθη ὑπ' ὄψιν ὑπὸ τῶν ἀλαζόνων συμπατριωτῶν του.

Ἑλλειπιν σωφροσύνης ἐπέδειξαν οἱ δύο Ρωμαῖοι ὑπατοὶ Φλαμίνιος καὶ Τερέντιος Οὐάρρων, ἰδίᾳ ὁ δεύτερος, ὁ κυρίως ὑπεύθυνος τῆς ἥττης τῶν Ρωμαίων παρὰ τὰς Κάννας.

Μεταξὺ τῶν ἀρετῶν, αἱ ὁποῖαι ἔπρεπε νὰ κοσμοῦν τοὺς Ρωμαίους πολίτας, ὑπῆρξε καὶ ἡ *Magnitudo animi*, ἡ μεγαλοψυχία. Διὰ τῆς ἐκφράσεως *magnitudo animi* οἱ Ρωμαῖοι ἠννούν τὸ ἀνώτερον συναίσθημα τοῦ ἀνθρώπου τὸ συναινοῦν, ὅπως οὗτος ἐκ σεβασμοῦ πρὸς τὴν παράδοσιν τῆς πατρίδος του καὶ ἐξ ἐκτιμήσεως τῆς σοβαρότητος τῶν περιστάσεων δι' αὐτὴν παραιτῆται πασῶν τῶν προσωπικῶν φιλοδοξιῶν, ἐπιδιώξεων καὶ ἀδυναμιῶν του ὑπὲρ τῶν ἄλλων καὶ πρὸ τῶν σφαλμάτων αὐτῶν δεικνύη ἐπιείκειαν. Τὸ ἐμφορούμενον ὑπὸ τοιοῦτου συναισθήματος ἄτομον, ὅπερ φθάνει εἰς ἔντονον ἄρνησιν καὶ πλήρη ἀφανισμόν τῶν προσωπικῶν του ἐπιδιώξεων καὶ ἐπιθυμιῶν ἐκ σεβασμοῦ πρὸς τὴν παράδοσιν τῆς πατρίδος του καὶ ὑπὲρ τῆς εὐτυχίας τοῦ συνόλου, δεικνύει ὅτι διψᾷ διὰ ἀξίας, διὰ ἰδεώδη καὶ λυτροῦται τῆς τύχης, τῆς ὁποίας ἀφαιρεῖ τὴν δόξαν.

Τὸ ἰδεῶδες τῆς μεγαλοψυχίας φαίνεται ὅτι ἡγνοεῖτο ὑπὸ τῶν ἀρχαίων Ρωμαίων· περὶ τοῦτου μαρτυρεῖ ἡ γλῶσσα. Ἡ ἔκφρασις «μέγας ἀνὴρ», ἡ ὁποία ἦτο συνήθης παρὰ τοῖς Ἑλλησι, δὲν ὑπῆρχεν ἐν τῇ ἀρχαιοτέρᾳ Λατινικῇ γλώσσῃ. Ἡ λέξις μέγας δὲν ὑπερίμνησκειν εἰς τοὺς Ρωμαίους ἐν ἠθικὸν ἰδεῶδες.

Πρώτη ἡ Ἑλλάς ἐδίδαξε τὴν Ρώμην νὰ ἀναγνωρίζῃ τὴν μεγαλοψυχίαν ὡς ἐν ἰδεῶδες βίου, ἐν συνεχείᾳ δὲ οἱ Ρωμαῖοι ἐφθασαν νὰ διεκδικοῦν τὴν μεγαλοψυχίαν ὡς ἐθνικὴν τῶν ἀρετῶν. Ἡδὴ παρ' Ὀμήρῳ διὰ τῆς λέξεως μεγάλθυμος ἐξεφράζετο τὸ πρῶτον ἡ ἰδέα τῆς μεγαλοψυχίας. Πρῶτοι δὲ οἱ οἱ Λατῖνοι ποιηταὶ Ἐννιος καὶ Πλαῦτος ἐπλάσαν εἰς τὴν Ρώμην κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 2ου π.Χ. αἰῶνος τὸ λατινικόν *magnanimus* πρὸς ἀπόδοσιν τοῦ μεγάλθυμος, ὅπερ *magnanimus* ἐκυριολεκτεῖτο ἐπὶ θεῶν καὶ μυθικῶν ἡρώων καὶ ἐδήλου τὸν μετὰ πολεμικῆς ἰσχύος καὶ ἐπιχειρηματικοῦ θάρρους¹. Ὡς οἱ Λατῖνοι ποιηταὶ ἐδημιούργησαν τὸ *magnanimus* ὡς ἰσεδύναμον τοῦ ἐλληνικοῦ μεγαλόψυχος, οὕτω καὶ οἱ Λατῖνοι πεζογράφοι ἐξέφρασαν τὴν ἔννοιαν τοῦ ἐλληνικοῦ μεγαλόψυχος διὰ τῆς ἐκφράσεως *magnus animus* Ἡ ἔκφρασις *magnus animus* κατ'

196. Βλέπε Knoche Ulrich, *Magnitudo animi*, Untersuchungen zur Entstehung und Entwicklung eines römischen Weltgedankens, Philologus, Supplement—Band XXVII, Heft 3(1935)? ff.

ἀλήθειαν ἐμφανίζεται τὸ πρῶτον παρ' Ἐννίῳ¹, ἐν τούτοις αὕτη κατέστη τὸν Ἴον π.Χ. αἰῶνα οἰκεία εἰς τοὺς πεζογράφους, εἰς τὸν Κικέρωνα² καὶ ὀλίγον βραδύτερον εἰς τοὺς Λατίνους ἱστορικούς, Κορνήλιον Νέπωτα³ καὶ Καίσαρα⁴, καὶ ἦτο εἰς τοὺς Λατίνους ἱστορικούς ἰσοδύναμος πρὸς τὸ ἐλληνικὸν μεγαλόψυχος. Ὡς δὲ οἱ Ἕλληνες πεζογράφοι παραλήλως πρὸς τὸ μεγαλόψυχος μετεχειρίζοντο τὸ οὐσιαστικὸν μεγαλοψυχία, οὕτω καὶ οἱ Λατίνοι πεζογράφοι ἐπλάσαν παρὰ τὴν ἑκφρασιν *magnus animus* τὴν ἑκφρασιν *magnitudo animi*.

Ἡ ἑκφρασις ὅμως *magnitudo animi* κατ' ἀρχάς ἐν τῇ Λατινικῇ περιελάμβανε τὸ πολιτικὸν πρόγραμμα τοῦ Κατιλίνα καὶ Καίσαρος καὶ ἐδήλου τὴν ἐπιείκειαν καὶ εὐσπλαχνίαν τοῦ Κατιλίνα καὶ Καίσαρος πρὸς ἀπόκτησιν δημοτικότητος καὶ κατάκτησιν τῆς ἐξουσίας. Ἡ τοιαύτη ὅμως μεγαλοψυχία τῶν δημαγωγῶν, οἱ ὅποιοι ἀπέβλεπον εἰς τὴν δικτατορίαν διὰ τῆς ἐπαναστάσεως, ἦτο γελοιογραφία τῆς ἀληθοῦς μεγαλοψυχίας, ἡ ὁποία συνίστατο οὐχὶ εἰς τὴν παραβίαν τοῦ δικαίου, ἀλλ' εἰς τὴν ὑπεράσπισιν αὐτοῦ⁵. Αὕτη ἔπρεπε νὰ ἐπιβάλλεται εἰς τὸν σεβασμὸν ὧν διὰ τῆς ἀκεραιότητος καὶ ἀξιοπρεπείας τοῦ βίου τοῦ ἔχοντος ταύτην. Τῆς ἀληθοῦς δὲ αὐτῆς μεγαλοψυχίας παραδειγματικαὶ μορφαὶ ἦσαν ὁ Κικέρων ἔναντι τοῦ Κατιλίνα, ὁ Κάτων ὁ νεώτερος⁶ ἔναντι τοῦ Καίσαρος καὶ ἀρχαιότερον ὁ Σκιπίων Νασικᾶς καὶ ὁ Ὀπίμιος ἔναντι τῶν Γράκχων⁷.

Ἡ υἱοθέτησις ὅμως τοῦ ἰδεώδους τῆς μεγαλοψυχίας ἐν Ρώμῃ καὶ ἡ πρὸς ἀπόδοσιν τούτου ἐπινόησις τῆς ἑκφράσεως *magnitudo animi*, ὡς μᾶς ἀναφέρει ὁ Σαλλούστιος, ἐγένετο τῷ 70-63 π.Χ.⁸.

Τὴν μεγαλοψυχίαν λοιπὸν, ἡ ὁποία εἶναι γενναιόδωρος προσφορά ἀρχηγῶν διὰ τὴν πρόοδον τοῦ συνόλου καὶ τὴν εὐτυχίαν τῶν πολιτῶν καὶ ἐπίσης εἶναι ἡ δεδηλωμένη ἠθικὴ ἀνωτερότης πρὸ τοῦ ἐξωτερικοῦ

1. *Annal.* 515· πρβλ. καὶ *Knoche*, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 5 κ.εξ.

2. *Pro Tullio* 18· *Pro Fonteio* 41.

3. *Iphicr.* 3· *Epam.* 3.

4. *De bello Gall.* V. 6, I. VII 10 3. 66, 6.

5. *Cic.*, *De offic.* I 65: «*Fortes igitur et magnanimi sunt habendi, non qui faciunt, sed qui propulsant iniuriam*».

6. Περὶ τῆς μεγαλοψυχίας τοῦ Κάτωνος τοῦ νεωτέρου βλέπε *Sallust.*, *De coniur. Catil.* LIV 1-4· *Cic.*, *Pro Muren.* 60· *Pro Sestio* 60, 62· πρβλ. καὶ *Knoche*, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 66.

7. *Cic.*, *Pro Sestio* 105, 139-140· *Philip.* VIII 13.

8. *Sallust.*, *De coniur. Catil.* 54· *Epist. ad Caes. senem* II· πρβλ. καὶ *Gauthier R. - A.*, *Magnanimité, L'idéal de la grandeur dans la philosophie païenne et dans la théologie chrétienne*, Paris 1951, p. 173.

κόσμου, ἐδιδάχθησαν οἱ Ῥωμαῖοι ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων. Ὁ Παναίτιος εἶχε κηρύξει ὅτι οὐδὲν ὑπάρχει, ὅπερ νὰ ἀρμόζῃ εἰς τὸν μεγαλόψυχον κάλλιον τῆς πραότητος καὶ τῆς ἐπιεικειᾶς¹, καὶ εἶχε συστήσει αὐτὴν εἰς τοὺς Ῥωμαίους ἀριστοκράτας τοῦ Σκιπιανικοῦ κύκλου καὶ εἰς τὸν Ῥωμαϊκὸν λαόν, ὁ ὁποῖος εἶχε τὸ ἐνστικτὸν τῆς κυριαρχίας, τῶν πρωτείων καὶ τῆς ὑπεροχῆς ἐπὶ τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν πραγμάτων.

Παρά ταῦτα, ὡς ἀνωτέρω ἐγράφη, οἱ Ῥωμαῖοι ἀντεποιοῦντο τῆς κοινωνικῆς αὐτῆς ἀρετῆς καὶ τὴν ἐθεώρουν ὡς ἀρετὴν κυρίως τοῦ Ῥωμαϊκοῦ λαοῦ. Οὕτως ὁ Κικέρων τονίζει ὅτι ὁ Ῥωμαϊκὸς λαὸς ὑπερέχει τῶν ἄλλων λαῶν ὡς πρὸς τὴν μεγαλοψυχίαν (*ipse populus Romanus animi magnitudine excelli*)², αὐτὸς δὲ προσωπικῶς εἶναι ὑπερήφανος, διότι ἐγεννήθη ἐν Πολιτείᾳ, ὁπόθεν φαίνεται εἰς αὐτὸν ὅτι κατὰγεται ἡ σοβαρότης καὶ ἡ μεγαλοψυχία (« - - in re publica, unde orta mihi gravitas et magnitudo animi videtur»)³.

Ἡ ἠθικὴ αὐτὴ ἀρετὴ, ἡ ὁποία διὰ τῶν πρὸς τὴν ὁλότητα καθηκόντων λαμβάνει σάρκα, ὅσῳ καὶ σκοπὸν, δύναται μόνῃ αὐτὴ νὰ καταστήσῃ τὸν Ῥωμαῖον μέγαν ἄνδρα. Διὰ δὲ τὸν μέγαν ἄνδρα τὸ ἠθικὸν χρέος τοῦ ἀρχηγοῦ δὲν παρουσιάζεται ὡς ἐν ἄκαμπτον ἐξωτερικὸν πρόσταγμα («σὺ οφείλεις»), ἀλλὰ προέρχεται ἐξ αὐτῆς τῆς φύσεως τοῦ μεγαλόψυχου ἀνθρώπου⁴.

Ὁ Τίτος Λίβιος ἐν τῷ ἱστορικῷ ἔργῳ του δίδει ἐξαίρετον θέσιν εἰς τὸ ἰδεώδες τῆς μεγαλοψυχίας. Οὗτος εἶδεν εἰς τὴν *magnitudo animi* μίαν ψυχικὴν διάθεσιν ἰδιαίτερος ρωμαϊκὴν, διὰ τῆς ὁποίας πάντοτε οἱ Ῥωμαῖοι συνεχώρησαν ἡττημένους βασιλεῖς καὶ λαοὺς («*maximo semper animo victis regibus populisque ignovistis*»)⁵. Ἡ μεγαλοψυχία δὲ τοῦ Ῥωμαϊκοῦ λαοῦ κατὰ τὴν ἐήλωσιν τοῦ Ἰέρωνος Β' τῶν Συρακουσῶν σχεδὸν ἦτο πλέον θαυμαστὴ κατὰ τὰς δυστυχίας παρὰ κατὰ τὰς εὐτυχίας («*magnitudinem populi Romani admirabiliorem prope adversis rebus quam secundis esse*»)⁶.

Παραδειγματικὴν μορφήν τοῦ ἰδεώδους τῆς μεγαλοψυχίας ἀναφέρει ὁ Τίτος Λίβιος τὸν Πόπλιον Κορνήλιον Σκιπίωνα, τοῦ ὁποῖου καὶ

1. Cic., *De offic.* I 88: «*Nihil enim laudabilius, nihil magno et praeclaro viro dignius placibilitate atque clementia*».

2. Αὐτόθι I 6.

3. *Pro Sestio* 141.

4. Mette H. J., *Der «grösse Mensch»*, *Hermes* LXXXIX (1961) 332 ff.· πρβλ. καὶ Schiassi Gius., *Etica Greca stoica ed etica Romana del mos maiorum nell' interpretazione e nella terminologia Ciceroniana*, *Vichiana* I (1964) 41.

5. *Ab urbe condita* XXXVII 45, 8.

6. Αὐτόθι XLII 37, 3.

αὐτοὶ οἱ βάρβαροι τῆς Ἰσπανίας παρεδέχοντο τὴν μεγαλοψυχίαν, ἔνεκα τῆς ὁποίας ἡδύνατο οὗτος νὰ ἀπαρνηθῇ εἰσέτι καὶ τίτλους, οἱ ὅποιοι θὰ ἐξεθάμβουν ἑτέρους θνητούς («*sensere etiam barbari magnitudinem animi, cuius miraculo nominis alii mortales stuperent id ex tam alto fastigio aspernantis*»)¹.

Ὁ Τίτος Λίβιος θέτει εἰς τὸ στόμα τοῦ αὐτοῦ Ποπλίου Κορνηλίου Σκιπίωνος ἐξαίρετον λόγον ἀπευθυνόμενον πρὸς τὸν Μασσανάσσην, διὰ τοῦ ὁποίου τονίζει ὅτι ἐξ ὅλων τῶν ἀρετῶν, διὰ τὰς ὁποίας φαίνεται εἰς αὐτὸν εὐάρεστος, ἐβοήθησαν αὐτόν, ὅπως θριαμβεύσῃ, ἡ χαλιναγωγῆσις τῶν ἐπιθυμιῶν καὶ ἡ ἐγκράτεια, ἀρεταί, τὰς ὁποίας θὰ ἐπεθύμει νὰ ἡδύνατο νὰ ἔχῃ μετὰ τῶν ἄλλων ἐξαιρέτων ἀρετῶν του καὶ ὁ Μασσανάσσης. Ὑπογραμμίζει δὲ εἰς αὐτόν ὅτι εἰς τὴν ἐποχὴν τῶν ὁ κίνδυνος δὲν προέρχεται ἐκ τῶν ἐνόπλων ἐχθρῶν, ἀλλ' ἐκ τῶν ἐπιθυμιῶν, ὁ ὑπερνικῶν δὲ αὐτὰς καὶ κυριαρχῶν διὰ τῆς ἐγκρατείας ἀπολαύει τιμῆς καὶ δόξης, ἔτι μεγαλυτέρας ἐκείνων, τῶν ὁποίων αὐτὸς ἀπολαύει νικῶν τὸν Σύφακα².

Εἰς τὰς κοινωνικοπολιτικὰς σχέσεις τῶν ἀρχαίων Ῥωμαίων ἐκράτει μία ἠθικὴ καὶ θρησκευτικὴ ὑποχρέωσις, μία βασικὴ ἀρετὴ, ἡ ὁποία ὑπῆρξεν ἡ πρώτη τῶν προϋποθέσεων διὰ τὴν ἀνάπτυξιν καὶ διάρκειαν τῆς Ῥωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ ἀρετὴ αὕτη ὑπῆρξεν ἡ *Fides*³, ἡ πίστις. *Fides* δὲ παρὰ Ῥωμαίοις ἦτο ἡ εὐθύτης, ἡ πλήρης σεβασμοῦ πρὸς τὰ συμπε-

1. *Ab urbe condita* XXVII 19, 6.

2. *Αὐτόθι* XXX 14, 6-7.

3. Πλὴν τῆς κατωτέρω ἐν ταῖς ὑποσημειώσεσι παρεχομένης βιβλιογραφίας περὶ τῆς *fides* βλέπε καὶ: Otto W., *Art. Fides*, in *Pauly - Wissowa, Real-Enc. Bd. VI*, col. 2281-2286· Hild A. J., *Art. Fides*, in *Daremberg-Saglio, Dictionnaire des Antiquités*, t. II, 2, p. 1. 115· Meillet A., *Latin credo et fides, Mémoires de la société de linguistique XXII* (1921) 215-218· Platner S.-B. — Ashby T., *A topographical Dictionary of ancient Rome*, London 1929, p. 209· Von Beseler G., *Fides, Atti, del Congresso internazionale di Diritto romano, Bologna e Roma I* (1934-1935) 133-167· Santa Cruz Teijeiro José, *La Fides, Valencia* 1949· Grant M., *Roman anniversary Issues*, Cambridge 1950, p. 54· Imbert, J., «*Fides*» et «*Nexum*», *Studi in onore di Vincenzio Arangio-Ruiz*, t. I (1952) 354 sgg.· Grimal P., *Les intentions de Properce et la composition du livre IV des Élogies* (coll. Latomus, vol. XII), Berchem—Bruxelles 1953, *ιδίᾳ* σελ. 46-53 καὶ τὴν ἐπὶ τούτου κριτικὴν τοῦ Boyancé P., in *Revue des Etudes Latines XXXI* (1953) 420· Schilling R., *La religion romaine de Venus*, Paris 1954, p. 52 sq.· Turola L., *Circa due visioni diverse della vita nelle poesie di Catullo*, *Giornale Italiano di Filologia IX* (1956) 1-9· D'Agostino V., *La fides romana*, *Rivista di studi classici IX* (1961) 73-86· Hellegouarch J., *Le vocabulaire latin des relations et des partis politiques*, Paris 1963, p. 23-40.

φωνημένα καὶ τὰς ἀναληφθείσας ὑποχρεώσεις συμπεριφορὰ¹. Ἰδέαι συν-
απτόμεναι πρὸς τὴν ἔννοιαν *fides* εἶναι ἡ ἐντιμότης, ἡ πίστις εἰς τὰς συμ-
φωνίας καὶ ἡ σταθερότης τοῦ χαρακτῆρος ἐκείνου, ἐφ' οὗ δύναται τις νὰ
στηρίζεται. *Fides* εἶναι ἡ ἀμοιβαία ἐμπιστοσύνη καὶ πιστὴ τήρησις τῶν
ὑποχρεώσεων· εἶναι ὁ σεβασμὸς πρὸς τὸν δοθέντα λόγον καὶ ὄρκον καὶ
συγχρόνως ἡ ἀρετὴ τῆς εἰλικρινείας καὶ εὐσυνειδησίας, ἐν εὐρυτέρᾳ δὲ
ἐννοίᾳ εἶναι ἡ ἀρετὴ ἢ ἡ ἠθικὴ, τὴν ὁποίαν ὁ Ρωμαῖος ἡσθάνετο βαθέως
καὶ ἐφηρμοζεν εὐσυνειδήτως εἰς πάντας τοὺς τομεῖς τοῦ βίου του, ἀπὸ
τοῦ τομέως τῶν ἰδιωτικῶν συναλλαγῶν μέχρι τοῦ τομέως τῶν πολιτικο-
κοινωνικῶν σχέσεων· ἀπὸ τοῦ νομικοῦ τομέως, εἰς τὸν ὁποῖον ἡ *bona*
fides εἶναι ρυθμιστικὸς κανὼν τῆς νομικῆς πράξεως, μέχρι τοῦ τομέως
τῶν ἐρωτικῶν καὶ αἰσθηματικῶν σχέσεων, εἰς τὸν ὁποῖον ἡ *fides* παρου-
σιάζεται ὡς ἠθικὴ ὑποχρεώσις καὶ δημιουργεῖ μεταξὺ ἀνδρὸς καὶ γυναι-
κὸς μίαν συνθήκην φιλίας² καὶ ἐκφράζει μίαν βαθύτητα καὶ μίαν σο-

1. Μεγάλη συζήτησις διεξήχθη ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἀρχικὴν ἔννοιαν τῆς λέ-
ξεως *fides*. Ὁ Ed. Fraenkel, *Zur Geschichte des Wortes Fides*, Rheinisches Mu-
seum LXXI(1916)187 ἐπεχείρησε νὰ ἀποδείξῃ ὅτι ὁ ὅρος *fides* ἀρχικῶς δὲν εἶχεν ἠθι-
κὸν περιεχόμενον· πρβλ. τοῦ αὐτοῦ, *Art. Fides*, in *Thesaurus Linguae Latinae*,
T. VI, 1, 661. Ἀντιθέτως ὁ R. Heinze, *Fides*, *Hermes* LXIV(1929)140-166 [=Vom
Geist des Römertums, Leipzig—Berlin 1938, s. 35ff] ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ *fides* εἶναι μία
ἠθικὴ δημιουργία ἀνήκουσα εἰς τὴν Ρώμην καὶ ὅτι αἱ ἐκφράσεις, ἐν αἷς ἡ λέξις *fides*
εἶναι λέξις ἐστερημένη ἠθικῆς ἐννοίας, δὲν εἶναι ἀρχέγονοι. Παρὰ ταῦτα ὁ G. Be-
seler, *Bindung und Lösung*, *Zeitschrift der Sav. Stift. R. A.* XLIX(1929) 615, n. 1
υἱοθετεῖ τὴν γνώμην τοῦ Fraenkel. Κατὰ τὸν Beseler ἡ προσφυγὴ εἰς τὴν πίστιν τινὸς
εἶναι νὰ θέσῃ τὰς χεῖράς του ὁ προσφεύγων ἐντὸς τῶν χειρῶν τοῦ εἰς ὃν προσφεύγει
ἵνα δυνήθῃ νὰ τὰς συνάψῃ· εἶναι τρόπον τινὰ τοῦτο σύναψις ἐνὸς εἶδους δουλείας.
Τῷ 1933 ὁ αὐτὸς Beseler, *Fides*, *Atti del Congresso Internazionale di diritto romano*
(Roma) I(1933) 140 κρίνων τὴν θεωρίαν τοῦ Heinze ἐβραβίωσε καὶ πάλιν ὅτι ἡ λέξις
fides οὐδεμίαν ἠθικὴν ἔννοιαν περιελάμβανεν. Κατὰ τὸν A. Piganiol, *Venire in*
fidem, *Revue internationale des Droits de l'Antiquité* 5(1950)345-346 [=Mélanges Fernand
de Visscher IV 339 sq.] αἱ ἀντίθετοι γνώμαι αὐταὶ δὲν εἶναι ἴσως ἀσυμβίβαστοι. Ἡ πί-
στις εἶναι ἀρετὴ ἀρχηγοῦ συνδεδεμένη ἐν τινι μέτρῳ πρὸς τὸ *imperium* αὐτοῦ, ἔτι δὲ
ἀρετὴ ἀκτινοβολοῦσα ἐκ τῆς δεξιᾶς χειρὸς. Κατ' ἐπέκτασιν κατέστη δυνατόν νὰ γίνῃ
ἐμπιστοσύνη, τὴν ὁποίαν κέκταται ὁ ἀρχηγὸς ἐν τῇ ἀποτελεσματικότητι τῆς ἐπιθέσεως
τῆς χειρὸς του, ὡς ἐπίσης ἡ ἐμπιστοσύνη τοῦ ἀδυνάτου ἐν τῇ ληφθείσῃ ὑπὸ τῆς χει-
ρὸς ταύτης ὑποχρεώσει. Οὕτως ἡ πίστις ἐμφανίζεται ὡς τὸ βεβαιότερον καὶ εὐγενέ-
στερον σύμβολον τῆς προσωπικότητος. Ἡ πίστις συνήπτε καὶ πληθείους μετὰ πατρι-
κίων. Τῶν προσφευγόντων εἰς τὴν πίστιν τῆς Ρώμης λαῶν δὲν προσεβάλλετο ἡ τιμὴ
καὶ ἡ ἐλευθερία· μία ἠθικὴ ὑποχρέωσις ἀπηγόρευεν εἰς τὴν Ρώμην νὰ καταχρᾶται
τῆς ἰσχύος τῆς· βλέπε καὶ L'émosse M., *L'aspect primitif de la fides*, *Studi in*
onore di Pietro de Francisci, Milano, vol. II (1956)41-52.

2. *Catul.* 109, 6· *Prop.* III 20· *Ovid.*, *Trist.* III 6.

βαρότητα, αἱ ὁποῖα κατανοοῦνται μόνον ὑπὸ ἐνὸς Ρωμαίου. Ὁ Κικέρων λέγει περὶ αὐτῆς: «Fides, id est dictorum conveni orumque constantia et veritas»¹.

Ἡ fides εἶναι ἠθικὴ χάρις τοῦ καλοῦ ἀνθρώπου, τὸ τεκμήριον μιᾶς ἀκριβοῦς καὶ λεπτολόγου συνειδήσεως, ἡ ὁποία προσάπτει ἱερὸν χαρακτῆρα εἰς τὴν ἐντιμότητα καὶ ὑπόληψίν του. Εἶναι ἡ ἀρετὴ τῆς τελείας φιλίας, ἡ ὠθοῦσα μέχρις ἡρωισμού τὴν πίστιν τῶν φίλων². Ἡ fides ἐκφράζει μίαν ἠθικὴν τάξιν. Εἶναι τρόπον τινὰ ἀντίστοιχος τῆς pietas, τουτέστιν εἶναι θεία προστασία ἐπιδαψιλευομένη εἰς τὸν εὐσεβῆ Ρωμοῖον καὶ τὸν πληροῦντα τὰς ὑποχρεώσεις του εἰς τὰς ἐν τῇ κοινωνίᾳ σχέσεις του, τὰς τε δημοσίας καὶ τὰς ἰδιωτικές. Ὁ Ρωμαῖος πρέπει νὰ προσέχῃ τὴν συμπεριφορὰν του πρὸς τὸν Θεὸν καὶ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους· ἔχει οὗτος μίαν θρησκευτικὴν συνείδησιν, κυριαρχουμένην ὑπὸ τῆς παρουσίας μυστικῆς καὶ ἰσχυρᾶς δυνάμεως, ἡ ὁποία παρασύρει αὐτὸν, τὸν πείθει καὶ τοῦ ἐμβάλλει ἱερὸν δέος. Τὴν fides, τὴν ὁποίαν ἡ Ρώμη ἀπαιτεῖ παρὰ τῶν λαῶν ἔναντί της, ἡ Ρώμη τὴν ἀπαιτεῖ καὶ ἐξ ἑαυτῆς ἔναντι ἐκείνων. Βάσις λοιπὸν τῆς fides εἶναι ἡ pietas.

Ἡ fides προήλθεν ἐκ τοῦ ὅρκου. Ἡ ρωμαϊκὴ τάξις, ἡ ὁποία ὑμνήθη πολλάκις, ἔχει εἴτε ἐν τῇ ἐσωτερικῇ δομῇ της εἴτε ἐξωτερικῶς θεωρουμένη μίαν ἠθικὴν βάσιν. Ἡ fides ἔχει θρησκευτικὰς καταβολάς, τὰς ὁποίας ἀνευρίσκει εἰς μίαν τῶν οὐσιωδῶν θέσεων τοῦ θρησκευτικοῦ βίου ὅλων τῶν λαῶν, εἰς τὸν ὅρκον. Δύναται νὰ λεχθῇ, ἴσως ἀνευ ὑπερβολῆς, ὅτι εἰς αὐτὴν τὴν ἀρχὴν τοῦ κοινωνικοῦ βίου, ἐντὸς αὐτοῦ τούτου, ὅπερ ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ ὡς ἠθικοπλαστικόν, ὑφίσταται ὁ ὅρκος· εἰς ἓνα δὲ πολιτισμόν, εἰς τὸν ὁποῖον ὁ ὅρκος λαμβάνεται μετ' ἐλαφρότητος καὶ ἀνακαλεῖται κατὰ τὰς περιστάσεις, δὲν πρόκειται τότε περὶ τοῦ ὅρκου, ἀλλὰ περὶ αὐτοῦ τούτου τοῦ πολιτισμοῦ, ὅστις ἐπαπειλεῖται καὶ ἐν τῇ στερεότητι αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτοῦ.

Ὁ Τίτος Λίβιος ἀποδίδει ἀποφασιστικὴν σημασίαν εἰς τὸν σεβασμόν τοῦ ὅρκου. Τὸ κεφαλαῖωδες ἀποτέλεσμα, τὸ ὁποῖον λαμβάνεται ἐκ τῶν καθιερωθέντων ὑπὸ τοῦ Νουμᾶ θεσμῶν, εἶναι ὅτι ὁ σεβασμὸς τοῦ ὅρκου ἀντικατέστησε τὸν ἔσχατον φόβον μιᾶς νομίμου ποινῆς ὡς ἀξίωμα τῆς διακυβερνήσεώς του. Ὁ Τίτος Λίβιος ἀπαριθμῶν τοὺς ὑπὸ τοῦ βασιλέως Νουμᾶ καθιερωθέντας θεσμούς καὶ τὰ ληφθέντα ὑπ' αὐτοῦ μέτρα ὑπὲρ τῆς θρησκείας ἐπάγεται ὅτι αἱ αἰτούμεναι συμβουλαὶ καὶ αἱ ἀπευθυνό-

1. De Offic. I 23.

2. Αὐτόθι III 45,48· πρβλ. καὶ Valente M. P., L'éthique stoïcienne chez Cicéron, Paris 1956, p. 220.

μεναι ἱκεσίαι, καίτοι ἀπέτρεπον τὸν λαὸν ἀπὸ τῆς βίας καὶ τῶν ὄπλων, ἀπετέλουν μεγάλην πηγὴν ἀνησυχίας διὰ τὰ πνεύματα. Σκεπτόμενοι οἱ Ρωμαῖοι τοὺς θεοὺς, βλέποντες ἐπέμβασιν τῶν θελήσεών των εἰς τὰ γήινα πράγματα, ἡσθάνοντο τὰς καρδίας των πληρουμένας εὐλαβείας εἰς τρόπον, ὥστε ἡ πίστις καὶ ὁ σεβασμὸς τοῦ ὄρκου νὰ ἀντικαταστήσῃ τὸν μέγαν φόβον διὰ νόμιμον τιμωρίαν των. Καθ'ὃν χρόνον ἐν Ρώμῃ οἱ ὑπῆκοοι εὐθυγράμμισον τὴν συμπεριφορὰν των πρὸς τὴν τοῦ βασιλέως, ὅστις ἔθεωρεῖτο τέλειον πρότυπον, οἱ γειτονικοὶ λαοὶ θεωροῦντες μέχρι τοῦ χρόνου ἐκείνου τὴν Ρώμην οὐχὶ ὡς πόλιν, ἀλλ'ὡς στρατόπεδον ἐγκατεστημένον ἐν μέσῳ αὐτῶν πρὸς διατάραξιν τῆς γενικῆς εἰρήνης, ἔφθασαν εἰς τὸ σημεῖον νὰ τὴν σέβωνται εἰς τοιοῦτον βαθμὸν, ὥστε νὰ θεωρῆται ἀνοσιούργημα πᾶσα ἐπίθεσις ἐναντίον ἐνὸς ἔθνους καθ'ὅλοκληρίαν ἀφιερωμένου εἰς τὴν λατρείαν τῶν θεῶν¹. Ὁ Ρωμαϊκὸς λαὸς διὰ τῆς θρησκευτικότητός του, διὰ τῆς εὐσεβείας του καὶ διὰ τοῦ Νουμᾶ ἐπέτυχε νὰ ἐμπνεύσῃ συναισθήματα καὶ νὰ προκαλέσῃ τὸν σεβασμὸν τῶν γειτόνων λαῶν πρὸς ἑαυτόν.

Κεφαλαιώδης ὑπῆρξεν ἡ σημασία τῆς fides καὶ τοῦ σεβασμοῦ τοῦ ὄρκου εἰς τὴν ἰδεολογίαν τῆς Ρώμης. Οἱ Ρωμαῖοι ἐκολακεύοντο θεωροῦντες ἑαυτοὺς ὡς τὸν κατ'ἐξοχὴν λαὸν τῆς πίστεως· ὡς τὸν λαόν, ὁ ὁποῖος ἐγνώριζε τὴν ἀξίαν τοῦ ὄρκου καὶ ἐσέβετο αὐτόν. Κατὰ τὸν Μοντεσκιέ οἱ Ρωμαῖοι ἦσαν ὁ θρησκευτικώτερος λαὸς τοῦ κόσμου, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν ὄρκον².

Ὁ ἱστορικὸς Πολύβιος, εἰς τὸν ὁποῖον ὀφείλομεν πολλὰς γνώσεις μας περὶ τοῦ συνταγματικοῦ καθεστώτος, περὶ τῆς πολιτικῆς τῆς Ρώμης καὶ περὶ τῆς ρωμαϊκῆς ψυχῆς τονίζει τὴν βαρύτητα τῶν ἠθικῶν δυνάμεων καὶ πραγματικοτήτων ἐν Ρώμῃ καὶ τὴν ἀξίαν τῆς fides. Οὗτος λοιπὸν ἐκπλήσσεται διὰ τὸν πρὸς τὸν ὄρκον, πρὸς τὴν fides σεβασμὸν τῶν Ρωμαίων οὕτως, ὥστε δὲν ἐδίστασε εἰς τὸ τέλος τοῦ ἔκτου βιβλίου καὶ εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ ἐβδόμου βιβλίου τοῦ ἔργου του νὰ χωρήσῃ εἰς σύγκρισιν αὐτῶν πρὸς τοὺς ἰδίους αὐτοῦ συμπατριώτας, κατὰ τὴν ὁποίαν εὔρετοὺς Ἕλληνας στερουμένους πίστεως, στερουμένους τοῦ σεβασμοῦ πρὸς τὸν ὄρκον, ἐνῶ εἶχον ταύτην εἰς μέγαν βαθμὸν οἱ Ρωμαῖοι, οἱ ὁποῖοι ἐπίστευον εἰς τὴν ὑπαρξιν ἀναποδόσεως ἔνεκα τῆς εὐσεβείας. Εὐσεβὴς ἦτο ὁ Αἰνείας, τὸ σύμβολον τοῦ Ρωμοῦ τοῦ λαοῦ, ὁ ἥρωας, τὸν ὁποῖον ὁ ποιητὴς Βεργίλιος ἀντέταξεν εἰς τὸν Ἀχιλλέα καὶ τὸν Ὀδυσσεά των Ἑλλήνων. Συγκεκριμένως, κατὰ τὸν Πολύβιον, οἱ Ἕλληνες δὲν ἐσέβοντο

1. Ab urbe condita I 21, 1-2.

2. Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence, 1734, chap. 1.

τοὺς ὅρκους των καὶ τοῦτο παρετρεῖτο ἰδίως εἰς τὴν διοίκησιν τῶν κοινῶν τῶν ἰδίων αὐτῶν πόλεων. Παρὰ Ῥωμαίοις, γράφει, ὑπάρχει μετὰ τῶν ὀρκῶν εἰς, τοῦ ὁποίου ὑπογραμμίζει τὴν σκοπιμότητα· πρόκειται περὶ τοῦ ὀρκου τοῦ διδομένου ὑπὸ τῶν στρατιωτῶν πρὸ τῆς ἀναχωρήσεώς των εἰς τὸν πόλεμον, διὰ τοῦ ὁποίου ὀρκου ἀνελάμβανον τὴν ὑποχρέωσιν νὰ μὴ ὑπεξαιρέσουν πρὸς ἴδιον ὄφελος τὴν λείαν, τὴν ὁποίαν θὰ ἐκυρίευον ἀπὸ τὸν ἐχθρόν¹. Ὁ Πολύβιος ἐπίσης ὑπογραμμίζει τὸν τίμιον τρόπον διεξαγωγῆς τοῦ πολέμου ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων². Ἡ *fides* τῶν Ῥωμαίων ἐμπνέει εἰς τοὺς ἄρχοντας αὐτῶν ἔντιμον διαχείρισιν τοῦ δημοσίου χρήματος. Ὁ Πολύβιος διερωτᾷ διὰ τὸν σεβασμὸν αὐτὸν τῶν Ῥωμαίων πρὸς τὸν ὅρκον καὶ διὰ τὰ αἷτια αὐτοῦ, δὲν εὐοίσκει δὲ ἄλλο τι ὡς αἷτιον εἰ μὴ τὴν ὑπεροχὴν τοῦ ρωμαϊκοῦ πολιτεύματος, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς περὶ τῶν θεῶν γνώμας. Ὁ Πολύβιος ἐκφράζεται μετὰ σεβασμοῦ περὶ τῶν ἀρχαιοτέρων Ῥωμαίων, οἱ ὁποῖοι ἐνέπνευσαν εἰς τὸν λαόν των τὰς περὶ τῶν θεῶν γνώμας των, προτιμᾷ δὲ αὐτοὺς τῶν ζώντων κατὰ τὰς ἡμέρας τοῦ Ῥωμαίων, θιασαστῶν τῶν Ἐπικούρου, οἱ ὁποῖοι προσεπάθουν νὰ ἀποκηρύξουν καὶ νὰ ἀνατρέψουν τὰς περὶ τῶν θεῶν γνώμας καὶ πίστεις³.

Πλὴν τοῦ Πολυβίου τὴν πίστιν (*fides*) τῶν Ῥωμαίων ὕμνησαν καὶ οἱ Χαλκιδεῖς. Οὗτοι διαφυγόντες τὴν καταστροφὴν κατόπιν εὐνοικῆς ἐπεμβάσεως τοῦ Τίτου Φλαμίνιου ἐψάλαν παιᾶνα ὕμνοντα τὴν πίστιν τῶν Ῥωμαίων⁴. Ἐξ ἄλλου ἐπιγραφὴ τῆς Δήλου μᾶς καθιστᾷ γνωστὴν μίαν ἀφιέρωσιν εἰς τὴν Πίστιν, τουτέστιν εἰς τὴν *Fides*⁵. Ἐπίσης ὁ Ἑλλην φιλόσοφος Ποσειδώνιος ἐξῆρε τῶν Ῥωμαίων τὴν εὐσέβειαν, τὴν δικαιοσύνην καὶ τὴν μεγίστην φροντίδα των πρὸς ἀποφυγὴν ἐφαρμογῆς παντὸς ἀδίκου μέτρου ἐναντι τῶν ἄλλων ἀνθρώπων, δηλονότι τὴν πίστιν των⁶.

Οἱ Ῥωμαῖοι διεκδικούντες τὴν *fides* ὡς ἰδίαν αὐτῶν ἀρετὴν συνέκρι-

1. Πολύβ. 10, 16, 6.

2. Αὐτόθι 13, 3, 7.

3. Αὐτόθι 6, 56, 6.

4. Τὸ σχετικὸν ἀπόσπασμα βλέπε παρὰ Πλουτάρχῳ (Φλαμιν. 16): «Πίστιν δὲ Ῥωμαίων σέβωμεν, τὰν μεγαλευκτοτάταν ὀρκῶν φυλάσσειν, μέλπετε, κοῦραι, Ζῆνα μέγαν Ῥώμαν τε Τίτον θ' ἄμα Ῥωμαίων τε Πίστιν. Ἱήιε Παιάν, ὦ Τίτε σῶτερ».

5. Dittenberger, *Sylloge*³, 322.

6. Παρ' Ἀθηναίῳ 7, 274a (= FHG III 253): «Πάτριος μὲν γὰρ ἦν αὐτοῖς, ὡς φησι Ποσειδώνιος, καρτερία καὶ λιτὴ δίαιτα καὶ τῶν ἄλλων τῶν πρὸς τὴν κτῆσιν ἀφελῆς καὶ ἀπερίεργος χρήσις, ἐτι δὲ εὐσέβεια μὲν θαυμαστὴ περὶ τὸ δαιμόνιον, δικαιοσύνη δὲ καὶ πολλὴ τοῦ πλημμελεῖν εὐλάβεια πρὸς πάντας ἀνθρώπους μετὰ τῆς κατὰ γεωργίαν ἀσκήσεως».

νον αὐτὴν πρὸς τὴν πίστιν ἄλλων λαῶν, εἰς τοὺς ὁποίους ἐβλεπον ὅτι δὲν ὑπῆρχεν αὕτη· τοῦτο δὲ ὑπεγράμμιζον ὅλως ἰδιαιτέρως. Οὕτω τονίζουσιν ὅλως ἰδιαιτέρως τὴν καρχηδονιακὴν πίστιν, τουτέστιν ἐν τῇ πραγματικότητι τὸ ἀντίθετον τῆς fides, τὴν πλήρη ἀπεμπόλησιν τῆς πίστεως. Ὁ Τίτος Λίβιος εἰς ἓν χωρίον τοῦ ἱστορικοῦ τοῦ ἔργου ἀντιπαραθέτει εἰς τὴν ρωμαϊκὴν πίστιν ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ὀνομάζει εὐστροφίας χειρισμοῦ (versutiae) καὶ ἑλληνικὰς πανουργίας (calliditates). Εἰς τοὺς Καρχηδονίους καὶ τοὺς Ἑλληνας, κατὰ τὸν Τίτον Λίβιον, θεωρεῖται ὅτι εἶναι πλέον ἐνδοξον νὰ ἐξαπατηθῇ ὁ ἀντίπαλος ἢ νὰ καταγάγῃ τις θρίαμβον διὰ τῆς ἐπιδείξεως δυνάμεως. Καὶ ὁ Κικέρων ἐν τῷ λόγῳ τοῦ Pro Flacco προσπαθῶν νὰ ὑποτιμήσῃ τὴν ἐν τῷ δικαστηρίῳ μαρτυρίαν Ἑλλήνων μαρτύρων, οἱ ὅποιοι καταθέτουν κατὰ τοῦ πελάτου του, καταφεύγει ἀνεκδοιάστως εἰς ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον κρίνεται ἐμφανῶς ὅτι ἀποτελεῖ δημοσίαν γνώμην, ὅτι δηλαδὴ οὐδέποτε τὸ Ἑλληνικὸν ἔθνος ἡσκησε τὸν σεβασμὸν πρὸς τὸν ὄρκον καὶ τὴν εὐθύτητα κατὰ τὰς ἐνώπιον τῶν δικαστηρίων μαρτυρίας τῶν τέκνων του. Ὑπογραμμίζει ὅτι οἱ Ἑλληνες ἀγνοοῦν τὴν ἐννοίαν ὅλων αὐτῶν, ὥς καὶ τὴν βαρύτερη καὶ ἀξίαν τῶν· ὅτι ἡ ἔκφρασις «βοήθησόν μοι διὰ τῆς μαρτυρίας σου» δὲν ἦτο ἔκφρασις βαρβάρων λαῶν, Γαλατῶν ἢ Ἰσπανῶν, ἀλλὰ ἔκφρασις ὅλως ἑλληνικῇ καὶ ὅτι ἐκεῖνοι ἀκόμη, οἱ ὅποιοι ἀγνοοῦν τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν, γνωρίζουν καλῶς πῶς λέγεται τοῦτο ἑλληνιστί (9. 10. 36).

Ἐξεφράσθη ἡ γνώμη κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους ὅτι ἡ ὑπὸ τῶν Ρωμαίων διεκδίκησις τῆς πίστεως ὥς ἰδίας αὐτῶν ἀρετῆς ἐνεῖχε φαρισαϊκόν τι πνεῦμα. Συνήθως ὁμως καταγγέλλεται ὥς φαρισαϊσμός ἡ μεθ' ὑπερηφανείας βεβαίωσις τοῦ ἰδεώδους μιᾶς ἀρετῆς καὶ οὐχὶ ἐνὸς μειονεκτήματος, τὸ ὁποῖον εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν θὰ ἦτο ἡ ἀπεμπόλησις τῆς πίστεως¹. Πάντως, ἐὰν ἡ Ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία ὑπῆρξεν ἡ πλέον μακροχρόνιος, ἐξ ὧσων ἐγνώρισεν ὁ κόσμος, εἰς τοῦτο συνέβαλεν ἀναμφισβητήτως καὶ ἡ πίστις (fides).

Μάρτυρα καὶ ἐγγυητὴν τῶν ἱερῶν αὐτῶν ὄρκων, τῆς πίστεως βλέπομεν εἰς τὰς τελετουργίας τῶν Ρωμαίων τὸν Δία². Ἐπίσης οἱ Ρωμαῖοι ἐπροσωποποιοῦν τὴν fides³ καὶ τὴν ἐλάτρευον ὥς θεότητα, παριστῶντες αὐτὴν ὥς γηραιὰν γυναῖκα μετὰ λευκῆς κόμης, πλέον γηραιὰν καὶ αὐτοῦ τούτου τοῦ Διός, ἵνα οὕτω δηλῶται ὅτι ὁ σεβασμὸς πρὸς τὸν δοθέντα λόγον εἶναι τὸ θεμέλιον πάσης κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς πράξεως.

1. Boyancé P., Les Romains, peuple de la fides, Bulletin de l'Association G. Budé 1964, p. 422.

2. Boyancé P., Fides et le serment, Hommages à Albert Grenier (coll. Latomus, vol. LVIII), t. II, p. 339.

3. Πρβλ. Grant M., Roman Imperial Money, London 1954, p. 150.

Ἦδη ἡ μικρά θυγάτηρ τοῦ Ἀσκανίου Rhome θὰ ἀφιέρωση εἰς τὴν Πίστιν ναὸν ἐπὶ τοῦ Παλατινοῦ¹. Ἡ ἀρχὴ τῆς λατρείας τῆς θεᾶς Fides² ἀπεδίδeto εἰς τὸν βασιλέα τῆς Ρώμης Νουμᾶν. Ὁ Τίτος Λίβιος ἀναφέρει περὶ τῆς ἀνεγέρσεως ὑπὸ τοῦ Νουμᾶ ναοῦ εἰς τὴν θεὰν Πίστιν καὶ ἐγκαθιδρύσεως τῆς λατρείας αὐτῆς³. Ὁ ναὸς, ὁ ὁποῖος ἀνηγέρθη πρὸς τιμὴν τῆς θεᾶς Πίστεως, ἀνηγέρθη πλησίον τοῦ ἱεροῦ τοῦ Καπιτωλίου Διὸς διὰ τὴν στενὴν κατὰ Κικέρωνα συγγένειαν τῶν δύο αὐτῶν θεοτήτων, ἀφοῦ ὁ Ζεὺς ἐνεφανίζeto ὡς ὁ κατ'ἐξοχὴν ἐγγυητὴς τοῦ ὅρκου, ἡ δὲ Πίστις ἐνεσάρκου τὴν δύναμιν καὶ τὴν ἀρετὴν⁴ καὶ ἐπιστεῦeto ὅτι ἐρχομένη ἐκ τῶν οὐρανῶν ἐβάδιζε μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων καὶ συνῆπτε τὰς σχέσεις τῶν⁵. Ἡ λατρεία τῆς θεᾶς Πίστεως διεξήγeto διὰ τριῶν ἱερέων, Fetiales, οἱ ὁποῖοι ἦσαν ἐπιφορτισμένοι διὰ τὴν ἄσκησιν τοῦ πολεμικοῦ δικαίου, δηλαδὴ διὰ τὴν κήρυξιν τοῦ πολέμου, τὴν διεξαγωγὴν καὶ τὴν παῦσιν τῶν ἐχθροπραξιῶν, διὰ τὰ ὁποῖα ἡ πίστις εἶχεν ἐξαιρετικὴν ἀξίαν⁶.

1. Πρβλ. Cic., De offic. III 104· Varro, De ling. lat. V 74· Hor., Carm. I 35,21· Verg., Aen. I 292· Serv., ad loc. Aen. VIII 636· Sil. Ital. II 484· Festus, De verborum significatione quae supersunt, cum Pauli epitome, editio W. Lindsay, Leipzig 1913, p.269.

2. Περὶ τῆς λατρείας τῆς Fides βλέπε Adriani M., Traditio romana e culto della fides, Studi Romani IV(1956)381—389· Bayet J., Histoire politique et psychologique de la religion romaine, Paris 1957, ἰδίαι τὰς σελίδας 141—142· Boyancé P., Les Romains, peuple de la fides, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 423 κἑξ'· πρβλ. καὶ Wissowa G., Religion und Kultus der Römer², München 1912, s. 133 (Handbuch der Klassischen Altertumswissenschaft Iwan von Mueller—W. Otto. Bd. V,4).

3. Ab urbe condita I 21, 4-5.

4. Ὁ Th. Mommsen, Archivio federale e tempio della Fides sul Campidoglio, Annali dell'Istituto di corrispondenza archeologica 30(1958)1 sgg. [=Juristische Schriften III(1907)303 ff.] ὑποστηρίζει ὅτι ὁ ναὸς οὗτος διεδραμάτισε τὸν ρόλον διεθνῶν ἀρχείων, ἐνθα ἐναπετίθεντο τὰ κείμενα συνθηκῶν καὶ τὰ κείμενα, διὰ τῶν ὁποίων ἐχορηγεῖτο τὸ δικαίωμα τοῦ πολίτου εἰς τοὺς ὑπηρετήσαντας εἰς τὰς λεγεῶνας συμμάχους. Καίτοι δὲ ἡ πλήρης ἔκφρασις τῆς πίστεως τοῦ Ρωμαϊκοῦ λαοῦ (fides populi Romani) ἡ δημοσίαις πίστεως (fides publica) εὐκρινῶς παρουσιάζεται μόνον εἰς τὰ ἔγγραφα τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων, ὁ Boyancé δὲν διστάζει νὰ ἀποδώσῃ τὸν τίτλον αὐτὸν εἰς τὴν θεὰν ἥδη ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀττίου Καλατινοῦ, ὑπὸ τοῦ ὁποῖου ἀνηγέρθη ἱερὸν πρὸς τιμὴν τῆς θεᾶς Πίστεως κατὰ τὸν πρῶτον Καρχηδονακὸν πόλεμον, ὁ ὁποῖος τὸ πρῶτον ἔφερε τοὺς Ρωμαίους εἰς ἐκτεταμέναν ἐπαφὴν ἔξω τῆς Ἰταλίας, μετὰ τῶν Ἑλλήνων καὶ Καρχηδονίων, φαίνεται δὲ ὅτι ὑπὲρ ποτε ἢ ἄλλοτε ἤγαγεν αὐτοὺς νὰ ἐπικαλεσθοῦν τὴν Πίστιν.

5. Boyancé P., Fides Romana et la vie internationale, Institut de France, séance publique annuelle des cinq Académies (Jeudi 25 Octobre 1962), Paris MCMLXII, p. 2-3.

6. Cic., De leg. II 34: «Sequitur enim de iure belli in quo et suspiciendo et gerendo et deponendo, ius plurimum valet et fides»· πρβλ. καὶ De offic. III 107-108. Ἐπίσης ὁ Οὐάρ-

Οἱ ἱερεῖς, οἱ ἀφιερωμένοι εἰς τὴν λατρείαν τῆς θεᾶς Fides, μετέβαινον εἰς τὸν ναὸν τῆς θεᾶς ἐπὶ ἄρματος ἐστεγασμένου καὶ συρομένου ὑπὸ δύο ἵππων. Οἱ ἱερεῖς οὗτοι ἐτέλουν τὰς εἰς τὴν θεὰν θυσίας διὰ τῆς δεξιᾶς χειρὸς, ἡ ὁποία ἦτο περικεκαλυμμένη ὑπὸ λευκῆς ὀθόνης μέχρι τῶν δακτύλων, οἱ ὅποιοι ἀφίεντο ἐλεύθεροι. Ταῦτα ὑπεδήλουν τὸν ὀφειλόμενον σεβασμὸν πρὸς τὴν fides καὶ τὸν ἱερὸν χαρακτήρα καὶ τὴν διδομένην σπουδαιότητα εἰς τὴν δεξιάν χειρα, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν πίστιν. Τοῦτο κατὰ τὸν Τίτον Λίβιον ὑπεδήλου ὅτι ἡ πίστις ἔπρεπε νὰ προστατεύεται καὶ νὰ διασφύζεται καὶ ὅτι ἡ ἔδρα αὐτῆς εὐρισκομένη ἐν τῇ παλάμῃ τῆς δεξιᾶς χειρὸς εἶχε καθιερωθῇ ὡς ἐν ἱερὸν. Ἐξ ἄλλου κατὰ τὸν ὑπομνηματιστὴν τοῦ Βεργιλίου Σέρβιον τοῦτο ὑπεδήλου ὅτι ἡ fides ἔπρεπε νὰ παραμένῃ μυστικὴ καὶ ὅτι ἡ δεξιὰ χεὶρ ἦτο ἀφιερωμένη εἰς τὴν θεάν Πίστιν. Οὗτος ἀναφέρει ὅτι οἱ Φυσικοὶ παρεδέχοντο ὅτι ἕκαστον τῶν μερῶν τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος εἶχεν ἰδίαν αὐτοῦ θεότητα, ἡ δὲ δεξιὰ χεὶρ εἶχεν ὡς θεότητά της τὴν Fides¹. Ἐπίσης ὁ Πλίνιος ὁ πρεσβύτερος γράφων περὶ τοῦ θρησκευτικοῦ χαρακτῆρος τῶν μερῶν τοῦ σώματος δίδει ὡς παράδειγμα τὴν δεξιάν χειρα καὶ καθορίζει μίαν χειρονομίαν, ἡ ὁποία μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ἐντὸς τῆς fides ἐκτείνουν τὴν δεξιάν χειρα, ἡ ὁποία θεωρεῖται ὡς προνομιούχος². Ἐπὶ νομισμάτων τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων, ἔνθα ὑπάρχει ἡ εἰκόνα ἐρμηνεύουσα ἐπιγραφή Πίστις, ἀπεικονίζονται δύο χεῖρες σφίγγουσαι ἀλλήλας³. Μία τοιαύτη χειρονομία συνώδευε συνήθως τὴν προκύπτουσαν ἐκ τῶν συνθηκῶν συμφωνίαν⁴.

Σύγχρονοι νομικοὶ συγγραφεῖς, εἰδικοὶ περὶ τὸ ρωμαϊκὸν δίκαιον, προσεπάθησαν νὰ ἐξηγήσουν, πῶς ἡ σύναψις τῶν χειρῶν ἔφθασε νὰ σημαίνῃ συμφωνίαν. Ὑπεστήριξαν ὅτι ἡ προέλευσις τῶν δεδεμένων χειρῶν, αἱ ὁποῖαι συμβολίζουν τὴν πίστιν, θὰ ἔδει νὰ ἀναζητηθῇ εἰς τὴν χειρονομίαν τοῦ ἡττημένου, τείνοντος τὰς χεῖράς του πρὸς τὸν νικητὴν, ἵνα ἀλυσσοδεθοῦν, ἔαν εἶναι τοιαύτη ἡ ἐπιθυμία του. Κατ'αὐτοὺς οἱ Ῥωμαῖοι κατ'ἀρχὴν ἐθεώρουν ὅτι ὁ ἡττημένος παρεδίδοτο εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ

ρῶν (De ling. latin. V 86) λέγει ὅτι οἱ ἱερεῖς οὗτοι προΐσταντο τῆς δημοσίας πίστεως, ἐκήρυττον πόλεμον σύμφωνον πρὸς τὸ δίκαιον καὶ δι'αὐτῶν, ὅτε ὑπεγράφετο συνθήκη, ἡδραιοῦτο ἡ πίστις τῆς εἰρήνης. Ὁ Οὐάρρων μάλιστα συνίστα μίαν περιέργον σχέσιν μεταξὺ fides καὶ foedus.

1. Ad Aen. III 608.

2. Hist. Nat. XI 251.

3. Otto, art. Fides, in Pauly—Wissowa, Real—Enc. VI(1909), colon. 2284.

4. Tit. Livii, Ab urbe condita XXIII 9,3: «dextrae dextras iungentes fidem obstringimus» πρβλ. καὶ Boyancé P., Fides Romana et la vie internationale, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 14.

νικητοῦ· πρόκειται περὶ τῆς *deditio*. Ἐκ τούτου κατὰ πρῶτον ἐφαίνετο ἡ τοῦ δεσμοῦ καταγωγή, διότι ὁ ἡττημένος ἔτεινε τὴν χεῖρά του εἰς τὸν νικητὴν, ἀποδεχόμενος διὰ τῆς χειρονομίας του αὐτῆς, ὅπως δεθῇ δι' ἀλύσεων. Ἐξ αὐτοῦ προέκυψε μία ὁλόκληρος ἐξελεκτικὴ σειρά, ἀρκούντως παράδοξος, ὥστε ἐκ τῆς καταφάσεως τῆς παντοδυναμίας τοῦ ἰσχυροῦ νὰ ἐξέλθῃ ἡ ἰδέα μιᾶς ἐξασφαλίσεως διὰ τὸν ἀσθενέστερον¹. Οἱ διατυπώσαντες ὁμως τὴν θεωρίαν αὐτὴν ἐξέχοντες νομικοὶ τῆς σήμερον, ὡς παρετήρησεν ὁ P. Boyancé, δὲν ἐπρόσεξαν καὶ δὲν ἔλαβον ὑπ' ὄψιν τὼν ὅτι οἱ Λατίνοι συγγραφεῖς, οἱ πληροφοροῦντες περὶ ἡττημένων καὶ παραδιδόντων τὰς χεῖρας αὐτῶν εἰς τοὺς νικητάς, χρησιμοποιοῦν τὸν πληθυντικὸν ἀριθμὸν, ἀναφέρουν τὰς δύο χεῖρας (*manus dare*), τὴν δεξιὰν καὶ τὴν ἀριστεράν, ὁ δὲ κοινὸς νοῦς ἐπιτάσσει, ὅπως γίνῃ ἀποδεκτὸν ὅτι, εἰς ἣν περίπτωσιν δέχεται τις, ὅπως ἀλυσσοδεθῇ, πρέπει νὰ τείνῃ ὄχι μόνον τὴν μίαν, ἀλλ' ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας. Ἐξ ἄλλου οἱ Λατίνοι συγγραφεῖς, ὑπὸ τῶν ὁποίων γίνεται λόγος περὶ τοῦ δεσμοῦ τῆς *fides*, ἀναφέρουν μόνον περὶ μιᾶς χειρὸς καὶ χρησιμοποιοῦν ἐν προκειμένῳ οὐχὶ τὸν ὄρον *manus*, ἀλλὰ τὸν ὄρον *dextera*· ἡ δεξιὰ χεὶρ ἐνὸς σφίγγει τὴν δεξιὰν ἐτέρου. Ἡ χειρονομία αὕτη, τὴν ὁποίαν τελοῦμεν μηχανικῶς εἰς τὸν καθ' ἡμέραν βίον μας, ὅταν χαιρετίζομεν τινα, ἦτο ἄγνωστος εἰς τοὺς ἀρχαίους. Τοῦτο φαίνεται ἐξ ἐνὸς χωρίου τοῦ Σερβίου, ὁ ὁποῖος κρίνει χωρίον τοῦ πρώτου βιβλίου τῆς Αἰνείας τοῦ Βεργιλίου, κατὰ τὸν ὁποῖον ὁ Αἰνείας καὶ ἡ Διδῶ συναντῶμενοι τὸ πρῶτον ἐν Καρχηδόνι χαιρετίζουσιν ἀλλήλους διὰ χειραφίης. Ὁ τρόπος οὗτος τοῦ χαιρετισμοῦ, λέγει ὁ Σέρβιος, ὑπῆρξεν ὁ τῶν ἀρχαίων (*maiorum enim haec fuerat salutatio*). Προσθέτει δὲ ὁ Σέρβιος τὴν ἐξηγήσιν τοῦ γεγονότος, τὴν ὁποίαν προσέφερεν ὁ Οὐάρρων, ἀκολουθῶν εἰς τὸν Ἑλληνα ποιητὴν Καλλιμάχον. Πᾶσα ἡ τιμὴ τῶν ἀρχαίων ἐκείνων, ὁτιδήποτε ἀπετέλει τὸ γόητρόν των, συνίστατο εἰς τὴν ἀξίαν τῆς δεξιᾶς χειρὸς των, διότι ἐξέφραζον εἰς ἀλλήλους τὰ σέβη των, λέγει ὁ Σέρβιος ἀκολουθῶν εἰς τὸν Οὐάρρωνα, διὰ τοῦ τμήματος ἐκείνου τοῦ σώματος των. Ἐν αὐτῇ τῇ ἐξηγήσει ὁ P. Boyancé εἶδε τὸ ἀληθές, ὅτι ἡ δεξιὰ χεὶρ ἀντιπροσωπεύει κάλλιστα τὴν δύναμιν ἐνὸς ἀνθρώπου, πρᾶγμα, τὸ ὁποῖον σημαίνει ὅτι δύναται τις νὰ ὑπολογίξῃ ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου αὐτοῦ καὶ ἐπὶ τυχούσης περιπτώσεως εἰς αὐτόν. Ἡ δεξιὰ τοῦ Κυρίου ἐν τῇ Ἁγίᾳ Γραφῇ ἐνσαρκώνει τὴν δύναμιν αὐτοῦ. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν ἡσπάζοντο τὴν δεξιὰν χεῖρα τῶν ἀγαλμάτων, ὡς φαίνεται ἐκ χωρίου τοῦ Λουκρητίου. Ἡ ἐξήγησις τῆς *fides* δὲν πρέπει νὰ ἀναζητῇται εἰς καθαρῶς νομικὰς ἰδέας, ὡς ἡ τῶν ἀμοιβαίων ὑποχρεώσεων, οὐ-

δὲ εἰς πολιτικάς, ὥς ἡ τῆς μιᾶς δυνητικῆς παραδόσεως ἐπὶ ὄρω, ἀλλὰ εἰς τὴν θρησκείαν. Ἡ *fides* συνάπτεται στενῶς πρὸς μίαν συμφωνίαν, συνθήκην, ὑπονοουμένην ἢ πραγματικὴν, ἀλλ' αὐτό, τὸ ὅποιον ἐξασφαλίζει τὴν σταθερότητα τῆς συμφωνίας αὐτῆς, ἐξαρτᾶται ἐκ τοῦ ὅτι εἶναι μία θρησκευτικὴ συμφωνία. Μία συνθήκη, μία συμφωνία δὲν εἶναι καθαρῶς νομικὴ πρᾶξις· δὲν βασίζεται ἐπὶ μιᾶς τελείως κοσμικῆς ἀμοιβαιότητος ὑποχρεώσεων, ἀλλ' ἡ οὐσιώδης στιγμή δι' αὐτὴν εἶναι εἰς ὅρκος. Ὅταν ἀντιληφθῇ τις τὴν σχέσιν αὐτὴν τοῦ ὅρκου καὶ τῆς πίστεως, κατανοεῖ ὅτι αὕτη ριζώνει εἰς τὴν ιδεάν ὅτι ὁ Ρωμαῖος συνηθίζει ἐκ μιᾶς παγκοσμίου τάξεως, πειθαρχίας, ἐνθα ὁ ὑπέρτατος Θεὸς ἐπεμβαίνει, ἵνα ἐπιδοκιμάσῃ καὶ ἐπικυρώσῃ τὰς ὑποχρεώσεις, τὰς ὁποίας ἀνέλαβέ τις, ἐπικαλούμενος αὐτόν¹.

Μεγίστη ὑπῆρξεν ἡ σημασία τῆς *fides* καὶ κεφαλαιώδης ὁ ρόλος, τὸν ὅποιον διεδραμάτισεν αὕτη εἰς τὰς διεθνεῖς σχέσεις, εἰς τὴν διεθνή διπλωματικὴν δραστηριότητα τῆς Ρώμης. Ἡ Ρώμη ἀνέπτυσεν ἐντονὸν διπλωματικὴν δραστηριότητα καὶ συνωμολόγει συνθήκας καθορίζουσας καθεστῶτα συμμαχίας ποικίλων κατηγοριῶν. Οἱ δεσμοί, τοὺς ὁποίους ἡ *fides* ἐνεκαθίστα, ἐχρησίμευον ὥς στερεαὶ βάσεις εἰς τὰς μεταξὺ τῶν λαῶν σχέσεις, εἰς τὴν τῶν ἀρχόντων καὶ τῶν δικαστῶν καὶ τῶν μαρτύρων συνείδησιν. Ἡ θεὰ Πίστις ἐπηγρύπνει ἐπὶ τῶν δεσμῶν τῶν ὑπηκόων τῆς Ρώμης πρὸς ἀλλήλους καὶ ἐπὶ τῶν δεσμῶν τῆς Ρώμης πρὸς τὰ ἄλλα Κράτη. Ἡ σχέσις τῆς Ρώμης πρὸς τοὺς γείτονας αὐτῆς καὶ τοὺς λοιποὺς λαοὺς ἐχαρακτηρίζετο ὑπὸ τοῦ σεβασμοῦ πρὸς τὰς συνθήκας, ὑπὸ τῆς *fides*. Ἡ Ρώμη γνωρίζουσα τὴν ἀνικανότητα τῶν ὑπ' αὐτῆς ἡττηθέντων καὶ κατακτηθέντων λαῶν ἤγετο ἐκ τῆς δυνάμεως καὶ τῆς σωφροσύνης της νὰ προσφέρῃ τὴν κηδεμονίαν καὶ προστασίαν της εἰς τοὺς συμμάχους της, διατιμῶσα τὰς πρὸς αὐτοὺς παρεχομένας εὐεργεσίας της εἰς τὴν ἀξίαν τῶν. Ἡ Ρώμη ἀπῆτει παρὰ τῶν κατακτηθέντων ὑπ' αὐτῆς λαῶν πίστιν ἐναντί της καὶ εἰλικρίνειαν, ἐξ ἑαυτῆς δὲ ἐπίσης ἀπῆτει πίστιν ἐναντι ἐκείνων καὶ ἐκ τῆς πίστεώς της ταύτης πρόθυμον ἐπέμβασιν ὑπὲρ τῶν ἀπειλουμένων συμμάχων της. Ἐν ἠθικὸν συμβόλαιον συνέδεε τὸν ἡττημένον πρὸς τὸν νικητὴν, τὸ ὅποιον ἐπροστάτευε τὸν ἡττημένον καὶ ἡγγυᾶτο εἰς αὐτὸν τὰ νέα του δικαιώματα ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τῆς αυτοκρατορίας. Ἡ πίστις εἰς τὴν Ρώμην τῶν κατακτηθέντων λαῶν ἀπεξημιούτο καὶ ἡμείβετο διὰ τῆς ἐπιεικείας καὶ τῶν πρὸς αὐτοὺς εὐεργεσιῶν τῆς Ρώμης, ἡ ὁποία εἶχε τὴν συνείδησιν ὅτι δὲν κατεχρᾶτο τῆς δυνάμεως καὶ νίκης της².

1. Boyancé P., *Les Romains, peuple de la fides*, p. 426-429.

2. Bardon H., *Le génie latin*, Bruxelles-Berchen 1963 (collect. Latomus, vol. LXV), p. 67

Ἡ ἰδεολογία τῆς πίστεως ἐν τῷ διεθνεῖ βίῳ ἡνθισεν ὅλως ἰδιαιτέρως κατὰ τὸν 3ον π.Χ. αἰῶνα, κατὰ τὰς παραμονάς τῶν Καρχηδονισκῶν πολέμων καὶ κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ πρώτου ἐξ αὐτῶν, ὡς φαίνεται ἐκ νομίσματος τῆς πόλεως τῆς Νοτίου Ἰταλίας Λοκροί, ὅπερ νόμισμα ἀνήκει χρονολογικῶς εἰς τὰς παραμονάς τῆς ἐκστρατείας τοῦ Πύρρου εἰς τὴν Ἰταλίαν. Ἐπὶ τοῦ νομίσματος τούτου παρίσταται ἡ Ρώμη στεφανουμένη ὑπὸ τῆς Πίστεως. Ἡ Πίστις αὕτη εἶναι ἡ ρωμαϊκὴ πίστις, ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς ὁποίας ἐπεθύμει νὰ τεθῇ ἡ ἀνωτέρω ἀναφερθεῖσα πόλις, ἡ ὁποία ὕμνει τὴν εὐεργετικότητα τῆς ρωμαϊκῆς πίστεως.

Κατὰ τὰς παραμονάς τοῦ Α΄ Καρχηδονιακοῦ πολέμου ἡ Ρώμη ἤλεγε τὰ δύο τρίτα τῆς Ἰταλίας, ἡ πίστις δέ, διὰ τῆς ὁποίας ἡ μεγάλη πλειονοψηφία τῶν συμμάχων τῆς ἐστάθη εἰς τὸ πλευρόν της κατὰ τὰς δεινὰς ἡμέρας τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνος, ἀποδεικνύει ὅτι αἱ σχέσεις τῆς Ρώμης πρὸς τὰς Ἰταλικὰς κοινότητες ἐβασίζοντο ἐπὶ τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς πίστεως τῆς Ρώμης. Ἡ συμμαχία τῶν Ἰταλικῶν κοινοτήτων μετὰ τῆς Ρώμης ἦτο μία ἐξίσωσις δικαίου καὶ ὑπ' αὐτὴν τὴν ἔννοιαν ἀνεγνωρίζετο πλήρως ἡ αὐτοκρατορία τῆς Ρώμης ὑπὸ τῶν ἐταίρων τῆς Ρωμαϊκῆς ὁμοσπονδίας. Ἡ οὐσιώδης αὕτη ἐνότης καὶ ἀλληλεγγύη τοῦ Ρωμαϊκοῦ λαοῦ καὶ τῶν συμμάχων της, τὴν ὁποίαν ὑπογραμμίζει ὁ Τίτος Λίβιος εἰς τὴν τρίτην δεκάδα τοῦ ἱστορικοῦ ἔργου του, συνέβαλεν εἰς τὴν ἀποτυχίαν τῶν προθέσεων καὶ βλέψεων τοῦ Ἀννίβα. Οὔτε τῷ 217 π.Χ., ὅτε ὁ Ἀννίβας εὐρίσκετο ἐν τῇ μεσημβρινῇ Ἰταλίᾳ καὶ αἱ ἐπιδρομαὶ του εἶχον προκαλέσει πανικόν, οὔτε τότε ἐκλονίσθη ἡ ἐμπιστοσύνη τῶν συμμάχων τῆς Ρώμης πρὸς αὐτὴν, διότι, ὡς λέγει ὁ Τίτος Λίβιος, ἐκυβερνῶντο ὑπὸ δικαίας καὶ σώφρονος αὐτοκρατορίας (*quia iusto et moderato regebantur imperio*)¹.

Παράδειγμα βαθείας πίστεως πρὸς τὴν Ρώμην καὶ προτιμήσεως τῆς κηδεμονίας καὶ προστασίας αὐτῆς καὶ οὐχὶ ἄλλου τινὸς ἀποτελεῖ ἡ μνημονευομένη ὑπὸ τοῦ Τίτου Λιβίου συμπεριφορὰ τῶν κατείκων τῆς Νώλας, οἱ ὁποῖοι, προτρεπόμενοι ὑπὸ τῶν Καρχηδονίων, ὅπως ἀπαρνηθοῦν τὴν κηδεμονίαν καὶ προστασίαν τῆς Ρώμης καὶ προτιμήσουν τὴν Καρχηδονιακὴν προστασίαν καὶ συμμαχίαν², ἡρνήθησαν διὰ τοῦ στόματος τοῦ Ἐρεννίου Βάσσου, τονίσαντος ὅτι αὐτοὶ μετὰ τῶν συμμάχων τῶν Ρωμαίων εἶχον τὰ πάντα κοινὰ εἰς τὸν μεγαλύτερον βαθμόν³.

Ἐξ ἄλλου οἱ δέκα πρέσβεις τοῦ Σαγούντου εἰς εὐχαριστήριον λόγον τῶν, ἐκφωνηθέντα ἐν Ρώμῃ τῷ 205 π.Χ., ἐτόνισαν ὅτι, ἂν ὑπέφερον ὑπὲρ

1. Ab urbe condita XXII 13,11· πρβλ. καὶ Laistner, ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 93, 98.

2. Ab urbe condita XXIII 43,10-11.

3. Αὐτόθι XXIII 44,2.

ρετοῦντες τὴν πρὸς τοὺς Ρωμαίους πίστιν, δὲν μετενόουν καὶ ὅτι ἔπρατον τοῦτο, διότι δὲν ἐλησμόνουν τὰς πρὸς αὐτοὺς προσενεχθείσας ὑπηρεσίας καὶ εὐεργεσίας τῶν ἀρχηγῶν τῆς Ρώμης, οἱ ὅποιοι ἀπὸ δέκα καὶ τριῶν ἐτῶν ἀνέλαβον καὶ διεξήγον πόλεμον ὑπὲρ αὐτῶν, κατὰ τὸν ὅποιον πολλάκις περιήλθον εἰς τὸν ἔσχατον κίνδυνον ἐκ μέρους τῶν Καρχηδονίων. Ἐνῷ δὲ οὗτοι (οἱ Ρωμαῖοι) εἶχον περιπλακῇ εἰς σκληρὸν πόλεμον ἐν Ἰταλίᾳ, ἀπέστειλαν εἰς Ἰσπανίαν ἓνα ὕπατον καὶ μίαν στρατιὰν πρὸς περισυλλογὴν τῶν ὑπολειμμάτων τῶν. Ἐξ ἄλλου οἱ Ρωμαῖοι Κορνήλιοι, Πόπλιος καὶ Γναῖος, ἀπὸ τῆς ἀφίξεώς των εἰς τὴν ἐπαρχίαν των ἐπετέλεσαν πολλὰ τὰ εὐνοϊκὰ ὑπὲρ αὐτῶν καὶ τὰ καταστρεπτικὰ διὰ τοὺς ἐχθροὺς των, παρέδωκαν δὲ εἰς αὐτοὺς τὴν πόλιν των καὶ ἀναζητήσαντες ἐν Ἰσπανίᾳ τοὺς ἐκεῖ ὡς δούλους πωληθέντας συμπολίτας των ἀπέδωκαν εἰς αὐτοὺς τὴν ἐλευθερίαν. Βραδύτερον δέ, ὅτε καὶ πάλιν ἡ πατρίς των ἐκινδύνευσε νὰ καταστραφῇ, ἀπέστειλαν εἰς αὐτοὺς τὸν Πόπλιον Σκιπίωνα, ὁ ὅποιος, κατακτῆσας ἐν Ἰσπανίᾳ πολλὰς τῶν πόλεων τῶν ἐχθρῶν τῆς Ρώμης, ὅσους κατοίκους τοῦ Σαγούντου συνήντα ἐκεῖ αἰχμαλώτους, τοὺς ἀπέστειλлен εἰς τὴν πατρίδα των, ἐν τέλει δὲ κατέστρεψε τοὺς ἐχθροὺς τοῦ Σαγούντου Τουρθητανούς¹. Εἰς τοὺς ἀντιπροσώπους τούτους τοῦ Σαγούντου ἡ Ρωμαϊκὴ σύγκλητος ἀπεκρίθη ὅτι ἡ καταστροφή καὶ ἀνοικοδόμησις τοῦ Σαγούντου θὰ ἀποτελῇ δι' ὅλους διαρκὲς ἔγγραφον τῆς ὑπὸ τὴν ιδιότητά των ὡς συμμάχων πίστεως, ἡ ὁποία ἐτηρήθη ὑφ' ἐκατέρωθεν πλευρᾶς². Τὴν πίστιν αὐτὴν τῶν κατοίκων τοῦ Σαγούντου ὁ Τίτος Λίβιος προβάλλει ὡς πρότυπον τῆς σταθερᾶς πίστεως τῶν συμμάχων τῆς Ρώμης, ὡς καὶ τῆς ὑπ' αὐτῆς ἀσκηθείσης κηδεμονίας καὶ προστασίας πρὸς αὐτούς.

Ἄλλ' ἡ σχέσις τῆς Ρώμης καὶ τῶν συμμάχων αὐτῆς ἦτο ἀσταθῆς καὶ ὁ ἐταῖρος τῆς Ρωμαϊκῆς κοινότητος παρεσκευάζετο οὐ μόνον, ἵνα καταστῇ ὁ μελλοντικὸς Ρωμαῖος πολίτης, ἀλλὰ ἐπίσης κρυφίως ἐκαραδόκει πάντοτε ἔτοιμος, ὅπως ὀρθωθῇ ὡς ἐχθρὸς καὶ ἀνταγωνιστὴς τῆς Ρώμης, ὡσάκις αἱ δυνάμεις αὐτῆς ὑστέρουν τῶν δυνάμεων τῶν συμμάχων. Τοιοῦτό τι συνέβη μετὰ τῶν Λατίνων, Σαυιτῶν καὶ Καμπανῶν. Ἰδίᾳ ἀπὸ τοῦ 2ου π.Χ. αἰῶνος παρατηρήθη μία μεταβολὴ ἐπὶ τὰ χεῖρω εἰς τὰς σχέσεις τῆς Ρώμης πρὸς τοὺς ἐν Ἰταλίᾳ συμμάχους τῆς λαοῦς. Ἡ ἰσχυροτάτη πρὸς τὴν Ρώμην πίστις τῶν συμμάχων τῆς ἐκλονίσθη μετὰ τὴν ἥτταν τῶν Ρωμαίων παρὰ τὰς Κάννας. Ἡ σοβαρότης τῆς ἥττης αὐτῆς ἔγκειται ἀκριβῶς εἰς τὸν κλονισμόν τῆς πίστεως τῶν ἐταίρων τῆς Ρωμαϊ-

1. Ab urbe condita XXVIII 39, 1-14.

2. Αὐτόθι XXVIII 39, 17-18.

κῆς κοινότητος πρὸς τὴν Ρώμην, οἱ ὅποιοι, ἀπολέσαντες τὴν πίστιν τῶν πρὸς αὐτὴν καὶ τὴν αὐτοκρατορίαν τῆς, προέβησαν εἰς λιποταξίας ἐκ τοῦ στρατοπέδου αὐτῆς¹.

Τότε ἐξεδηλώθη καὶ πάλιν ἡ ἰσχὺς καὶ ἡ σωφροσύνη τῆς Ρώμης, ἡ ὁποία δὲν ἐξεφράζετο μόνον διὰ τῆς κηδεμονίας καὶ προστασίας, τὴν ὁποίαν αὕτη προσέφερεν εἰς τοὺς ἐταίρους τῆς ἐν τῇ ρωμαϊκῇ κοινότητι, ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς τιμωρίας, τὴν ὁποίαν αὕτη ἐπέβαλλεν εἰς τοὺς ἐπαναστατοῦντας κηδεμονευομένους καὶ προστατευομένους τῆς. Οὕτω π.χ. τῷ 212 π.Χ. εἰς τὸν κατακτητὴν τῶν Συρακουσῶν Ρωμαῖον ὑπατον Μάρκελλον παρουσιάσθησαν πρέσβεις ἀπὸ πάσης τῆς Σικελίας. Οἱ Σικελοί, οἱ πρὸ τῆς κατακτήσεως τῶν Συρακουσῶν μὴ ἐπαναστατήσαντες ἢ ἐπιδιώξαντες τὴν φιλίαν τῶν Ρωμαίων, ἐγένοντο δεκτοὶ ὑπὸ τῆς Ρώμης ὡς πιστοὶ σύμμαχοι καὶ ἐτιμήθησαν. Οἱ ἐκ τῶν Σικελῶν ὅμως μεταστραφέντες ἐκ φόβου μετὰ τὴν κατάκτησιν τῆς Σικελίας ὑπὸ τῶν Ρωμαίων ἐγένοντο δεκτοὶ ὑπ' αὐτῶν ὡς ἡττημένοι καὶ ἔλαβον τοὺς ὅρους, τοὺς ὁποίους ἐδέχοντο οἱ ἡττημένοι παρὰ τῶν νικητῶν².

Τὴν σκληροτέραν τιμωρίαν ἐκ τῶν ἀποστατησάντων ἐταίρων τῆς Ρώμης ἐγνώρισαν οἱ κάτοικοι τῆς Καπύης, τῶν ὁποίων ἡ προπαρασκευασμένη ἐπιμελῶς ἀποστασία εἶχεν ἐξοργίσει σφόδρα τοὺς Ρωμαίους ὡς γενομένη εἰς κρίσιμους διὰ τὴν Ρώμην στιγμὰς καὶ ἐνῷ μάλιστα ὁ Ρωμαῖος ὑπατος μετὰ θυσίας τῆς ἐθνικῆς του ὑπερφανείας ἐζήτησε παρ' αὐτῶν, ὅπως ἐνωθοῦν μετ' αὐτοῦ ἐν ὀνόματι τῆς Ρώμης κατὰ τῆς Καρχηδόνης³. Τῷ 214 π.Χ. οἱ Καμπανοὶ βλέποντες τοὺς Ρωμαίους παρσκευαζομένους πρὸς πόλεμον ἐπεμψαν πρέσβεις εἰς τὸν Ἀννίβαν καὶ ἐζήτησαν τὴν βοήθειάν του⁴. Τῷ 212 ἡ ἐκκλησις πρὸς τὸν Ἀννίβαν ἐπανελήφθη, διότι ἡ πολιορκία τῆς Καπύης ὑπὸ τῶν Ρωμαίων κατέστη στενοτέρα. Οἱ Ρωμαῖοι ἔταξαν προθεσμίαν εἰς τοὺς ἐκ τῶν πολιορκουμένων ἐπιθυμοῦντας τὴν ἔξοδον καὶ ἀναχώρησιν μετὰ τῶν ὑπαρχόντων τῶν, ὑποσχεθέντες εἰς αὐτοὺς τὴν σωτηρίαν καὶ ἐλευθερίαν, τόνισαντες δὲ ὅτι ὅσοι θὰ παραμείνουν, θὰ θεωρηθοῦν ἐχθροὶ⁵. Ὁ Ἀννίβας, διὰ νὰ ἀποστρέψῃ τοὺς Ρωμαίους ἀπὸ τῆς πολιορκίας τῆς Καπύης, ἐβάδισε κατὰ

1. Ab urbe condita XXII 61, 10-12.

2. Αὐτόθι XXV 40, 4.

3. Αὐτόθι XXIII 5, 14.

4. Αὐτόθι XXIV 12, 1-2.

5. Αὐτόθι XXV 22, 11-12. XXVI 12, 5.

τῆς Ρώμης. Παρὰ ταῦτα ἡ κατάληψις καὶ ἡ τιμωρία τῆς Καπύης ἦτο ἀπαραίτητος διὰ τοὺς Ρωμαίους, ὅπως ἀποτελέσῃ αὕτη κραυγαλέον παράδειγμα διὰ τοὺς ἐν τῇ μέλλοντι ἀπίστους συμμάχους τῆς Ρώμης, τοὺς τυγχόν ἐπιθυμοῦντας νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν ρωμαϊκὴν φιλίαν καὶ νὰ ἐπιζητήσουν τὴν φιλίαν τῶν ἐχθρῶν αὐτῆς. Διὰ τοὺς κατοίκους τῆς Καπύης ὑπῆρξεν ἀδιάλλακτον τὸ μῖσος τῆς Ρώμης¹. Ἡ καταστροφή τῆς Καπύης παρουσιάσθη ὡς ρωμαϊκὴ ἐπιτυχία ὑπὸ τοῦ Τίτου Λιβίου, ὁ ὅποιος ὑπογραμμίζει τὴν σημασίαν αὐτῆς διὰ λέξεων θαυμασμοῦ αὐτοῦ διὰ τὴν ἰσχὺν τῆς Ρώμης («Quanta vis in Romanis ad expetendas poenas ab infidelibus sociis»)². Οἱ κάτοικοι τῆς Καπύης αἰχμαλωτισθέντες ἐξωρίσθησαν, αὐτὴ δὲ ἐπέζησεν ὡς μνημεῖον καὶ τάφος τοῦ λαοῦ τῆς, ὡς πόλις ἄνευ συγκλήτου, ἀρχόντων καὶ πληβείων («Capua quidem sepulcrum ac monumentum Campani populi, elato et extorri eiecto ipso populo superest, urbs trunca sine senatu, sine plebe, sine magistratibus, prodigium, relicta crudelius habitanda quam si deiecta foret»)³.

Ὡς παράδειγμα σκληρᾶς τιμωρίας ὑπὸ τῆς Ρώμης τῶν ἀπίστων καὶ ἐπαναστατησάντων συμμάχων τῆς ἀναφέρει ὁ Τίτος Λίβιος τὴν συμπεριφορὰν τῆς Ρώμης πρὸς τὰς Συρακούσας τῇ 210 π.Χ. Ὅτε πρέσβεις τῶν Συρακουσίων ἔφθασαν εἰς τὴν Ρώμην καὶ παρεπονέθησαν διὰ κακὴν μεταχείρισίν των ὑπὸ τοῦ νικῆσαντος αὐτοὺς Ρωμαίου ὑπάτου Μαρκέλλου, οὗτος ὑπερασπιζόμενος ἑαυτὸν ἐτόνισεν ὅτι οὗτοι ὡς θέσαντες ἑαυτοὺς ἔξω τῆς κηδεμονίας τῆς Ρώμης περιῆλθον εἰς τὴν θέσιν τῶν ἐχθρῶν αὐτῆς· ὅτι ἡ ἡττά των ἠκύρωσε τὴν σχέσιν καὶ κατάστασιν τοῦ ἑταίρου δι' αὐτοὺς καὶ περιήγαγεν αὐτοὺς εἰς τὴν θέσιν τοῦ ἐχθροῦ· κατὰ συνέπειαν τὴν πρὸς αὐτοὺς συμπεριφορὰν τοῦ ἐπέβαλε τὸ δίκαιον τοῦ πολέμου⁴. Ἡ σύγκλητος ἀπεδέχθη τὸν τρόπον ἐνεργείας τοῦ Μαρκέλλου ὡς νόμιμον καὶ σύμφωνον πρὸς τὸ δίκαιον τοῦ πολέμου, ἀντιλέγοντος μόνον τοῦ Τίτου Μανλίου Τορκουάτου⁵, ἵσως ἐκ φθόνου διὰ τὴν δόξαν τοῦ Μαρκέλλου⁶. Οὕτως ἡ σύγκλητος ἐγκρίνασα τὴν πρὸς τὰς Συρακούσας συμπεριφορὰν τοῦ Μαρκέλλου ἔδωκεν ἐντολὴν εἰς τὸν ὑπατον Λευῖνον, ὅπως φροντίσῃ διὰ τὴν πόλιν αὐτὴν δι' ἀνανεώσεως τῆς σχέσεως τοῦ ἑταίρου ἐπ' ἀγαθῇ τῆς Ρωμαϊκῆς Πολιτείας εἰς τὸ μέλλον⁷.

1. Ab urbe condita XXVI 13, 7-12.

2. Αὐτόθι XXVI 16, 13.

3. Αὐτόθι XXXI 29, 11.

4. Αὐτόθι XXVI 31, 9.

5. Αὐτόθι XXVI 32, 2.

6. Αὐτόθι XXVI 32, 5.

7. Αὐτόθι XXVI 32, 6.

Ὁ τύπος προσφυγῆς τῶν λαῶν εἰς τὴν ρωμαϊκὴν πίστιν (*venire in fidem*) ἐπέσυρε καὶ ἀνάλογον συμπεριφορὰν, σκληρὰν ἢ γενναιοφρόνα, τῆς Ρώμης ἔναντι τῶν προσφευγόντων εἰς αὐτήν. Τοῦτο φαίνεται σαφῶς ἐκ τῶν διαπραγματεύσεων μεταξὺ Ρώμης καὶ Αἰτωλίας ἀπὸ τοῦ 191—189 π.Χ. Μετὰ τὴν ἥτταν τοῦ Ἀντιόχου ἐν Θερμοπύλαις καὶ τὴν κατάληψιν τῆς Αἰτωλικῆς Ἡρακλείας ὁ στρατηγὸς Φαίνεας μετέβη εἰς συνάντησιν τοῦ ὑπάτου Ἀκιλίου Γλαυσιώνος, εἰς ὃν ἐδήλωσεν ὅτι ἐπαφίεται εἰς τὴν καλὴν πίστιν τῆς Ρώμης¹. Τοὺς Αἰτωλοὺς συνεβούλευσεν, ὅπως προβοῦν εἰς τὸ ἐξευτελιστικὸν τοῦτο διάβημα Ρωμαῖος ἀξιωματικὸς, ὁ νόματι Βαλέριος. Ἡ συμβουλὴ τοῦ Βαλερίου ἀπεδείχθη ἀτυχής. Οἱ Ρωμαῖοι προέβαλον ἀπαραδέκτους ἀξιώσεις καὶ ὁ Γλαυρίων ἰσχυρίσθη ὅτι εἶχε δικαίωμα νὰ φυλακίσῃ τοὺς Αἰτωλοὺς ἄρχοντας. Ὁ Πολύβιος υπογραμμίζει ὅτι τοῦτο συνέβη, διότι οἱ Αἰτωλοὶ ἐξηπατήθησαν ὑπὸ τῆς θρυλουμένης *fides*. Παρὰ Ρωμαίοις τὸ νὰ ὑποταχθῇ τις εἰς τὴν καλὴν πίστιν τοῦ νικητοῦ ἦτο ὡς ἐὰν παρεδίδετο εἰς τὴν διάκρισίν του. Αἱ διαπραγματεύσεις διεκόπησαν². Βραδύτερον ὁ Γλαυρίων ἀφίχθεις πρὸ τῆς Ναυπάκτου παρεχώρησεν εἰς τοὺς Αἰτωλοὺς ἐκεχειρίον. Ὅτε οἱ πρέσβεις τῶν Αἰτωλῶν τῷ 190 π.Χ. ἐφθασαν εἰς τὴν Ρώμην, ἐγένοντο δεστοὶ καὶ ἡ σύγκλητος συνεβούλευσεν αὐτοὺς ἢ νὰ ἀφεθοῦν εἰς τὴν πίστιν τῶν Ρωμαίων ἢ νὰ καταβάλουν χίλια τάλαντα καὶ νὰ συνάψουν συμμαχίαν μετὰ τῆς Ρώμης. Τότε οἱ Αἰτωλοὶ ἐζήτησαν παρὰ τῶν Ρωμαίων νὰ τοὺς ἐπιτρέψουν περὶ τούτων τῶν πραγμάτων «*in se arbitrium*», ἀλλὰ τότε δὲν ἔλαβον ἀπόκρισιν³. Ἐπανελήφθησαν αἱ ἐχθροπραξίαι Ρωμαίων καὶ Αἰτωλῶν, ἀλλ' ἤλθεν ὁ Λ. Σκιπίων μετὰ τοῦ ἀδελφοῦ του Σκιπίωνος τοῦ Ἀφρικανοῦ καὶ ἤρχισαν νέαι διαπραγματεύσεις, καθ' ἃς συνεβούλευσε τοὺς Αἰτωλοὺς νὰ ἀφεθοῦν εἰς τὴν πίστιν τῶν Ρωμαίων. Ὅτε ὁμως οἱ Αἰτωλοὶ ἐζήτησαν νὰ πληροφορηθοῦν τοὺς ὅρους τῆς εἰρήνης, ἔλαβον τὴν ἀπόκρισιν ὅτι ἔπρεπε νὰ ἐκλέξουν μεταξὺ δύο ὁρων, ἢ νὰ παραδοθοῦν ἄνευ ὁρου ἢ νὰ πληρώσουν χίλια τάλαντα μετὰ τῆς ἀναλήψεως τῆς υποχρεώσεως νὰ θεωροῦν τοὺς ἐχθροὺς καὶ φίλους τῆς Ρώμης καὶ ὡς ἰδιικοὺς τῶν. Οἱ Αἰτωλοὶ ἐζήτησαν νὰ μειωθῇ τὸ ποσὸν τῆς ἀποζημιώσεως ἢ νὰ ἀφεθῇ ἐκτὸς παραδόσεως τὸ πρόσωπον τῶν πολιτῶν καὶ τῶν συζύγων τῶν. Τότε πάλιν ἔστειλαν πρεσβείαν εἰς τὴν Ρωμαϊκὴν σύγκλητον, τὴν ὁποίαν ἠρώτησεν εἰς τῶν συγκλητικῶν κατὰ πόσον ἦσαν διατεθειμένοι νὰ ἐπαφεθοῦν εἰς τὴν πίστιν τῶν Ρωμαίων, ἕτερος δὲ συγκλητικὸς

1. Πολύβ. 20, 9-10.

2. T. Livī, *Ab urbe condita* XXXVI 27-28.

3. Αὐτόθι XXXVII 1.

ἠρώτησεν, ἂν ἦσαν διατεθειμένοι νὰ ἔχουν τοὺς αὐτοὺς ἐχθροὺς καὶ φίλους πρὸς τὴν Ρώμην· τουτέστιν ἐπανελάβον τοὺς παλαιότερον προταθέντας ὑπὸ τῆς Ρώμης ὄρους¹. Κατόπιν τούτων οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν Αἰτωλῶν ἐπέστρεψαν ἄπρακτοι καὶ ὁ Ρωμαῖος Φούλβιος Νομπίλιος τῷ 189 π.Χ. ἤρχισε τὴν πολιορκίαν τῆς Ἀμβρακίας, ὁπότε οἱ Αἰτωλοὶ ὑπέκυψαν. Ὁ νικητὴς ὑπατος ἐζήτησε τὴν ἄνευ ὄρων παράδοσιν², ἔπειτα ὁμως ἐζήτησεν τὴν καταβολὴν πεντακοσίων ταλάντων καὶ τὴν ἀναγνώρισιν τῶν αὐτῶν ἐχθρῶν καὶ φίλων πρὸς τὴν Ρώμην. Ἡ σύγκλητος ἔκαμεν ἀποδεκτὴν τὴν συμφωνίαν αὐτὴν τοῦ Ρωμαίου ὑπάτου μετὰ τῶν Αἰτωλῶν, ἀλλ' ἡ ὑπογραφεῖσα τελικὴ συνθήκη ὑπεγράμμισεν ὅτι οἱ Αἰτωλοὶ ἀνεγνώριζον τὸ μεγαλεῖον τοῦ Ρωμαϊκοῦ λαοῦ καὶ ὅτι θὰ ἐλάμβανον τὰ ὄπλα ἐναντίον οἰοῦδήποτε λαοῦ, κατὰ τοῦ ὁποῖου ἡ Ρώμη θὰ ἐκήρυττε τὸν πόλεμον.

Κατὰ ταῦτα ἡ προσφυγὴ εἰς τὴν πίστιν τῶν Ρωμαίων παρουσιάζεται ὡς παράδοσις (*deditio*), διὰ τῆς ὁποίας ὁ ἀδύνατος μεθ' ὧν τῶν οἰκείων καὶ ὑπαρχόντων του περιήρχετο εἰς τὰς χεῖρας τοῦ ἰσχυροῦ. Ὁ Πολύβιος γράφει ὅτι οἱ προσφεύγοντες εἰς τὴν προστασίαν τῆς Ρώμης ὤφειλον νὰ παραδώσουν τὴν χώραν τῶν, τοὺς ἄνδρας καὶ τὰς γυναῖκας τῆς χώρας τῶν, τοὺς ποταμούς, τοὺς λιμένας καὶ τοὺς τάφους³, ἐπὶ τούτων δὲ συμφωνεῖ καὶ ὁ Τίτος Λίβιος, ὡς φαίνεται ἐξ ὧν λέγει ὡς πρὸς τοὺς ὄρους, ὑπὸ τοὺς ὁποίους ἡ Καπύη ἐγένετο δεκτὴ εἰς τὴν πίστιν τῆς Ρώμης⁴. Ὅσάκις λαοὶ ἐπαφίεντο εἰς τὴν πίστιν τῆς Ρώμης, αὕτη ἐνσυνειδήτως ἐγνώριζεν ὅτι ἀνελάμβανεν ὑποχρεώσεις ἐναντι αὐτῶν. Οἱ Σκιπίωνες ἐν ἐπιστολῇ τῶν τῷ 188 π.Χ. πρὸς τὴν Ἡράκλειαν τῆς Λάτιου καθορίζουν τὴν νομικὴν σχέσιν τοῦ νὰ ἐπαφίετοί τις εἰς τὴν ρωμαϊκὴν πίστιν, ἔνθα λέγεται ὅτι, ἐφ' ὅσον ἀφέθησαν εἰς τὴν ρωμαϊκὴν πίστιν, οἱ Ρωμαῖοι θὰ ἀσκήσουν ὑπὲρ αὐτῶν πᾶσαν δυνατὴν πρόνοιαν καὶ ἔσασιν θὰ τοὺς κάμνουν πᾶν καλόν· ὅτι θὰ τοὺς παραχωρῶν ἐλευθερίαν, ὡς ἐπραξαν καὶ διὰ τὰς ἄλλας πόλεις, αἱ ὁποῖαι ἐνεπιστεύθησαν ἑαυτὰς εἰς τὴν κηδεμονίαν τῶν⁵. Οὕτως ἡ Ρώμη ἠγγυᾶτο τὴν ἐλευθερίαν εἰς τοὺς προσφεύγοντας εἰς τὴν πίστιν τῆς. Ὁ τύπος προσφυγῆς εἰς τὴν πίστιν ἐπέτρεπεν εἴτε μίαν σκληροτάτην ἐρμηνείαν, ὡς ἡ τοῦ Γλαυρίωνος τῷ 191 π.Χ., εἴτε μίαν γενναίωφροναν ἐρμηνείαν, ὡς ἡ τῶν Σκιπιῶνων τῷ 190

1. Ab urbe condita XXXVII 49.

2. Αὐτόθι XXXVIII 8.

3. Πολύβ. 36, 4, 2.

4. Ab urbe condita VII 31, 4· πρβλ. καὶ VI 34, 7.

5. Dittenberger, Sylloge 3, 618.

π.Χ. Ἡ σκληροτάτη ἐρμηνεία ἦτο συνήθης κατὰ τὸν 2ον π.Χ. αἰῶνα, ἐνθ' ἡ γενναϊόφρων κατὰ τὸν 3ον π.Χ. αἰῶνα καὶ κατὰ τοὺς προγενεστέρους αἰῶνας. Κατὰ τὸν 2ον π.Χ. αἰῶνα ἡ συμβολικὴ τελετὴ τῆς παραδόσεως λαοῦ εἰς τὴν Ρώμην ἡρμηνεύετο κατὰ γράμμα. Ἡ κατάστασις τοῦ παραδοθέντος παρουσιάζετο ὡς ὁμοία πρὸς τὴν τοῦ αἰχμαλώτου πολέμου. Οἱ Αἰτωλοὶ τῷ 191 π.Χ. καὶ οἱ Καρχηδόνιοι τῷ 147 ἐφαντάσθησαν ὅτι δὲν ἠδύναντο νὰ ἐπιτύχουν καλυτέραν ἐγγύησιν σωτηρίας παρὰ μόνον διὰ τῆς προσφυγῆς των εἰς τὴν πίστιν τῆς Ρώμης, ἀλλ' ἐδοκίμασαν σκληρὰν ἀπογοήτευσιν. Διὰ τοῦτο ὁ προσφεύγων εἰς τὴν ρωμαϊκὴν πίστιν ἡτεῖτο, ὅπως ἡ Ρώμη μετ' ἀνεξικακίας χρησιμοποίησιν ἔναντι αὐτοῦ τὴν ἐξουσίαν, ἡ ὁποία ἀνεγνωρίζετο εἰς αὐτήν. Τὰς αἰτήσεις ὁμως αὐτὰς ἡ Ρώμη κατὰ πᾶσαν πιθανότητα δὲν ἐλάμβανεν ὑπ' ὄψιν τῆς. Ἀντιθέτως διὰ τῆς μετὰ προθυμίας ὑπαγωγῆς των εἰς τὴν ρωμαϊκὴν πίστιν οἱ Ἰλλυριοὶ εἰσῆλθον εἰς τὴν Ρωμαϊκὴν κοινότητα καὶ δὲν μετενόησαν διὰ τοῦτο. Ἐπίσης οἱ Κερκυραῖοι παρεδόθησαν εἰς τὴν ρωμαϊκὴν πίστιν καὶ οἱ Ρωμαῖοι τοὺς ἐδέχθησαν· τὸ αὐτὸ συνέβη μὲ τὴν Ἀπολλωνίαν, τοὺς Παρθινούς καὶ τοὺς Ἰσσαίους, οἱ ὅποιοι ἀφέθησαν εἰς τὴν κηδεμονίαν καὶ προστασίαν τῆς Ρώμης¹. Ταῦτα ἀποδεικνύουν ὅτι διὰ τοὺς Ρωμαίους τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνος ἡ τελετὴ τῆς προσφυγῆς εἰς τὴν ρωμαϊκὴν πίστιν συνίστα τὴν συνήθη μορφήν τῶν διεθνῶν σχέσεων καὶ ἀπέκλειεν αὕτη πᾶσαν ἰδέαν ἐξευτελισμοῦ ἢ ἀτιμώσεως². Οἱ λαοὶ οἱ προσφεύγοντες προθύμως εἰς τὴν ρωμαϊκὴν πίστιν ἐγίνοντο ὁμόσπονδοι³ ἢ ἄλλων ὑπήκοοι⁴.

Πάντως ἡ Ρώμη ἡσθάνετο μίαν ἠθικὴν ὑποχρέωσιν, ἡ ὁποία ἀπηγόρευεν εἰς αὐτήν, ὅπως κάμνη κατάχρησιν τῆς ἰσχύος τῆς. Τοῦτο ἐξαίρει ὅλως ἰδιαιτέρως ὁ Τίτος Λίβιος ἐν τῷ ἱστορικῷ ἔργῳ του. Ἐν τῷ συνεδρίῳ τῶν Αἰτωλῶν τῷ 200 π.Χ. ἡ Μακεδονικὴ ἀντιπροσωπεῖα ἀποβλέπουσα εἰς τὸ νὰ ἀποσπάσῃ τοὺς Αἰτωλοὺς ἀπὸ τῶν Ρωμαίων ἐζήτησε παρ' αὐτῶν, ὅπως μείνουν πιστοὶ εἰς τὴν συνομολογηθεῖσαν εἰρήνην πρὸς τὸν Φίλιππον τῆς Μακεδονίας, ἰσχυριζομένη πρῶτον ὅτι οἱ Ρωμαῖοι ἐμμανιζόμενοι ὑπὸ τὸ πρόσχημα ἐλευθερωτῶν τῶν καταπιεζομένων ἐγίνοντο κατακτηταὶ αὐτῶν καὶ προσάγουσα ὡς παραδείγματα τὴν Μεσσήνην, τὰς Συρακούσας, τὸ Ρήγιον, τὸν Τάραντα καὶ τὴν Καπύην, ἰταλικὰς πόλεις ὑποταχθεῖσας εἰς τὴν Ρώμην, καὶ δευτερον ὅτι οἱ Ρωμαῖοι ἦσαν ἀλλογενεῖς, ἀλλοεθνεῖς καὶ βάρβαροι καὶ ὡς ἐκ τούτου ἐκ φύσεως

1. Πολύβ. 2, 11-12.

2. Βλέπε περὶ τούτων Piganiol A., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 342-344.

3. Πρβλ. De Sanctis G., Storia dei Romani, Torino, vol. III (1907), I, p. 301.

4. Piganiol, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 347.

ἐχθροὶ τῶν Ἑλλήνων¹. Ἐξ ἄλλου ἢ εἰς τὸ συνέδριον τοῦτο ἀντιπροσωπεῖα τῶν Ἀθηναίων, ἀποβλέπουσα οὐχὶ εἰς τὴν θεωρίαν αὐτὴν τῶν Μακεδόνων περὶ ἄλλοεθνῶν καὶ ὁμοεθνῶν, ἀλλ' εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν πραγματικότητα, ἐτόνισεν ὅτι ὁ Φίλιππος ὁ Ε΄ τῆς Μακεδονίας ἦτο ἐχθρὸς καὶ βάρβαρος, παραβιάσας θεῖα καὶ ἀνθρώπινα δικαιώματα, οἱ δὲ Ρωμαῖοι φίλοι καὶ πεπολιτισμένοι καὶ ὅτι πρέπει οὗτοι νὰ ἡγηθοῦν τοῦ πολέμου τῶν ὑπολοίπων Ἑλλήνων κατὰ τοῦ Φιλίππου τοῦ Ε΄ τῆς Μακεδονίας, πολέμου τοῦ πολιτισμοῦ κατὰ τῆς βαρβαρότητος². Ὁ Τίτος Λίβιος ἀνασκευάζει οὕτω διὰ τοῦ στόματος τῆς Ἀθηναϊκῆς ἀντιπροσωπείας τὸν ἰσχυρισμὸν τῆς Μακεδονικῆς ἀντιπροσωπείας περὶ φυσικῆς καὶ ἀνυπερβλήτου ἐχθρότητος μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ Ρωμαίων. Ἐξετάζει τὰς κατακτήσεις τῆς Καπύης, τῶν Συρακουσῶν καὶ τοῦ Ρηγίου καὶ ἀναγνωρίζεται εἰς αὐτὰς ἢ εὐθύτης τῆς Ρώμης. Ὁ Ρωμαῖος ἀντιπρόσωπος ὑπεγράμμισε τὴν ἐπιθυμίαν τῆς Ρώμης, ὅπως πάντες οἱ λαοὶ γνωρίσουν ὅτι εἰς τὴν Ρώμην ἡ τύχη παντὸς ἔχει ὡς μίαν αἰτίαν τὴν ἀξίαν του³.

Ἐν τῷ ἱστορικῷ ἔργῳ τοῦ ὁ Τίτος Λίβιος προβάλλει καὶ τινὰς παραδειγματικὰς μορφὰς τῆς fides τῶν Ρωμαίων. Οὕτως εἰς τὸ ἀνέκδοτον τοῦ Καμίλλου καὶ τοῦ προδότου διδασκάλου τῶν Φαλερίων ὁ Τίτος Λίβιος διαγράφει τὸν Κάμιλλον ὡς σύμβολον ρωμαϊκῆς fides καὶ ὑπογραμμίζει ὅτι ἡ ρωμαϊκὴ πίστις καὶ δικαιοσύνη τοῦ στρατηγοῦ αὐτοκράτορος Καμίλλου ἐγκωμιάζονται ἐν τῇ ἀγορᾷ καὶ ἐν τῷ βουλευτηρίῳ («fides Romana, iustitia imperatoris (sc. Camilli) in foro et curia celebrantur»)⁴. Ὁ Κάμιλλος ἐξέφρασε τὴν πολιτικὴν ἰδεολογίαν τῆς Ρώμης νὰ νικᾷ τοὺς ἐχθροὺς τῆς διὰ τῆς πίστεως καὶ τῆς δικαιοσύνης μὲ τὸ νὰ ἀρνηθῇ εἰς τὸν προδότην διδάσκαλον τῶν Φαλερίων νὰ ἐπωφεληθῇ τῆς προδοτικῆς πράξεώς του, εἰπὼν τοὺς ἐξόχους ἐκείνους λόγους ὅτι ὑπάρχει δίκαιον τοῦ πολέμου, ὅπως καὶ τῆς εἰρήνης, καὶ ὅτι οἱ Ρωμαῖοι ἔχουν διδαχθῇ νὰ διεξάγουν τὰ ἔργα τοῦ πολέμου οὐχὶ ὀλιγώτερον δικαίως παρὰ δυναμικῶς· ὅτι τὰ τὰ ὅπλα τῶν Ρωμαίων δὲν ἦσαν, διὰ νὰ στρέφονται κατὰ τῆς παιδικῆς ἡλικίας, τῆς ὁποίας φείδονται ἀκόμη καὶ ὅταν ὑπάρχῃ εἰς καταληφθεῖσας πόλεις, ἀλλὰ ὅτι τὰ ὅπλα τῶν Ρωμαίων ἦσαν, διὰ νὰ στρέφονται ἐναντίον ὀπλισμένων καὶ αὐτῶν, οἱ ὁποῖοι χωρὶς νὰ βλαφθοῦν ἢ νὰ παροξυνθοῦν ὑπὸ τῶν Ρωμαίων, προσέβαλον τὸ ρωμαϊκὸν στρατόπεδον· ὑπεγράμμισε δὲ εἰς αὐτὸν ὅτι θὰ νικήσῃ τὸν ἐχθρὸν

1. Ab urbe condita XXXI 30, 9.

2. Αὐτόθι XXXI 30, 11.

3. Αὐτόθι XXXI 31, 9.

4. Αὐτόθι V 27, 11.

μόνον διὰ τῶν ρωμαϊκῶν μεθόδων, τούτέστι διὰ τῆς ἀνδρείας καὶ διὰ τῶν ὀπλῶν («ego Romanis artibus, virtute opere armis, . . . vincam»). Μετὰ τοὺς λόγους τοὺτους, δεδεμένον τὰς χεῖρας ὀπισθεν ἐπὶ τῶν νῶτων, παρέδωκεν εἰς τοὺς προδοθέντας μαθητάς, υἱοὺς τῶν Φαλερίων, τὸν προδότην διδάσκαλον πρὸς τιμωρίαν¹. Τὸ γεγονός τοῦτο κατασυνεκίνησε τοὺς Φαλερίους καὶ ἠνάγκασεν αὐτοὺς αὐθορμήτως νὰ παραδοθῶν εἰς τοὺς Ρωμαίους, διότι, ὡς ἐτόνισεν εἰς τὸν εὐχαριστήριον λόγον της ἡ πρὸς τὴν Ρωμαϊκὴν σύγκλητον σταλεῖσα πρεσβεία των, ἐπίστευον ὅτι θὰ ζήσουν καλύτερον ὑπὸ τὴν ρωμαϊκὴν κυριαρχίαν παρὰ ὑπὸ τοὺς ἰδίους αὐτῶν νόμους («dedimus nos vobis, rati, quo nihil victori pulchrius est, melius nos sub imperio vestro quam legibus nostris victuros») καὶ διότι οἱ Ρωμαῖοι προετίμησαν τὴν ἐν πολέμῳ πίστιν παρὰ τὴν παροῦσαν νίκην, αὐτοὶ δὲ (οἱ Φαλέριοι) προκληθέντες ὑπὸ τῆς πίστεως τὴν νίκην αὐθορμήτως προσήνεγκον («vos fidem in bello quam praesentem victoriam maluistis, nos fide provocati victoriam ultro detulimus») ².

Ἐξαίρετος παραδειγματικὴ μορφή τῆς fides ὑπῆρξεν ὁ Ρήγουλος, τοῦ ὁποῖου τὸ ἐπεισόδιον ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Κικέρωνος³ καὶ τοῦ Ὁρατίου⁴. Ὁ Ρήγουλος πιστὸς ἄχρι μαρτυρίου εἰς τὸν ὑπ' αὐτοῦ δοθέντα πρὸς τοὺς Καρχηδονίους ὄρκιον ὅτι θὰ ἐπέστρεφεν ἐκ Ρώμης εἰς τὸ στρατόπεδον των, εἰς τὸ ὁποῖον καὶ ἐπέστρεφεν, ἐν συνειδήσει τοῦ πλήρους ἀλγηδόνων τέλους, ὅπερ ἀνέμενεν αὐτόν, εἶναι ἀναμιφιδόλως ἢ πλέον συναρπαστικὴ μορφή καὶ εἰκὼν τῆς ρωμαϊκῆς πίστεως. Ὡς παραδειγματικὴ μορφή ρωμαϊκῆς πίστεως προβάλλεται ὑπὸ τοῦ Τίτου Λιβίου ὁ Λεύκιος Σκιπίων ὁ Ἀφρικανός, ὁ ὁποῖος συμπεριφέρθη ἀψόγως πρὸς τοὺς Ἰσπανοὺς καὶ Ἀφρικανοὺς, οἱ ὁποῖοι ἀφέθησαν εἰς τὴν καλὴν αὐτοῦ πίστιν. Ὁ Τίτος Λίβιος ἀναφέρει ὡς θαυμαστήν τῆς ρωμαϊκῆς πίστεως τὸν Ἰέρωνα Β' τῶν Συρακουσῶν, ὁ ὁποῖος, ἐνῶ κατ' ἀρχάς ἐψεξε τοὺς Ρωμαίους, ἀπὸ τοῦ 263 π.Χ. ἐπίστευσεν εἰς τὴν ρωμαϊκὴν πίστιν καὶ ὑπῆρξε πρό-
τυπον συμμάχου τῆς Ρώμης⁵.

Εἰς τὰ ὑποταχθέντα ὑπὸ τῆς Ρώμης ἔθνη ὑπομνησκει ἐξ ὀνόματος τῆς Ρώμης ὁ ἱστορικὸς Τάκιτος τὰ διὰ τῆς πίστεώς των πρὸς τὴν Ρώμην ἀποκομισθέντα ὑπ' αὐτῶν ὀφέλη. Τοῦτο πράττει ὁ Τάκιτος διὰ τοῦ στό-

1. Ab urbe condita V 27, 6-10.

2. Αὐτόθι V 27, 12-13.

3. De offic. I 13, 39, III 26, 99-100.

4. Carm. III 5.

5. Ab urbe condita XXVI 30, 1: « - multa de Hieronis regis fide perpetua erga populum Romanum verba fecerunt». 32, 4: «rex Hiero, fidissimus imperii Romani cultor».

ματος ἐνὸς Ρωμαίου ἀρχηγοῦ, ὁ ὁποῖος ὠνομάζετο Cerialis. Οὗτος ἀπευθυνόμενος πρὸς στασιάζαντας τονίζει: «--- βασιλεία καὶ πόλεμοι ὑφίσταντο πάντοτε μεταξὺ τῶν Γαλατῶν, μέχρις ὅτου ἤλθετε ὑπὸ τοὺς νόμους μας. Καίτοι τοσαύτας φορὰς προεκλήθημεν ὑφ' ὑμῶν, δὲν ἐχρησιμοποιήσαμεν τὸ δίκαιον τοῦ νικητοῦ, εἰμὴ μόνον, διὰ νὰ ἀσφαλίσωμεν τὴν εἰρήνην... Σεῖς οἱ ἴδιοι κάλλιστα διοικεῖτε πολλάκις τὰς λεγεῶνάς μας, σεῖς μάλιστα εἴσθε κυβερνῆται τῶν ἐπαρχιῶν τούτων καὶ ἄλλων. Οὔτε προνόμια, οὔτε στερήσεις δικαιωμάτων ---. Ἐὰν οἱ Ρωμαῖοι ἐκδιωχθοῦν — εἴθε οἱ θεοὶ νὰ τὸ ἐμποδίσουν — τί θὰ συμβῇ, εἰμὴ μόνον παγκόσμιος πόλεμος; Ὁκτακόσια ἔτη εὐτυχίας καὶ σοφίας ἐδημιούργησαν αὐτὸ τὸ οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖον δὲν δύναται νὰ ἀνατραπῇ χωρὶς νὰ στοιχίσῃ τὴν ἀπώλειαν ἐκείνου. ὁ ὁποῖος θὰ τὸ ἀνατρέψῃ». Ἡ βεβαιότης αὕτη, ἡ ὁποία ἐβασίζετο εἰς ὑλικὰς πραγματικότητας, ἡρμήνευε μίαν πεποίθησιν ἠθικῆς τάξεως. Τὴν πίστιν, τὴν ὁποίαν ἡ Ρώμη ἀπῆτει παρὰ τῶν ὑπ' αὐτῆς κατακτωμένων λαῶν πρὸς ἑαυτήν, ἀπῆτει καὶ παρ' ἑαυτῆς πρὸς ἐκείνους.

Ἄλλοτε, ἡ δικαιοσύνη, ὁ σεβασμὸς τῶν ἀνθρώπων καὶ ἠθικῶν δικαίων, τῶν ὁποίων ἡ ταραβίασις σιμφῶνας πρὸς τὸ δίκαιον τοῦ ἰσχυροτέρου ἠννοεῖτο ὡς εὕρισκομένη εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὰς ρυθμιστικὰς τῆς τάξεως ἠθικὰς καὶ πολιτικὰς δυνάμεις, αἱ ὁποῖαι ἐπεκράτουν μετοξὺ τῆς Ρώμης καὶ τῶν συμμάχων τῆς πόλεως. Ἐξησφαλίζετο ὑπὸ τῆς Ρώμης ἡ κατοχὴ τῶν ρωμαϊκῶν ἐπαρχιῶν διὰ τῆς ὑπ' αὐτῆς ἐναντι αὐτῶν ἀσκήσεως τῆς δικαιοσύνης, ὡς καὶ ἀνθρωπιστικῆς καὶ εἰρηνικῆς πολιτικῆς. Ὁ Κικέρων εἰς τινα τῶν ἐπιστολῶν του πρὸς τὸν ἀδελφόν του Κόιντον, κυβερνήτην τῆς Ἀσίας, ἐκθέτει τὸ ἰδεῶδες τοῦ κυβερνήτου ρωμαϊκῶν ἐπαρχιῶν, τὰ καθήκοντα αὐτοῦ, τῶν ὁποίων προτάσσει τὴν δικαιοσύνην, συνιστᾷ νὰ ἐνδιαφέρεται οὗτος διὰ τὸ κοινὸν συμφέρον, νὰ εἶναι δίκαιος κριτὴς τῶν παραπόνων τῶν ὑποτελῶν, νὰ ἐπιβάλλῃ φόρους καὶ εἰσφορὰς ἀνεκτὰς ὑπ' αὐτῶν καὶ γενικῶς νὰ προσφέρῃ τὰ δικαιώματα καὶ τὰ καθήκοντα συμμετοχῆς εἰς μίαν κοινωνίαν δικαίου.

Ἡ δικαιοσύνη καὶ ἡ πίστις τῆς Ρώμης ὑπῆρξαν τὸ μυστικὸν τῆς ἰσχύος καὶ τῆς κοσμοκυριαρχίας τῆς. Ἡ δικαιοσύνη τῆς Ρώμης ἔκαμνε τὴν αὐτοκρατορίαν τῆς ὑποφερτὴν καὶ ἀγαπητὴν εἰς τοὺς συμμάχους καὶ ἐδίδασκεν αὐτοὺς νὰ μὴ περιφρονοῦν τὴν κυριαρχίαν τῆς Ρώμης, ἀλλ' ἀντιθέτως νὰ τὴν ἀναγνωρίζουν ὡς δημιουργὸν κοινῆς χρησιμότητος καὶ ἀμοιβαίας δυνάμεως καὶ ἐπομένως ὡς τὴν καλυτέραν εἰς ἐκείνην τὴν κατάστασιν πραγμάτων.

Ἡ δικαιοσύνη διὰ τὸν Κικέρωνα δὲν εἶναι μόνον ἡ θεμελιώδης ἀρε-

τῇ τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου καὶ ἐπομένως καὶ τοῦ Κράτους, ἀλλ' εἶναι καὶ μία βαθεῖα κλίσις τοῦ Ρωμαϊκοῦ λαοῦ, τοῦ πιστοῦ εἰς τὰ ἦθη καὶ τοὺς θεσμοὺς τῶν προγόνων, καὶ συγχρόνως ψυχὴ καὶ ὑπερτάτῃ ἀνάγκῃ τῆς παγκοσμίου κυριαρχίας, ἡ ὁποία ἠδύνατο νὰ ὀνομάζεται κατ' ἀλήθειαν προστασία τῆς οἰκουμένης παρὰ ἡγεμονία¹. Ἡ ρωμαϊκὴ δικαιοσύνη εἶχε πάντοτε ὡς προϋπόθεσιν καὶ πεδῖον ἐφαρμογῆς τὴν κοινωνίαν, τῆς ὁποίας τὰ μέλη ἐστηρίζοντο ἐπὶ τῶν ἀμοιβαίων σχέσεων ἐμπιστοσύνης, αἱ ὁποῖαι συμπεριλαμβάνοντο εἰς τὴν *fides*. Κατὰ συνέπειαν μόνον εἰς Ρωμαῖος ἠδύνατο νὰ εἶπῃ ὅτι ἡ πίστις εἶναι τὸ θεμέλιον τῆς δικαιοσύνης («*fundamentum est iustitiae fides*»)². Ἀκριβῶς δι' αὐτὸ πρὸς τὸ τυπικὸν δίκαιον συνδέεται ἡ ἀρχὴ τῆς *aequitas*, τουτέστι τῆς ἠθικῆς ἀπαιτήσεως αὐστηρᾶς νομικῆς τυπικότητις πρὸς ἀποφυγὴν βίας καὶ αὐθαιρεσίας· τοῦ βαθέος αἰσθήματος δικαιοσύνης, θεωρουμένης πάντοτε εἰς τὴν ἰδιόζουσαν ἐφαρμογὴν τῆς, ὅτε μὲν ὡς καλῆς πίστεως ἡ ὀρθῆς συνειδήσεως, ὅτε δὲ ὡς φωνῆς πολέμου («*summum ius summa iniuria*»), πάντοτε δὲ ὡς πνοῆς ζωῆς ἢ ἀληθοῦς πνεύματος τοῦ νόμου.

Ὁ νόμος τοῦ Κράτους εἶναι χαλινὸς εἰς τὰς αὐθαιρεσίας τῶν ἀτόμων καὶ διακρίνει τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τῶν ζώων, καθ' ὅσον γίνεται ἐλευθέρως δεκτός, ἀποτελῶν οὕτω μίαν ἠθικὴν ἀπαιτήσιν, πρὶν ἢ καταστῇ θετικὸς νόμος. Ὁ Κοριοιανὸς καὶ ὁ Ἀππίος Κλαύδιος παρεβίασαν τὸν νόμον διὰ προσωπικοὺς σκοποὺς. Ὁ Τίτος Λίβιος διὰ τῆς ἀφηγήσεως τῆς περιπετείας τῆς Βιργινίας παρέχει τὴν σχέσιν ἀτόμου καὶ νόμου. Ὁ Ἀππίος Κλαύδιος, ἐκπρόσωπος τοῦ νόμου τοῦ Ρωμαϊκοῦ λαοῦ, ὑποχωρῶν εἰς τὸ πάθος τοῦ πρὸς τὴν ἡδονὴν, παρεβίασε τὸ δίκαιον μὲ τὸ νὰ θέσῃ ἓνα πελάτην τοῦ νὰ δηλώσῃ ὅτι Βιργινία τις ἦτο δούλη, γεννηθεῖσα εἰς τὴν οἰκίαν πελάτου, ἀτόμου κατωτάτης κοινωνικῆς θέσεως, καὶ μετενεχθεῖσα ἀκολούθως κρυφίως εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ Βιργινίου. Κατ' ἀκολουθίαν ἐν ἀναμονῇ τῆς δικαστικῆς ἀποδείξεως ἐπρεπεῖν ἡ νεάνις ὡς δούλη νὰ ἀκολουθῇ τὸν δεσπότην τῆς. Οὕτως ὁ ἐγγυητὴς τῆς τηρήσεως τοῦ νόμου ὑποχωρῶν εἰς τὸ πάθος τοῦ προέβη εἰς αὐθαιρεσίαν. Ἐπειδὴ ὁ πατήρ τῆς νεάνιδος Βιργίνιος ἀπουσίαζεν, ἔνεκα στρατεύσεώς του, οἱ δικηγόροι τῆς νεάνιδος ἰσχυρίζοντο ὅτι δὲν ἐπετρέπετο ἡ ἐκδίκασις τῆς ὑποθέσεως. Ὁ Ἀππίος Κλαύδιος, ἀσκῶν δικαιοδοσίαν δικαστοῦ, ἔδωκε τὴν νεάνίδα εἰς τὸν πελάτην τοῦ, παρὰ τὰς διαμαρτυρίας τοῦ μνηστήρος καὶ τῶν συγγενῶν τῆς, καταγγείλας συγχρόνως ἐπὶ ἀνταρσία τοὺς ἀντιδίκους

1. Cic, De offic. II 27: «patrocinium orbis terrae verius quam imperium poterat nominari».

2. Αὐτόθι I 7, 23· πρβλ. καὶ Pohlenz M., Antikes Führtum, Leipzig—Berlin 1934, s. 27.

του. Ἐπιστρέψας ὁ πατήρ τῆς νεάνιδος διεμαρτυρήθη, εὐρεθεὶς ὅμως πρὸ ἐπιμονῆς τοῦ δικαστοῦ καὶ ἐπαπειλουμένης χρήσεως βίας ἐφόνευσε τὴν θυγατέρα του λέγων πρὸς αὐτὴν ὅτι μόνον οὕτω ἡδύνατο νὰ τὴν λυτρώσῃ¹. Ἡ ἀφήγησις αὕτη τοῦ Τίτου Λιβίου δεικνύει ὅτι ὁ νόμος, ὁ ὁποῖος διὰ τοὺς Ρωμαίους ἦτο ἡ δικαίωσις τῆς Πολιτείας ἔναντι τοῦ πολίτου καὶ ἡγγυᾶτο τὸ μεγαλεῖον καὶ τὴν ἀξιοπρέπειαν τοῦ ἀνθρώπου, εἰς τὰς χεῖρας τοῦ Ἀππίου Κλαυδίου ἐγένετο μέσον διαπράξεως ἀδικίας, ἐνῶ ὁ νόμος ἀποτελεῖ τροχοπέδην εἰς τὰς αὐθαιρεσίας τῶν ἀνθρώπων, ἐφ' ὅσον γίνεται ἐλευθέρως ἀποδεκτὸς ὑπ' αὐτῶν, καὶ εἶναι ἠθικὴ ἀπαίτησις, πρὶν καταστῆ θετικὸς νόμος.

Ἡ πειθαρχία εἰς τὸν νόμον ἦτο ἀρετὴ τοῦ Ρωμαίου πολίτου· ἦτο τὸ βασικὸν μέσον τοῦ ἀνθρώπου, διὰ νὰ φανῇ ἐνάρετος εἰς τὸν καθ' ἡμέραν βίον του. Ὁ Τίτος Λίβιος ἀποδίδει τὴν πολιτικὴν ὑπεροχὴν τοῦ λαοῦ του εἰς δύο βασικὰς στάσεις, συμπεριφορὰς τῶν Ρωμαίων πολιτῶν, τὸ μὲν εἰς τὴν τήρησιν τῶν ὑποχρεώσεών των ἔναντι τῶν θεῶν, τὸ δὲ εἰς τὴν ὑπακοὴν εἰς τοὺς νόμους· δηλαδὴ ἡ θέλησις τῶν πολιτῶν εὐρίσκει τὰ ὅρια τῆς εἰς τὸ ὄσιον (fas) καὶ εἰς τὸ δίκαιον (ius). Ἡ Ρώμη ἀπηγόρευε πᾶσαν ὑπερβολὴν ἐν τῇ ἐνασκήσει τοῦ δικαίου. Ἐστω καὶ ἂν ἡ πρᾶξις ἦτο σύμφωνος πρὸς τὸν νόμον, ἦτο ἀνυπόφορος, ἐὰν προεκάλει μίαν βλάβην εἰς ἄλλον, χωρὶς τὸ σύνολον νὰ ἔχῃ τὴν ὠφέλειάν του.

Εἰς τὴν Ρώμην, ἡ ὁποία ἐδημιούργησε τὴν ἐπιστήμην τῶν κοινωνικῶν σχέσεων, τῆς ὁποίας ἀνέλυσε τὸν μηχανισμόν καὶ τὰ αἷτια, διὰ νὰ ἐπιτύχῃ, ἐχρειάσθη ἡ αἴσθησις τῆς τάξεως καὶ ἡ αἴσθησις τοῦ βίου. Ἡ σχέσις τῶν Ρωμαίων πρὸς τοὺς γείτονας καὶ τοὺς λοιποὺς λαοὺς ἐχαρακτηρίζετο ὑπὸ τοῦ σεβασμοῦ πρὸς τὰς συνθήκας (fides) καὶ ὑπὸ τῆς δικαιοσύνης (iustitia). Ἡ aequitas καὶ ἡ fides ἦσαν οἱ τρόποι συμπεριφορᾶς, διὰ τῶν ὁποίων οἱ Ρωμαῖοι στρατηγοὶ καὶ ἄρχοντες ἀνταπεκρίνοντο πρὸς τὴν μετὰ τοῦ ἀξιώματός των συνδεδεμένην εὐθύνην. Εἰς τὴν aequitas ἐξεφράζετο ὅτι οἱ φορεῖς καὶ ἐκτελεσταὶ τῆς δυνάμεως τοῦ Ρωμαϊκοῦ λαοῦ δὲν ἦσαν λειτουργοί, οἱ ὅποιοι εἰργάζοντο μηχανικῶς καὶ ἄνευ ψυχῆς. Ὁ μηχανισμὸς δυνάμεως, εἰς τὸν ὁποῖον εὐρίσκοντο, εἶχε μὲν τὴν ἰδίαν αὐτοῦ νομοτέλειαν, ἄφινεν ὅμως ἄρκετὸν περιθώριον διὰ προσωπικὴν εὐθύνην. Ἡ θέλησις δὲ πρὸς προσωπικὴν εὐθύνην ἦτο μάλιστα ἀναπόφευκτος προϋπόθεσις, ἐπὶ τῆς ὁποίας εἶχεν οἰκοδομηθῇ ὁ μηχανισμὸς δυνάμεως τῆς Πολιτείας. Τὸ γεγονός ὅτι οἱ ἄρχοντες τὸ πρῶτον μετὰ τὴν ἐκπνοὴν τοῦ χρόνου τῆς ἀρχῆς των ἡδύνατο νὰ κληθοῦν πρὸς

1. Ab urbe condita III 44-49.

λογοδοσίαν, δεικνύει ποία σημασία ἀπεδίδετο εἰς τὸ προσωπικόν, εἰς τὸ ἠθικόν ποιόν τοῦ ἐφωδιασμένου μὲ ἀξίωμα καὶ δύναμιν¹.

Ἀποτέλεσμα τῆς δικαιοσύνης καὶ πίστεως τῆς Ρώμης πρὸς τοὺς κατακτωμένους ὑπ'αὐτῆς λαοὺς ἀπετέλει ἡ ὑπὸ τῆς Ρώμης ἀσκουμένη κηδεμονία καὶ προστασία ἐπὶ τῶν συμμάχων λαῶν· κηδεμονία, ἡ ὁποία κατὰ τινὰ τρόπον ὑπῆρξεν ἐπαχθὴς διὰ τοὺς ἐταίρους, ἀφοῦ οὗτοι ὑπεχρεοῦντο ὑπὸ τῆς Ρώμης, ὅπως δι'ἐμψύχου ὕλικου πυκνώνουν τὰς στρατιάς αὐτῆς. Τυπικὸν παράδειγμα τῆς κηδεμονίας καὶ προστασίας τῶν ἐταίρων ὑπὸ τῆς Ρώμης ἀποτελεῖ ἡ συμπεριφορὰ τῶν Ρωμαίων τῷ 217, ὅτε πρέσβεις ἐκ Νεαπόλεως ἦλθον εἰς τὴν Ρωμαϊκὴν σύγκλητον, κομίζοντες τεσσαράκοντα χρυσὰ κύπελλα πρὸς ἐνίσχυσιν τοῦ ἐκ τοῦ πολέμου ἐξηγνημένου ρωμαϊκοῦ δημοσίου ταμείου. Ἡ Ρωμαϊκὴ ὁμως σύγκλητος ἀπεποιήθη τὴν προσφορὰν αὐτὴν τῶν κατοίκων τῆς Νεαπόλεως, εὐχαριστήσασα θερμῶς αὐτοὺς δι'αὐτήν, καὶ ἐκράτησε μόνον συμβολικῶς ὡς δεῖγμα φιλίας ἐν μόνον κύπελλον καὶ μάλιστα τὸ ἔχον τὸ μικρότερον βάρος. Ἡ πρᾶξις αὕτη τῶν κατοίκων τῆς Νεαπόλεως ἐπιβεβαίωι ὅτι οἱ ἐταῖροι τῆς Ρώμης ἀνεγνώριζον ὅτι ἡ αὐτοκρατορία τῆς Ρώμης διὰ τῆς δικαιοσύνης καὶ προστασίας τῆς ἦτο τὸ στήριγμα τῆς Ἰταλίας καὶ τῶν συμμάχων τῆς Ρώμης.

Τὴν σημασίαν τῆς ὑπὸ τῆς Ρώμης κηδεμονίας καὶ προστασίας τῶν συμμάχων τῆς δεικνύουν καὶ οἱ λόγοι τῶν πρέσβων τῶν Σαυνιτῶν, οἱ ὁποῖοι μετέβησαν εἰς τὸν Ἀννίβαν τῷ 215 μετὰ τὴν καταστροφὴν τῶν Ρωμαίων παρὰ τὰς Κάννας, ὁπότε οἱ Σαυνῖται ἐλιποτάκτησαν ἐκ τοῦ Ρωμαϊκοῦ στρατοπέδου καὶ ἀπηνήθησαν τὴν ρωμαϊκὴν κηδεμονίαν καὶ προστασίαν καὶ ἐπεζήτησαν τὴν Καρχηδονιακὴν. Οἱ Σαυνῖται πρέσβεις παρεπονοῦντο εἰς τοὺς Ρωμαίους ἐναντίον τῶν Καρχηδονίων καὶ ἐτόνιζον ὅτι ὁ Ἀννίβας ἢ δὲν ἐγνώριζεν ἢ δὲν ἠθέλεν ἢ δὲν ἠδύνατο νὰ προσφέρῃ εἰς αὐτοὺς κηδεμονίαν ἀνάλογον πρὸς τὴν κηδεμονίαν, τὴν ὁποίαν εἶχον προσφέρει εἰς αὐτοὺς οἱ Ρωμαῖοι². Διὰ τῶν λόγων τούτων τῶν Σαυνιτῶν πρέσβων ἐξήρετο ἡ πρὸς τοὺς συμμάχους κηδεμονία τῆς Ρώμης, ἡ ὁποία ἦτο ἡ κατάστασις τοῦ ὁμοσπόνδου μέλους, ἂν μὴ ὑπῆκόου.

Ἡ Ρώμη, τῆς ὁποίας ἐν τῶν χαρακτηριστικῶν ὑπῆρξε τὸ νομικὸν πνεῦμα, ἡ νομικὴ αἴσθησις καὶ ἐδημιούργησεν ἐν σύνολον νόμων, τῶν ὁποίων ἡ ἐνότης ἀπετέλεσεν ὑπόδειγμα ἐπὶ μακρόν, διέδωκεν εἰς τὸν κόσμον τὰς νομικὰς μορφάς, τὰς ὁποίας ἐδημιούργησεν. Τὸ διεθνὲς δίκαι-

1. Βλέπε Mommsen Th., *Römisches Staatsrecht*, I, s. 705 ff.· Meyer Ernst, *Römischer Staat und Staatsgedanke*, Darmstadt 1961, s.257.

2. Ab urbe condita XXIII 42, 11.

ον καθώρισε τοὺς νομικοὺς κανόνας, τοὺς ὁποίους ἡ Ρώμη ἐδέχθη διὰ τὰς πρὸς ἀλλήλους σχέσεις τῶν ξένων καὶ διὰ τὰς σχέσεις τῶν Ρωμαίων πολιτῶν μετὰ τῶν ξένων. Κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἑλευθέρας Πολιτείας οἱ διοικηταὶ τῶν Ρωμαϊκῶν ἐπαρχιῶν ἐδημιουργοῦν νομοθεσίαν, ἣν προσ- ἤρμοζον πρὸς τοὺς ὑποτελεῖς τῶν, πρὸς τοὺς νόμους καὶ τὰ ἔθιμα αὐ- τῶν. Ἡ ἐπέκτασις ὁμῶς τοῦ δικαίωματος τοῦ Ρωμαίου πολίτου κατήρ- γησε συμμάχους καὶ ὑποτελεῖς καὶ οὕτω τὸ διεθνὲς δίκαιον ἐξηφανίσθη, ἀφοῦ οἱ νέοι Ρωμαῖοι πολῖται ἀπήλαιον παντός, ὅπερ ἠδύναντο νὰ ἀφο- μοιώσουν ἐν τῷ ἀστικῷ δικαίῳ τῆς Ρώμης ¹.

Ἡ ἐφαρμοσθεῖσα ὑπὸ τῆς Ρώμης ἐξωτερικὴ πολιτικὴ ἐστηρίζετο ἐπὶ τῆς πίστεως καὶ τῆς δικαιοσύνης καὶ ἐδέχετο τὴν μετατροπὴν τοῦ ἐχθροῦ εἰς ἐταῖρον καὶ σύμμαχον καὶ τοῦ ἐταίρου καὶ συμμάχου εἰς Ρω- μαῖον πολίτην.

Οἱ Ρωμαῖοι, οἱ ὁποῖοι κατὰ τὸ Παναιτωλικὸν συνέδριον ἐζήτουν συμμάχους, ὕμνουτο τῷ 196 π.Χ. εἰς τὰ Ἴσθμια ὡς οἱ προστάται τῆς ἐ- λευθερίας τῆς Ἑλλάδος ² καὶ μετὰ τὴν νίκην τῶν εἰς τὴν μάχην τῆς Μαγνησίας τῷ 190 π.Χ. ἐπηνοῦντο ὑπὸ τῶν Ροδίων ἀπεσταλμένων εἰς τὴν σύγκλητον ὡς ἀνιδιοτελεῖς τηρηταὶ τοῦ δικαίου εἰς ὁλόκληρον τὸν κόσμον ³. Ἡ πολιτικὴ αὕτη τῆς Ρώμης ἐγένετο ἀποδεκτὴ καὶ ἐξήρθη ὑπὸ τοῦ Τίτου Λιβίου.

Ἐτέρα τῶν κατ'ἐξοχὴν ρωμαϊκῶν ἀρετῶν ὑπῆρξεν ἡ *Clementia*, ἡ ἐπιείκεια, ἡ ὁποία μετὰ τῶν ἤδη μνημονευθεισῶν ἀρετῶν ἀπετέλει τὴν δύναμιν ψυχῶν, τὴν μετὰ τῆς δυνάμεως τῶν ὅπλων ἐξασφαλίσασαν, κα- τὰ τὸν ἱστορικὸν Τίτον Λίβιον, τὴν ἀνάπτυξιν καὶ διάρκειαν τῆς Ρωμαϊ- κῆς αὐτοκρατορίας. Ἦτο δὲ *clementia* ἡ ὑπὸ τῶν νικητῶν φειδῶ τῶν ἡτ- τημένων καὶ εἰς αὐτοὺς ὑποτεταγμένων, ἡ μετ'αὐτοκυριαρχίας μὴ ἀφί- νουσα ἐλεύθερον πεδῖον δράσεως εἰς τὴν ὀργὴν καὶ μὴ τιμωροῦσα τὸ σφάλμα συμφῶνως πρὸς τὸν νόμον καὶ τὸ δίκαιον, ἀλλὰ μεγαλοψύχως συγχωροῦσα συμπεριφορὰ τοῦ ἰσχυροῦ καὶ ὑψηλὰ ἱσταμένου προσώπου ἔναντι τῶν πρῶν ἀντιπάλων του καὶ ἤδη κατωτέρων του, οἱ ὁποῖοι ἦσαν παραδεδομένοι εἰς τὴν πίστιν καὶ προστασίαν του ⁴.

1. Bardon H., *Le génie latin*, p.65.

2. *Ab urbe condita* XXXIII 32, 4-33, 8.

3. Αὐτόθι XXXVII 54, 3-28.

4. Ὁ Σενέκας (*De clem.* II 3, 1) λέγει περὶ τῆς ἀρετῆς αὐτῆς ὅτι εἶναι «*temperantia animi in potestate ulciscendi vel lenitas superioris adversus inferiorem in consti- tuendis poenis*»· ἔτι δὲ λέγει περὶ αὐτῆς: «*clementiam esse moderationem aliquid ex me- rita ac debita poena remittentem*».

Εἰς τὴν ἐξωτερικὴν πολιτικὴν ἡ *clementia* δέον νὰ ἐννοηθῇ ὡς σεβασμὸς τῶν θρησκευτικῶν, κοινωνικῶν καὶ ἠθικῶν πεποιθήσεων τοῦ ἡττημένου. Ὁ ὅρος *clementia* ἀνεφέρετο εἰς μίαν συγκεκριμένην μορφήν συμπεριφορᾶς, εἰς τὴν φειδῶ τῶν νικητῶν καὶ ἰσχυρῶν ἐναντι τῶν ἡττημένων καὶ ὑποτεταγμένων καὶ εἰς τὴν παραίτησιν τῶν ἰσχυρῶν ἀπὸ τοῦ αὐστηροῦ δικαίου τοῦ πολέμου, ἀπὸ αὐθαιρεσιῶν καὶ ἐγωϊστικῆς χρήσεως τῆς ὑπαρχούσης εἰς αὐτοὺς δυνάμεως καὶ δημιουργίαν ὑπ'αὐτῶν συνθηκῶν, ὑπὸ τὰς ὁποίας οἱ ἡττημένοι καὶ ὑποτεταγμένοι ἄνθρωποι ἐτύγγαλλον σεβασμοῦ, ὡς καὶ τὰ ἦθη τῶν καὶ οἱ θεσμοὶ τῶν, καὶ ἠδύνατο νὰ αἰσθάνωνται καὶ νὰ κινῶνται κυριολεκτικῶς ὡς ἄνθρωποι.

Ἡ *clementia* ἐμπεριέχει αὐτοπεριορισμὸν τῶν ἰσχυρῶν καὶ ἀποτελεῖ ἄρνησιν ὑπ'αὐτῶν αὐθαιρέτων πράξεων. Λεηλασίαι καὶ ἀρπαγαὶ ὡς μέθοδοι βιοπορισμοῦ ὁμοῦ μετὰ τῆς ἀντιστοίχου ψυχικῆς ἐξαγριώσεως αἴρονται ἐν τῇ ἐπιεικείᾳ. Τὸ δίκαιον καθίσταται βασικὸς νόμος τῆς μεταξὺ ἰσχυρῶν καὶ ἀσθενεστέρων, νικητῶν καὶ ὑποτεταγμένων συναλλαγῆς καὶ ἡ σύμμετρος πρὸς τὸν ἄνθρωπον μορφή ἐν τῇ ἐξελίξει τῶν μεταξὺ τῶν ὑποθέσεων.

Οἱ Ρωμαῖοι ἐθεώρουν τὸν πόλεμον ὡς ἀναγκαῖον μέσον τῆς πολιτικῆς τῶν. Ἐν τούτοις οἱ Ρωμαῖοι παρευσιάζον μίαν ἰδιωτυπίαν. Ἐνθ' ἦσαν ὁ κατ'ἐξοχὴν πολεμικὸς λαὸς τῆς Ἱστορίας, δὲν ἦσαν πολεμοχαρεῖς. Δὲν ἐδέχοντο τὸν πόλεμον ὡς αὐτοσκοπὸν, ἀλλ'ἐχαρκτηρίζον αὐτὸν ὡς ἀναγκαῖον μέσον τῆς πολιτικῆς τῶν¹.

Ὁ Κικέρων διακρίνει δύο εἶδη ἀνταγωνισμοῦ τῶν λαῶν, τὸ μὲν τὴν βίαν, τὸν πόλεμον (*severitas*), τὸ δὲ τὴν ἐπιείκειαν (*clementiam*), τὴν φιλάνθρωπον πολιτικὴν τῶν διαπραγματεύσεων² καὶ ὑπογραμμίζει ὅτι ὁ νικητὴς δέον νὰ χωρῇ εἰς εἰρήνην ἄνευ ἀδικίας, νὰ λαμβάνῃ πρόνοιαν περὶ τῶν ἡττημένων καὶ νὰ ἀποδέχεται τοὺς καταθέτοντας τὰ ὅπλα καὶ καταφεύγοντας εἰς σχέσιν πίστεως πρὸς αὐτόν³.

Περὶ τῆς ἐπιεικείας, ἡ ὁποία δὲν καθορίζετο ὑπὸ νόμων ἢ γραπτῶν συμφωνιῶν, ἀλλ'ἦτο ζῶσα εἰς τὴν συνείδησιν τῶν Ρωμαίων, ὁ Κικέρων τονίζει ὅτι ἦτο τὸ πλέον ἀξιέπαινον καὶ ἀρμόζον εἰς ἐνδοξον ἄνδρα⁴. Συνέβαλλε δὲ ἡ ἐπιείκεια τοῦ Ρωμαίου εἰς τὴν αὔξησιν τοῦ προσωπικοῦ κύρους καὶ τῆς ἐπιρροῆς του εἰς τὴν Πολιτείαν, εἰς τὴν αὔξησιν τῆς δημοτικό-

1. Βλέπε Heinze Richard, Von den Ursachen der Grösse Roms, Leipzig & Berlin 1921, s. 17· πρβλ. καὶ Bux E., *Clementia Romana* ihr Wesen und ihre Bedeutung für die Politik des römischen Reiches, Würzburger Jahrbücher für Altertumswiss. 3 (1948) 201-202.

2. De offic. I 11, 35.

3. Bux, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 202.

4. De offic. I 25, 88.

τητος αὐτοῦ. Ἡ πολιτικὴ ἠθικὴ τοῦ Ρωμαϊκοῦ λαοῦ ἀνεγνώριζεν εἰς αὐτὸν μίαν εὐθύνην διὰ τοὺς ὑπ' αὐτοῦ κατακτωμένους λαοὺς καὶ συμμάχους του, ἡ ὁποία εὐθύνῃ ἀνήκεν αἰσθητῶς εἰς τὴν *dignitas* αὐτοῦ. Ἐνίοτε ὁμως ὑπὸ τῶν ἀντιπάλων ἢ συμμάχων τῆς Ρώμης ἐγένετο ἐκμετάλλευσις τῆς ἐπιεικειᾶς τῆς, ἐκλαμβανομένης ταύτης ὑπ' αὐτῶν ὡς ἀδυναμίας χαρακτηρὸς ¹. Εἰς περιπτώσεις ὁμως τοιούτων ἀκροτήτων καὶ ἐμφανίσεως τοῦ πνεύματος τῆς ἀντιστάσεως ἐπῆρχετο φοβερός ὁ πέλεκυς τῆς Ρώμης. Κατὰ ταῦτα ἐπιείκεια (*clementia*) καὶ σκληρότης (*crudelitas*, *severitas*) ἦσαν αἱ δύο σπουδαιόταται ἀπόψεις τῆς ρωμαϊκῆς πολιτικῆς κατὰ τὸν Ιον π.Χ. αἰῶνα.

Τὰς ἀρχάς αὐτὰς ἡσπάσθη καὶ ἐφήρμοσεν ὁ Γάιος Ἰούλιος Καίσαρ ², μετέπειτα δὲ ὁ αὐτοκράτωρ Αὐγουστος. Τὰς ἀρχάς αὐτὰς διεκήρυξαν καὶ οἱ συγγραφεῖς τῶν αὐγουστειῶν χρόνων, ὁ Βεργίλιος καὶ ὁ Τίτος Λίβιος. Ὁ Βεργίλιος συνιστᾷ ὡς καθῆκον τοῦ Ρωμαϊκοῦ λαοῦ τὴν εἰρήνην ³ καὶ τὴν ἐπιείκειαν, τὴν ἀνθρωπιστικὴν μεταχείρισιν τῶν ὑποταγμένων εἰς τὴν Ρώμην λαῶν («*parcere subiectis*») ⁴, θεωρεῖ ὁμως ὡς ἀναγκαῖον συμπλήρωμα τῆς ἐπιεικειᾶς τὴν σκληρότητα ἔναντι τοῦ πνεύματος τῆς ἀντιστάσεως καὶ τὴν συντριβὴν αὐτοῦ («*debellare superbos*») ⁵.

Παρομοίας ἀντιλήψεις διετύπωσε καὶ ὁ Τίτος Λίβιος διὰ τῆς κατὰ τὸ 320 π.Χ. δοθείσης συμβουλῆς ὑπὸ τοῦ Σαυνίτου Ἐρεννίου Ποντίου. Οὗτος ὡς πρεσβύτες εἶχε παραιτηθῇ ἀπὸ τῶν στρατιωτικῶν καὶ πολιτικῶν ἀξιωμάτων. Ὅτε ὁ Ρωμαϊκὸς στρατὸς εἶχεν ἐγκλωβισθῇ ὑπὸ τῶν Σαυνιτῶν εἰς τὰ Καυδιανὰ στενά (*Furculae Caudinae*), ἐζητήθη παρ' αὐτοῦ δι' ἀγγελιοφόρου συμβουλὴ ὑπὸ τοῦ τότε στρατιωτικοῦ ἡγέτου τῶν Σαυνιτῶν, ὁ ὁποῖος ἦτο υἱὸς του, πῶς ἔπρεπε νὰ συμπεριφερθῇ πρὸς τοὺς ἐγκλωβισμένους Ρωμαίους. Τότε ὁ πρεσβύτες Σαυνίτης ἀπεκρίθη ὅτι ἔπρεπε ἅπαντες οἱ Ρωμαῖοι νὰ ἀφεθοῦν ἐλεύθεροι. Ἡ ἀπόκρισις αὕτη τοῦ γέροντος ἐφάνη παράδοξος, δι' ὃ καὶ ἐστάλη ἐκ νέου ὁ ἀγγελιοφόρος πρὸς αὐτόν, διὰ νὰ ζητήσῃ ἐκ νέου συμβουλὴν. Τὴν φορὰν αὐτὴν ὁ πρεσβύτες ἀπεκρίθη ὅτι ἅπαντες ἀνεξαιρέτως οἱ ἐγκλωβισθέντες καὶ συλληφθέντες Ρωμαῖοι ἔπρεπε νὰ θανατωθοῦν. Κατόπιν τῶν δύο τούτων ἀποκρίσεων, αἱ ὁποῖαι ἦσαν ἐκ διαμέτρου ἀντίθετοι, ἐκλήθη ὁ γέρων Σαυνίτης εἰς πολεμικὸν συμβούλιον, ὅποτε ἐρωτηθεὶς ἐπανελάβε τὰ αὐ-

1. Cic., ad Brut. I 15, 10.

2. De bello civili III 57.

3. Aen. VI 852: «*pacisque imponere morem*».

4. Αὐτόθι VI 853.

5. Αὐτόθι: πρβλ. καὶ Hor., Carm. saec. 51: «*Bellante prior, iacentem lenis in hostem*».

τά, τονίσας ὅτι ἡ πρώτη συμβουλή του ὑπῆρξεν ἡ καλυτέρα, διότι διὰ τῆς πρὸς τοὺς Ρωμαίους εὐεργεσίας θὰ ἐπετυγχάνετο σταθερά καὶ διαρκῆς εἰρήνη τῶν Σαυνιτῶν μετ' αὐτῶν, τὴν δὲ δευτέραν συμβουλήν του ἐδικαιολόγησεν, εἰπὼν ὅτι διὰ τῆς ἐφαρμογῆς τῆς θὰ ἀνεστέλλετο ἐπὶ τίνα ἔτη ὁ πόλεμος, διότι ἡ Ρωμαϊκὴ Πολιτεία δὲν θὰ ἠδύνατο εὐκόλως νὰ ἀναλάβῃ δυνάμεις, ἐφ' ὅσον θὰ εἶχεν ἀπολέσει δύο ὁλοκλήρους στρατιάς. Ὑπεγράμμισε δὲ ὅτι τρίτη συμβουλή δὲν ἐχώρει ¹.

Τὴν διττὴν πολιτικὴν δυνατότητα ὑποδεικνύει ὁ Τίτος Λίβιος καὶ διὰ τοῦ στόματος τοῦ Ρωμαίου νικητοῦ τῶν Λατίνων ² Λευκίου Φουρίου Καμίλλου, ὁ ὁποῖος τῷ 339 μετὰ τὴν ἴκνην του ἐπὶ τῶν Λατίνων ἐθεσεν ἐν τῇ συγκλήτῳ εἰς ψηφοφορίαν τὸ θέμα τῆς μεταχειρίσεως τῶν ἡττηθέντων Λατίνων καὶ ἐτόνισεν εἰς αὐτὴν ὅτι δύο εἶναι οἱ τρόποι πρὸς ἐξασφάλισιν διαρκοῦς εἰρήνης: τὸ μὲν εἶναι ἡ ἐπίδειξις σκληρότητος κατὰ τῶν ἀλαζόνων καὶ σκληροτραχήλων ἔναντι τῆς Ρώμης, τὸ δὲ ἡ ἐπίδειξις συγγνώμης ἔναντι τῶν ἡττημένων (vel saeviendo vel ignoscendo»), συνέστησεν ὁμως ὡς πλέον ἐνδεδειγμένον τρόπον τὴν ἐπίδειξιν συγγνώμης ἔναντι τῶν ἡττημένων, τρόπον σύμφωνον πρὸς τὸ ἔθος τῶν προγόνων: «Θέλετε νὰ φανήτε σκληροὶ (νὰ σκεφθῇτε σκληρῶς) ἔναντι τῶν παρὰδεδομένων καὶ ἡττημένων; εἶναι δυνατόν νὰ καταστρέψετε ὅλον τὸ Λάτιον, ἔπειτα νὰ προκαλέσετε ὑπερβολικὰς ἐρημίας (εἰς αὐτό), ὁπόθεν ἐλάβετε ἐξαίρετον ὁμοσπονδιακὸν (συμμαχικὸν) στρατὸν διὰ πολλοὺς καὶ μεγάλους πολέμους. Θέλετε κατὰ τὸ παράδειγμα τῶν προγόνων σας νὰ αὐξήσετε τὸ Ρωμαϊκὸν Κράτος (τὴν ρωμαϊκὴν ἰσχὴν) διὰ τῆς ἀποδο-

1. Ab urbe condita IX 3,9-10.

2. Παλαιὰ συμφωνία συνέδεε τοὺς Ρωμαίους καὶ τοὺς Λατίνους καὶ ἡ Ρώμη προεμπεύετο ἐκ τοῦ Λατίου μέγαν ἀριθμὸν στρατιωτῶν (T.Liv. VIII 4, 3). Ἡ συμφωνία αὕτη ἀτονήσασα ἐπ' ὀλίγον ἀνενέωθη τῷ 358 πρὸς ἀνακούφισιν τῶν Ρωμαίων, φοβουμένων τότε τοὺς Γαλάτας (T. Liv. VII 12, 7).

Ἡ κατάστασις τῶν socii ἦτο εἶδος δουλείας ὑπὸ τὴν σκιάν μιᾶς συνθήκης δικαίου, foedus aequum, κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ Λευκίου Ἀννίου, λατίνου πραιτωρός, εἰς τοὺς εἰς συμβούλιον κληθέντας Λατίνους τῷ 340 π. X. (T.Liv. VIII 4, 2). Δι' ὃ ἐπέβασκεν ἡ παλαιὰ ἐχθρότης καὶ ὁ socius, ὅσάκις ἀνεφαίνετο γεγονὸς ἐπικίνδυνον διὰ τὴν Ρώμην, τότε οὗτος ὠρθοῦτο ἀνταγωνιστὴς αὐτῆς. Οὕτω συνέβη μὲ τοὺς Λατίνους, τοὺς Σαυνίτας καὶ τοὺς κατοίκους τῆς Καπύης. Τῷ 349 οἱ σύμμαχοι τῆς Ρώμης Λατίνοι ἔλαβον τὰ ὅπλα πρὸς ἀπόκτησιν τῆς ἐλευθερίας τῶν ἀπὸ τῶν Ρωμαίων (VII 25, 5-6), πρὸς ἐξασφάλισιν συμμετοχῆς τῶν εἰς τὴν αὐτοκρατορίαν, πρὸς ἐπίτευξιν ἴσων δικαιωμάτων καὶ ἐκλογὴν ἐνὸς τοῦλάχιστον ὑπάτου ἐκ τῶν Λατίνων (VIII 4, 4). Αἱ διεκδικήσεις αὗται τῶν Λατίνων διατυπωθεῖσαι ἀλαζονικῶς ὑπὸ τοῦ ἐκπροσώπου αὐτῶν Ἀννίου ἐν Ρώμῃ ἐνώπιον τῆς συγκλήτου καὶ τοῦ ὑπάτου Τίτου Μανλίου προεκάλεσαν ἀγανάκτησιν εἰς τοὺς Ρωμαίους καὶ ἐπηκολούθησε πόλεμος μεταξὺ Ρωμαίων καὶ Λατίνων ἀπολήξας εἰς νίκην τῶν Ρωμαίων.

χῆς τῶν ἡττημένων εἰς τὴν Πολιτείαν (δεχόμενοι τοὺς ἡττημένους Λατίνους μεταξὺ τῶν Ρωμαίων πολιτῶν); Σᾶς προσφέρεται ὕλικόν (σᾶς παρέχεται ἡ δυνατότης) νὰ αὐξήσετε μετὰ μεγίστης δόξης (τὸ Κράτος σας). Βεβαίως αὕτη εἶναι ἐπὶ μακρὸν σταθερωτάτη (συμπαγεστάτη) αὐτοκρατορία, ἐν τῇ ὁποίᾳ (οἱ ὑπήκοοι) εὐχαρίστως ὑπακούουν (χαίρουν ὑπακούοντες)»¹.

Κατὰ ταῦτα ὁ Κάμιλλος συνεβούλευσεν εἰς τὴν Ρωμαϊκὴν σύγκλητον πολιτικὴν εἰρήνης δι' ἀποφυγῆς ἐπιδείξεως σκληρότητος ἐναντι τῶν Λατίνων, πολιτικὴν αὐξήσεως τοῦ Ρωμαϊκοῦ Κράτους διὰ προσεταιρισμοῦ τῶν ἡττημένων κατὰ τὸ πρότυπον τῶν Ρωμαίων προγόνων καὶ ἐνισχύσεως οὕτω τῆς ρωμαϊκῆς ἀμυντικῆς ἰσχύος. Ὁ λόγος τοῦ Καμίλλου ἐπεδοκιμάσθη ὑπὸ τῆς συγκλήτου καὶ παρεχωρήθη εἰς τοὺς ἡττημένους Λατίνους τὸ δικαίωμα τοῦ Ρωμαίου πολίτου. Οὕτως οἱ ἡττηθέντες Λατῖνοι ὑψώθησαν εἰς τὴν θέσιν τῶν νικητῶν Ρωμαίων καὶ ἐγένοντο μέτοχοι τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ παραχώρησις αὕτη τῆς Ρωμαϊκῆς συγκλήτου πρὸς τοὺς Λατίνους εἶχε τὸν χαρακτήρα οὐχὶ ἐξασφαλίσεως δικαιώματος τῶν ἡττημένων Λατίνων, ἀλλὰ παροχῆς τῶν νικητῶν Ρωμαίων, προερχομένης ἐκ τῆς γενναιοδωροῦ βουλήσεως αὐτῶν. Ἡ γενναιοδωρία τῶν νικητῶν Ρωμαίων ἐπέτρεψεν εἰς τοὺς ἡττημένους Λατίνους νὰ ζήσουν ἐν ὀνόματι τῆς Ρώμης.

Ἡ Ρώμη ἐπεξῆτει τοὺς κατακτηθέντας πρῶν ἐχθροὺς τῆς νὰ νικήσῃ διὰ τῆς συγγνώμης, νὰ δαμάσῃ καὶ κατακτήσῃ τὰς ψυχὰς τῶν ἀνοίγουσα εἰς αὐτοὺς τὸ πεδῖον τῆς γενναιοδωρίας. Ἐν τῷ ἱστορικῷ ἔργῳ τοῦ Τίτου Λιβίου εἶναι διάχυτος ἡ πεποίθησις ὅτι ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἐνέπνεε τὴν ρωμαϊκὴν πολιτικὴν, ἦτο τὸ πνεῦμα τῆς ἐπιεικειᾶς. Ταύτην πρέπει νὰ ἐννοήσωμεν ὡς σεβασμὸν τοῦ ἔθους τῶν προγόνων νὰ μεταχειρίζονται τοὺς ἡττημένους λαοὺς καὶ συμμάχους τῶν μετὰ πνεύματος συνεργασίας ἀδιακρίτως φυλῆς καὶ ἔθνους. Περὶ τῆς ἐκ παραδόσεως τακτικῆς αὐτῆς τῆς ἐπιεικειᾶς τῶν νικητῶν Ρωμαίων ἐναντι τῶν ἡττημένων ἀντιπάλων, διὰ τῆς ὁποίας τακτικῆς ηὔξανετο καὶ διήρκει ἡ Ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία, γράφει ὁ Τίτος Λίβιος ὅτι εἰς συνέλευσιν τῶν Καρχηδονίων ἀρχόντων παρετηρεῖτο ὅτι: «Populo Romano usitata ac prope iam obsoleta ex victoria gaudia esse ac plus paene parcendo victis quam vincendo imperium auxisse»². Ἀλλαγὴ τοῦ ἔργου του τονίζει ὅτι τὸν ἔνοπλον ἐχθρὸν ὀφείλει νὰ προσβάλλῃ τις μετ' ἐχθρικῆς ψυχῆς, πρὸς τοὺς ἡττημένους ὅμως ὀφείλει τις νὰ ἐπιδεικνύῃ ἡπιωτάτην καὶ μεγαλόφρο-

1. Ab urbe condita VIII 13, 14-16

2. Αὐτόθι XXX 42, 17.

να ψυχὴν: «Cum armato hoste infestis animis concurrere debere: adversus victos mitissimum quemque animum maximum habere»¹. Ἀπὸ δὲ τῆς βίας εἰς τὴν συγγνώμην ἔφθανεν ἡ Ρώμη, ἀφοῦ ἐνίκη τοὺς ἐχθρούς.

Τότε ἡ Ρώμη διὰ τῆς ἀνθρωπιστικῆς μεταχειρίσεως τῶν ἡττημένων ἐκυριάρχει ἐπὶ τῶν ψυχῶν τῶν, ἀφαιροῦσα πᾶσαν βούλησιν καὶ ἐλπίδα αὐτῶν ὅτι θὰ διετῆρουν οὗτοι τὴν ἐκ παραδόσεως ἀνεξαρτησίαν τῶν.

Δαψιλέστατα καὶ εὐγλωττα παραδείγματα τῆς πολιτικῆς τῆς συγγνώμης, τὴν ὁποίαν ἐφήρμοζεν ἡ Ρώμη κυρίως πρὸς τοὺς εἰς αὐτὴν παραδιδόμενους ἄνευ ὁρῶν ἀντιπάλους² καὶ πρὸς τοὺς ἡττηθέντας ὑπ' αὐτῆς εἰς τὰ πεδία τῶν μαχῶν, προβάλλονται ὑπὸ τοῦ Τίτου Λιβίου ἐν τῷ ἱστορικῷ τῶν ἔργων. Οὕτω κατὰ τοὺς πρωῒμους ρωμαϊκοὺς χρόνους ἡ Ρώμη ἐπολέμησε κατὰ τῆς Ἑλλάδας Λόγγας, διεκδικοῦσα τὴν ἡγεσίαν ἐν τῇ Λατινικῇ ὁμοσπονδίᾳ· νίκησας δὲ ἡ Ρώμη ἀπέκτησε τὴν ἡγεμονίαν τῆς ὁμοσπονδίας³. Μετ' οὐ πολὺ ὅμως οἱ Ρωμαῖοι περιῆλθον εἰς νέαν ἔριν πρὸς τὴν Ἑλλάδα Λόγγαν⁴. Οἱ Ρωμαῖοι ἐπιβληθέντες καὶ πάλιν συμ-

1. Ab urbe condita XXXIII 12, 9.

2. Ὅτε ἐγίνετο ἡ παράδοσις τῶν ἀντιπάλων (deditio), τοῦτέστιν ἡ ἀναγνώρισις τῆς ρωμαϊκῆς ἡγεμονίας, εἰς τὸν στρατηγόν, ὁ ὁποῖος διηύθυνε τὰς στρατιωτικὰς ἐπιχειρήσεις ἐν ὀνόματι τῆς Ρωμαϊκῆς Πολιτείας, ἀπεστέλλετο πρεσβεία, ἡ ὁποία ἐνεπιστεῦετο τοὺς ὁμοεθνεῖς τῆς εἰς τὴν πίστιν τοῦ Ρωμαϊκοῦ λαοῦ καὶ ἐπεκαλεῖτο τὴν ρωμαϊκὴν ἐπιείκειαν. Ὁ Ρωμαῖος στρατηγὸς προώθει τὴν πρεσβείαν αὐτὴν εἰς τὴν Ρωμαϊκὴν σύγκλητον, ἡ ὁποία ἀνεζητεῖ καὶ ἀνεύρισκε τὴν ὀρθὴν σχέσιν μεταξύ σκληρότητος καὶ ἐπιεικειᾶς καὶ ἀποκαθίστα εἰρηνικὰς σχέσεις πρὸς τοὺς παραδιδόμενους καὶ ἡττημένους. Πολλάκις ὑπεγράφετο σύμφωνον καθορίζον τὴν ἐνταξιν καὶ ἐνσωμάτων τῶν ἡττημένων καὶ παραδιδόμενων εἰς τὴν Ρωμαϊκὴν αὐτοκρατορίαν, ὥς καὶ τὰ καθήκοντα τῶν τε προστατῶν Ρωμαίων καὶ τῶν νέων ὑποτελῶν τῶν. Ὁ ἡττημένος ἀπέβαλλε τὴν πολιτικὴν του θέσιν, πᾶν δικαίωμά του, τὰ ἔθιμά του, τὰς παραδόσεις του καὶ ἐτίθετο εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ νικητοῦ, τοῦ ὁποῖου ἡ ἐπιείκεια ἐναντι ἐκείνου ἔπρεπε νὰ εἶναι εὐθέως ἀνάλογος πρὸς τὴν τοῦ ἡττημένου ἀδυναμίαν νὰ βλάψῃ. Ἐκεῖ ἐνθα ἐθυσίσθησαν τὰ πρὸ τῆς ἡττῆς δικαιώματα τοῦ ἡττημένου, προέβαλλεν ἡ ἐπιείκεια τοῦ νικητοῦ. Οἱ ἐκουσίως παραδιδόμενοι εἰς τὸν νικητὴν ἀντίπαλοι ἐτύγχανον σεβασμοῦ ἐκ μέρους αὐτοῦ καὶ ἐτίθεντο ὑπὸ τὴν πίστιν, προστασίαν καὶ ἐπιεικειάν του, ἐνθ' ὅ το δίκαιον τοῦ πολέμου κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἦτο σκληρόν. Μία ἐχθρική πόλις καταλαμβανομένη ἀπέβαλλε τὴν πολιτικὴν αὐτοτέλειάν της μεθ' ὧν τῶν ἐν αὐτῇ προσώπων καὶ πραγμάτων (T. Liv. I 38, 2). Ὁ νικητὴς ἐνίοτε μετεχειρίζετο τοὺς ἡττημένους ἀντιπάλους τοῦ ἀπανθρώπως, ἐὰν μάλιστα οὗτοι ἦσαν εἰς αὐτὸν φοβεροὶ καὶ μισητοί. Ὁ Πολύβιος καὶ ὁ Κικέρων (De offic. I 11,35) καταγγέλλουν μεμονωμένα κρούσματα ρωμαϊκῆς πολεμικῆς βαρβαρότητος κατὰ τὴν ἀρχαιοτάτην ἐποχὴν, ἡ ὁποία κατὰ τὰ ἄλλα ἐτυχεν ἐγκωμίων· πρβλ. καὶ Bux, ἐνθ' ὀνωστ, σελ. 208-209.

3. Ab urbe condita I 24 κέξ.

4. Αὐτόθι I 28.

περιφέρθησαν σκληρότατα μὲν εἰς τὸν ἀρχηγὸν τῶν ἀντιπάλων Μέτιον Φουφέτιον, τὸν ὁποῖον ἐτεμάχισαν, λίαν δὲ ἐπικεικῶς πρὸς τοὺς κατοίκους τῆς Ἀλβας Λόγγας, τοὺς ὁποίους ὑπεχρέωσαν μόνον νὰ μετοικήσουν εἰς Ρώμην, ἔνθα οὗτοι ἐγένοντο δεκτοὶ μεταξὺ τῶν πολιτῶν¹.

Ἄλλον παράδειγμα ἐπιδείξεως τῆς πολιτικῆς τῆς ἐπικεικίας ὑπὸ τῶν Ρωμαίων νικητῶν πρὸς τοὺς ἡττημένους ἀντιπάλους τῶν ἀναφέρει ὁ Τίτος Λίβιος τὸ παράδειγμα τῆς ἐπικεικίας τοῦ Καμίλλου καὶ τῆς συγκλήτου πρὸς τοὺς Τουσκουλανούς. Ὅτε ἠναγκάσθη νὰ ἐκστρατεύσῃ κατὰ τούτων ὁ Κάμιλλος, οὗτοι παραιτηθέντες τῆς ματαιίας ἀντιστάσεώς των ἐζήτησαν εἰρήνην. Τότε ὁ Κάμιλλος ἐκνήρυχθη ὑπὲρ τῆς προστασίας των καὶ οὗτοι ἔλαβον τὴν ζητηθεῖσαν εἰρήνην καὶ τὸ δικαίωμα τοῦ Ρωμαίου πολίτου².

Ἐπίσης ὁ Τίτος Λίβιος παρουσιάζει τὸν Σκιπίωνα τὸν Ἀφρικανὸν τὸν πρεσβύτερον ἐξαίροντα τὴν ρωμαϊκὴν ἐπικεικίαν κατὰ τὴν ὁμιλίαν του παρὰ τὸν Τικινον καὶ λέγοντα ὅτι κατὰ τὸ τέλος τοῦ Α' Καρχηδονικοῦ πολέμου ἦτο εὐκολον εἰς τοὺς Ρωμαίους νὰ ἀφήσουν νὰ ἀποθάνουν ἐκ πείνης οἱ ἐχθροὶ των ἐπὶ τοῦ ὄρους, τὸ ὁποῖον ἐλέγετο Ἑρυξ³, καὶ νὰ καταστρέψουν τὴν Καρχηδόνα εἰς διάστημα ὀλίγων ἡμερῶν.

Ἐπίσης ὁ Τίτος Λίβιος ἐξαίρει τὴν ἀνθρωπιστικὴν συμπεριφορὰν καὶ στάσιν τοῦ Σκιπίωνος τοῦ Ἀφρικανοῦ ἔναντι τῆς θυγατρὸς τοῦ ἀρχοντος τῶν Ἰλεργετῶν καὶ κατὰ τὰς περὶ εἰρήνης διαπραγματεύσεις πρὸς τὴν Καρχηδόνα⁴. Ἐξ ἄλλου ὁ Τίτος Λίβιος ὑπογραμμίζει ὅπως ἰδιαιτέρως τὴν ἐπιδειχθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Σκιπίωνος τοῦ Ἀφρικανοῦ ἐπικει-

1. Οἱ Ρωμαῖοι εἶχον ἀπλῶς τὴν ἡγεσίαν τῶν Λατίνων, κατὰ τὰ ἄλλα ὅμως συμπεριφέροντο ὡς σύμμαχοι, ὡς μέλη τῆς Λατινικῆς ὁμοσπονδίας μετὰ ἴσων δικαιωμάτων. Αἱ ἐνωματούμεναι εἰς τὴν ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τῶν Ρωμαίων Λατινικὴν ὁμοσπονδίαν Λατινικαὶ πόλεις ἀπῆλθον μέχρις ἐνὸς σημείου τῶν προνομίων τοῦ Ρωμαίου πολίτου. ἦσαν αὐτόνομα κράτη καθορίζοντα ἀνεξαρτήτως τὰς ἐσωτερικὰς ὑποθέσεις των· διωκοῦντο αὐταὶ δι' ἰδίων ὑπαλλήλων· καθώριζον αὐταὶ τοὺς ἰδίους αὐτῶν φόρους καὶ δασμοὺς καὶ ἐδίδασκον κατὰ τοὺς ἀρχαίους νόμους των. Οἱ Ρωμαῖοι ἀπεφάσιζον μόνον περὶ πολέμου καὶ εἰρήνης, ἐπέβαλλον εἰς αὐτοὺς στράτευσιν καὶ φορολογίαν καὶ δὲν τοὺς παρεχώρουν τὸ δικαίωμα τοῦ ἐκλέγειν καὶ ἐκλέγεσθαι. Οἱ Ἰταλιῶται φίλοι τῆς ρωμαϊκῆς πολιτικῆς ἐλάβανον πλήρως τὸ δικαίωμα τοῦ Ρωμαίου πολίτου καὶ καθίσταντο εἰς τὸ μέλλον πράκτορες τῆς ρωμαϊκῆς πολιτικῆς. Πρὸς τοὺς εὐγενεῖς τῶν Ἰταλικῶν ἐπαρχίων οἱ Ρωμαῖοι εὐγενεῖς συνῆπτον σχέσεις οἰκονομικὰς, ἐμπορίας καὶ ἐπιγαμίας καὶ οἱ Ἰταλιῶται εὐγενεῖς κατὰ τοὺς ἀρχαιότερους χρόνους ἐγκαθιστάμενοι εἰς Ρώμην ἐγίνοντο δεκτοὶ ὡς πατρίκιοι (T. Liv. IV 4)· πρβλ. σχετικῶς Mommsen Th., Römische Staatsrecht III, s.570-577 καὶ 639.

2. Ab urbe condita VIII 37, 8-12.

3. Αὐτόθι XXI 41, 10 κέξ.

4. Αὐτόθι XXX 43, 5 κέξ.

αν ἔναντι τῶν κατοίκων ἐχθρικών πόλεων, οἱ ὅποιοι προσεφέροντο νὰ τοῦ ἀνοίγουν τὰς πύλας τῶν ¹.

Ἐπίσης προβάλλεται ὑπὸ τοῦ Τίτου Λιβίου ἡ ἀνθρωπιστικὴ συμπεριφορὰ τῆς Ρώμης πρὸς τοὺς ἡττηθέντας Καρχηδονίους, εἰς οὓς αὕτη ἐ χάρισε τὴν εἰρήνην καὶ τὴν ἐλευθερίαν: « --- Carthagini victae pacem ac libertatem dederimus» ².

Ἐπίσης ὁ Τίτος Λίβιος ἀναφέρει μεθ' ὑπερηφανείας ὅτι, ὅτε κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 2ου π.Χ. αἰῶνος οἱ Ρωμαῖοι διεπεραιώθησαν εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὁ Ρωμαῖος στρατηγὸς Τίτος Κόιντος Φλαμινῖος νικήσας τὸν Φίλιππον τὸν Ε' παρὰ τὰς Κυνὸς Κεφαλὰς ἀπεφάσισε νὰ ἀφήσῃ τὰ Ἑλληνικὰ κράτη ἀνεξάρτητα, ὠθοῦμενος ἐκ συνετέλης πολιτικῆς σκέψεως καὶ ἐξ ἐντίμου καὶ εἰλικρινοῦς θαυμασμοῦ τοῦ ἐλληνικοῦ μεγαλείου. Οὕτω τῷ 196 π.Χ. διεκήρυξε κατὰ τοὺς ἀγῶνας εἰς τὸν Ἴσθμόν τῆς Κορίνθου τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἑλλάδος ἐκ τῆς Μακεδονικῆς κυριαρχίας καὶ τὴν ἐπαναφορὰν εἰς ἰσχὺν τῶν ἀρχαίων ἐντοπίων ἐλληνικῶν συνταγμάτων καὶ νόμων. Μετ' αὐτῶν τῶν Ἑλληνικῶν κρατῶν ἔκλεισεν ἡ Ρώμη συνθήκας συμμαχίας, εἰς τὰς ὁποίας ἡ σχέσις φιλίας Ρώμης καὶ Ἑλληνικῶν κρατῶν ἐρρυθμίσθη ὑπὸ τὸ πρίσμα αὐτονομίας ἀμφοτέρων τῶν μερῶν ³.

Ἐξ ἄλλου κατὰ τὸ τέλος τοῦ Μακεδονικοῦ πολέμου, τῷ 197, οἱ Ρωμαῖοι καὶ οἱ ἐν Ἑλλάδι σύμμαχοι τῶν ἦριζον περὶ τῆς εἰρήνης, τὴν ὁποίαν θὰ ἐγκαθίδρυν. Οἱ ἐκ τῶν Ἑλλήνων σύμμαχοι τῆς Ρώμης ἀνησύχουν διὰ τὸ κατὰ πόσον θὰ ἠδύναντο νὰ προασπίσουν τὴν ἐλευθερίαν τῶν, ὅτε οἱ Ρωμαῖοι θὰ ἀπύρχοντο τῆς Ἑλλάδος ⁴, καὶ ὑπεστήριζον ὅτι, διὰ νὰ ὑπάρξῃ σταθερὰ εἰρήνη καὶ ἐλευθερία τῶν Ἑλλήνων, ἐπεβάλλετο νὰ φονευθῇ ἡ νὰ ἐκδιωχθῇ ἐκ τοῦ βασιλείου του ὁ Φίλιππος ὁ Ε' ⁵. Τὴν ὑπόδειξιν αὐτὴν τῶν Αἰτωλῶν ἀπέκρουσε κατηγορηματικῶς ὁ Τίτος Κόιντος Φλαμινῖος ὡς ἀντίθετον πρὸς τὸ ρωμαϊκὸν ἔθος, τὸ ὁποῖον ἐπέβαλλεν εἰς αὐτόν, ὅπως χάριση συγγνώμην εἰς τὸν ἡττηθέντα Φίλιππον τὸν Ε', ἀνάλογον πρὸς τὴν συγγνώμην, τὴν ὁποίαν εἶχον ἐπιδείξει ἔναντι τῶν Καρχηδονίων. Οὕτω πρὸς τὸν Φίλιππον τὸν Ε' οἱ Ρωμαῖοι ἐφάνησαν μεγαλόψυχοι συμφῶνως πρὸς τὴν παράδοσιν τῶν, ἡ ὁποία ἐπέβαλλεν εἰς αὐτοὺς, ὅπως τὸν ἔνοπλον ἐχθρόν τῶν ἀντιμετωπίζουν μεθ' ὑπερηφανείας καὶ σκληρότητος, τοὺς δὲ ἡττημένους μεταχειρίζονται μετὰ πραότητος καὶ μεγαλοψυχίας ⁶.

1. Ab urbe condita XXX 7.

2. Αὐτόθι XXXI 31, 15.

3. Βλέπε καὶ Mommsen Th., ἔνθ' ἀνωτ., σ. 655.

4. Ab urbe condita XXXIII 12, 2.

5. Αὐτόθι XXXIII 12, 4.

6. Αὐτόθι XXXIII 12, 9.

Ἐπίσης τῷ 191 π.Χ. εἰς τοὺς πρέσβεις τῶν ἡττημένων Αἰτωλῶν, παρασκευαζομένους νὰ ὑπομνήσουν εἰς τοὺς Ρωμαίους νικητὰς τὰς παλαιὰς πρὸς αὐτοὺς συμφωνίας καὶ εὐεργεσίας τῶν, ὁ Ρωμαῖος Φλάκκος συνεβούλευσεν αὐτοὺς νὰ μὴ ἐπικαλεσθοῦν τὸ κύρος συμφωνιῶν, τὰς ὁποίας αὐτοὶ κατεπάτησαν, ἀλλὰ νὰ ἐπικαλεσθοῦν μόνον τὴν ἐπιείκειαν τοῦ Ρωμαϊκοῦ λαοῦ, διότι μόνον οὕτως ὑπῆρχεν ἐλπίς νὰ σωθοῦν ¹. «Ὅτε δὲ εἰς τὸν ὑπαγορευόντα τοὺς ὄρους τῆς παραδόσεως καὶ εἰρήνης Ρωμαῖον ὕπατον ἀντετάχθη ὁ πρέσβυς τῶν Αἰτωλῶν εἰπὼν ὅτι οἱ Αἰτωλοὶ δὲν παραδίδονται εἰς αὐτὸν πρὸς δουλείαν, ἀλλ' ἐπαφίενται εἰς τὴν πίστιν του καὶ ὅτι σφάλλεται διατάσσων εἰς τοὺς Αἰτωλοὺς νὰ προέλθουν εἰς πράξεις ἀντιθέτους πρὸς τὴν παράδοσιν τῶν Ἑλλήνων ², ὁ Ρωμαῖος ὕπατος ἀποκρινόμενος ἐτόνισεν ὅτι αὐτὸς δὲν ἐνδιαφέρεται διὰ τὴν ἑλληνικὴν παράδοσιν, ἀλλὰ διὰ τὴν ρωμαϊκὴν παράδοσιν, ἐπιβάλλων τὴν κυριαρχίαν εἰς ἐχθροὺς ἡττηθέντας ἔνεκα τῶν θεσμῶν τῶν, ἀλλὰ διὰ τῆς δυνάμεως τῶν ρωμαϊκῶν ὅπλων, καὶ ὅτι οὗτος προβαίνει εἰς παραχωρήσεις ἐξ ἐπιείκειας καὶ μεγαλοψυχίας ³.

Ἐπίσης ὅτε οἱ Ρωμαῖοι ἀπεβιβάσθησαν εἰς τὴν Ἀσίαν καὶ ἐπῆρχοντο κατὰ τοῦ Ἀντιόχου τῆς Συρίας ἤρξαντο διαπραγματεύσεις περὶ συνάψεως εἰρήνης. Οἱ ὑπαγορευθέντες ὁμως ὑπὸ τῶν Ρωμαίων ὄροι ἐθεωρήθησαν ἀπαράδεκτοι ὑπὸ τοῦ Ἀντιόχου ἔχοντος τότε, πρὸ τῆς ἡττης του, ψυχὴν νικητοῦ. Μετὰ τὴν ἡττάν του ὁμως παρὰ τὴν Μαγνησίαν (τῷ 190 π.Χ.) καὶ τὴν συντριβὴν τῶν δυνάμεών του ὁ Ἀντίοχος ἔστειλε πρέσβεις πρὸς σύναψιν εἰρήνης. Οἱ πρέσβεις τοῦ Ἀντιόχου ἔχοντες πλέον τὴν συνείδησιν τοῦ ἡττημένου καὶ ἀποβαλόντες τὴν προτέραν ὑπεροψίαν τῶν ἐξήτησαν τὴν ἐπιείκειαν τοῦ Ρωμαίου νικητοῦ πρὸς αὐτοὺς, τονίζοντες εἰς αὐτὸν ὅτι οἱ Ρωμαῖοι τοὺς βασιλεῖς καὶ ἡττηθέντας λαοὺς πάντοτε συνεχώρουν μετ' ἐξαιρέτου ψυχῆς καὶ ὅτι ἐκείνη ἡ ψυχὴ, ἡ ὁποία ἐγνώριζε νὰ συγχωρῇ, κατὰ μείζονα λόγον ἔπρεπε νὰ φανῇ ἐπιεικὴς εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν, καθ' ἣν ἡ νίκη τῶν καθίστα αὐτοὺς κυρίου τῆς οἰκουμένης καὶ σχεδὸν ἔφερεν αὐτοὺς εἰς τὴν θέσιν τῶν θεῶν, διότι διὰ τῆς σιγῆσεως τῶν ὅπλων καὶ τῆς καταπαύσεως τῶν ἐρίδων οὐδὲν ἄλλο ἀπέμενεν εἰς αὐτοὺς εἰμὴ συγχωροῦντες νὰ μεριμνήσουν ὑπὲρ τῆς εὐτυχίας τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ⁴. Ἐκ τούτων φαίνεται ὅτι μετὰ μεγάλης ἐμπιστοσύνης ὁ ἡττημένος προσέβλεπεν εἰς τὴν ἐπιείκειαν τῶν Ρωμαίων νικητῶν, διότι ἐγνώριζεν ὅτι ἡ νίκη τῶν Ρωμαίων δὲν ἡγγίξε τὰς ψυχὰς

1. Ab nrbe condita XXXVI 27, 5-6.

2. Αὐτόθι XXXVI 28, 4.

3. Αὐτόθι XXXVI 28, 4-5.

4. Αὐτόθι XXXVII 45, 8-9.

των καὶ δὲν μετέβαλλεν αὐτοὺς εἰς ὑπερόπτας. Ὁ Πόπλιος Σκιπίων ὁ Ἀφρικανὸς ἀπευθυνόμενος εἰς τοὺς πρέσβεις τοῦ Ἀντιόχου ὑπογραμμίζει εἰς αὐτοὺς ὅτι ἐκ τῶν πραγμάτων, τὰ ὅποια ἔχουν οἱ θεοί, οἱ Ῥωμαῖοι κατέχουν ὅσα οἱ θεοὶ τοὺς ἔδωσαν, ἀλλὰ τὰς ψυχὰς των, αἱ ὅποιαι ἀνέγκουν μόνον εἰς αὐτοὺς, ἐκράτησαν καὶ κρατοῦν ἀδιαφθόρους εἰς οἵαν-δήποτε τύχην καὶ οὔτε αἱ εὐνοϊκαὶ περιστάσεις τὰς κάμπουν¹· οὐδὲ ἡδύνατο μία νικηφόρος μάχη νὰ μεταβάλῃ τὰς ψυχὰς ἐκείνας, αἱ ὅποιαι πρὸ αὐτῆς καὶ πρὸ τοῦ πολέμου καὶ κατὰ τὴν ὥραν τῆς ἡττης εἶχον παραμείνει καὶ τώρα εἰσέτι εἶναι ψυχαὶ νικητῶν· προσέθεσε δὲ ὅτι οἱ Ῥωμαῖοι τοὺς ὄρους, τοὺς ὁποίους προσφέρουν πρὸ τῆς νίκης ὡς ἴσοι πρὸς ἴσους, τοὺς αὐτοὺς προσφέρουν καὶ νικηταὶ ὄντες πρὸς ἡττημένους².

Ἐπίσης ὁ Τίτος Λίβιος παρουσιάζει τὸν Ῥωμαῖον νικητὴν Λεύκιον Αἰμίλιον Παῦλον νὰ παρηγορῇ τὸν ὑπ' αὐτοῦ ἡττηθέντα καὶ συλληφθέντα αἰχμάλωτον βασιλέα τῆς Μακεδονίας Περσέα καὶ νὰ λέγῃ εἰς αὐτὸν περὶ τῆς ρωμαϊκῆς ἐπιεικειᾶς πρὸς τοὺς ἡττημένους: «multorum regum populorumque casibus cognita populi Romani clementia non modo spem tibi sed prope certam fiduciam salutis praebet»³.

Τὸ συγχωρεῖν τοὺς ἡττημένους ἀπετέλει κανόνα τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς ἰσχύος τῆς Ῥώμης, ἀκόμη καὶ ὅτε αὕτη εἶχε συνειδησιν καὶ πείραν τῶν κινδύνων, τοὺς ὁποίους συνεπήγετο ἡ τοιαύτη πολιτικὴ τῆς συγγνώμης καὶ γενναιοφροσύνης πρὸς τοὺς ὑπ' αὐτῆς ἡττηθέντας, οἱ ὅποιοι ἐξεγυριόμενοι ἐδοκίμαζον τὴν τύχην τοῦ πολέμου παραβιάζοντες τὰς μετὰ τῆς Ῥώμης συνθήκας των: «Magis illud est periculum ne nimis facile victis ignoscendo plures ob id ipsum ad experiundam adversus nos fortunam belli incitemus»⁴. Μόνον εἰς ἀκραΐας περιπτώσεις ἡ Ῥώμη ἐφήρμοξε τὸ δίκαιον τοῦ πολέμου, τὴν πολιτικὴν τῆς ἀκάμπτου δικαιοσύνης, τῆς ἀνταποδόσεως τοῦ κακοῦ εἰς τὸ κακόν. Οὕτω π.χ. ἐφήρμοσαν τὴν πολιτικὴν τῆς ἀκάμπτου δικαιοσύνης εἰς τοὺς ἐκ τῶν Λατίνων ἐπιδειξάνας ἀδάμαστον φρόνημα, πνεῦμα ἀντιστάσεως καὶ ὑπεροψίαν ἔναντι τῶν Ῥωμαίων Αἰκοῦσους, τοὺς ὁποίους οὐ μόνον ἐστέρησαν τοῦ δικαιώματος τοῦ Ῥωμαίου πολίτου, τὸ ὅποῖον παρεχωρήθη εἰς πάντας σχεδὸν τοὺς ἄλλους Λατίνους, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἐτιμώρησαν σκληρῶς διὰ τὴν ὑπεροψίαν των. Ἐντὸς πεντήκοντα ἡμερῶν τριάκοντα καὶ μίαν πόλεις τῶν Αἰκούων κατέλαβον καὶ κατέκασαν ἢ κατέστρεψαν οἱ Ῥωμαῖοι, διότι οἱ

1. Ab urbe condita XXXVII 45, 11-12.

2. Αὐτόθι XXXVII 45, 13.

3. Αὐτόθι XLV 7, 4 κέξ.

4. Αὐτόθι XXXI 31, 15-16.

Αἰκουοὶ ἐβοήθησαν τοὺς ἐχθροὺς τῆς Ρώμης¹. Καθ'ὅμοιον τρόπον οἱ Ρωμαῖοι συμπεριφέρθησαν ἔναντι τῶν Ἑρνίκων, οἱ ὅποιοι, ἐνῶ ἡδύναντο νὰ καταστοῦν Ρωμαῖοι πολῖται, προετίμησαν νὰ μείνουν αὐτοδιοικούμενοι². Τὸ αὐτο συνέβη καὶ μὲ τοὺς Σαννίτας, οἱ ὅποιοι μὴ ἀνεχόμενοι τὴν πρὸς τοὺς Ρωμαίους ὁμοσπονδιακὴν σχέσιν τῶν ἀντὶ νὰ ἀνανεώσουν τὴν πρὸς τὴν Ρώμην συνθήκην τῶν ἡκύρωσαν αὐτὴν τῷ 300³ π.Χ. καὶ τῷ 291 ἡττηθέντες ὑπὸ τῶν Ρωμαίων ἠναγκάσθησαν νὰ ζητήσουν εἰρήνην⁴.

Κατὰ ταῦτα οἱ ἡττηθέντες ὑπὸ τῆς Ρώμης καὶ μὴ ἐπιδείξαντες ὑπεροπτικὴν στάσιν καὶ πνεῦμα ἀντιστάσεως ἔναντι αὐτῆς ἢ μὴ παραβιάσαντες τὰς συνθήκας καὶ τὴν πίστιν αὐτῆς ἤρχοντο εἰς συνεννόησιν μετ'αὐτῆς καὶ ἐπετύγχανον εἰρήνην καὶ παραχωρήσεις ἐκ μέρους αὐτῆς. Ἀντιθέτως ἡ Ρώμη ἡττηθεῖσα οὐδέποτε προέβαινε εἰς παραχωρήσεις, διότι ἡ τοιαύτη γενναιοδωρία θὰ ὑπελαμβάνετο ὡς ὀφειλομένη εἰς φόβον καὶ ἀδυναμίαν τῆς⁵.

Ἡ πολιτικὴ τῆς ἐπικειρίας πρὸς τοὺς ἡττημένους καὶ τὸ σύστημα τῶν συμμαχιῶν τῆς Ρώμης πρὸς τὰ ἡττημένα ὑπ'αὐτῆς καὶ προσαρτώμενα εἰς αὐτὴν κράτη δὲν ὑπῆρξαν πάντοτε μέτρα ἀποτελεσματικά, ἰδίᾳ εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου. Τὰ ἐκεῖ σύμματα τῆς Ρώμης κράτη δὲν ἐξησφάλιζον τὴν ἡσυχίαν καὶ τάξιν. Ἀντιθέτως ταραχαὶ καὶ πόλεμοι συχνάκις ἐξερρηγνύοντο εἰς τὴν περιοχὴν αὐτὴν ἕνεκα ἀμοιβαίου ἀνταγωνισμοῦ. Ἐξ ἄλλου Ρωμαῖοι στρατιωτικοὶ ἡγέται καὶ διοικηταὶ εἰς τὴν περιοχὴν αὐτὴν κατηγοροῦντο δι' ἀλαζονικὴν συμπεριφορὰν καὶ αὐθαιρεσίας, ἐκ τῶν ὁποίων προεκαλοῦντο ταραχαί. Οὕτως εἰς μίαν βαρυσήμαντον ὑπόθεσιν ἤρκεσε μία ἐπιστολὴ τοῦ Μιθριδάτου, διὰ νὰ παρακινήσῃ τὰς πόλεις τῆς ρωμαϊκῆς ἐπαρχίας τῆς Ἀσίας Τράλλεις καὶ Πέργαμον νὰ παραβιάσουν τὴν φιλίαν τῶν πρὸς τὸν Ρωμαϊκὸν λαόν, τὴν πίστιν καὶ ὅλας τὰς νομικὰς ὑποχρεώσεις τῶν.

Αἱ κακαὶ αὐταὶ ἐμπειρίαι ἠνάγκασαν τοὺς Ρωμαίους μετὰ τὴν διὰ τῆς μάχης τῆς Πύδνης (τῷ 168 π.Χ.) διάλυσιν τοῦ Μακεδονικοῦ κράτους νὰ ἐνσωματώσουν εἰς τὴν αὐτοκρατορίαν τῶν τὴν Ἑλληνικὴν Ἀνατολήν. Οὕτω τῷ 148 π.Χ. ἡ Μακεδονία ἐγένετο ρωμαϊκὴ ἐπαρχία, μετὰ δὲ τὴν καταστροφὴν τῆς Κορίνθου καὶ τὴν διάλυσιν τῆς Ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας (τῷ 146 π.Χ.) ἡ Ἑλλὰς κατέστη ρωμαϊκὴ ἐπαρχία. Οὕτως ἡ

1. Ab urbe condita IX 45, 17.

2. Αὐτόθι IX 43, 23.

3. Αὐτόθι X 11, 7.

4. Αὐτόθι X 16, 4-5.

5. Αὐτόθι XXIII 22, 9.

σχέσις ὑποτελείας ἐπεξετάθη εἰς εὐρείαν περιοχὴν τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου ἄνευ συνάψεως συμφωνιῶν πρὸς τὰς περιοχὰς αὐτάς, ρυθμιζουσάν τὰ καθήκοντα καὶ δικαιώματα τῶν ὑποταχθέντων. Ἰσχυε δὲ εἰς τὰ προσηρητήμενα αὐτὰ εἰς τὴν Ρωμαϊκὴν αὐτοκρατορίαν κράτη, εἰς τὰς ρωμαϊκὰς αὐτὰς ἐπαρχίας ἢ διὰ τῆς παραδόσεως καὶ ἀναγνωρίσεως τῆς Ρωμαϊκῆς ἡγεμονίας προκύψασα προσωρινὴ σχέσις¹, διὰ τῆς ὁποίας οἱ στρατιωτικοὶ διοικηταὶ εἶχον ἀπόλυτον ἐξουσίαν ζωῆς καὶ θανάτου ἐπὶ τῶν ὑποτεταγμένων. Ἐπίσης οἱ Ρωμαῖοι στρατιωτικοὶ διοικηταὶ εἶχον δικαίωμα ἐλευθέρως διαθέσεως τῆς περιουσίας τῶν ἡττημένων καὶ ὑποτεταγμένων. Παρὰ ταῦτα οἱ διοικηταὶ ἐπεδείκνυν τὴν ἐπιεικειάν των· συνήθως ἐπέτρεπον εἰς τοὺς ἡττημένους αὐτοδιοικήσιν τινα, ὠρισμένα δικαιώματα καὶ καθήκοντα, ὡς τὴν ἰσχύν τοῦ ἰδίου αὐτῶν (τῶν ὑποτεταγμένων) συντάγματος, τὴν ἄσκησιν δικαιοσύνης κατὰ τοὺς ἰδίους αὐτῶν νόμους, τὴν εὐθύνην τῆς διακυβερνήσεως τῶν πόλεων, τὴν κατοχὴν τοῦ μεγαλύτερου μέρους τῆς περιουσίας των καὶ ἄλλα δικαιώματα, τὰ ὅποια ὁμως οὗτοι ἠδύναντο ἀνά πᾶσαν στιγμὴν νὰ ἄρουν².

Ἄλλ' οἱ διοικηταὶ τῶν Ρωμαϊκῶν ἐπαρχιῶν ὠθοῦντο ὑπὸ τῆς πολιτικῆς σκέψεως, ὑπὸ τῆς σκέψεως τοῦ συμφέροντος τῆς Ρώμης εἰς τὴν ἄσκησιν τῆς ἐπιεικείας τῶν ἔναντι τῶν ἐπαρχιωτῶν. Οὗτοι εἶχον πεισθῆ ὅτι τὸ συμφέρον τῆς Ρωμαϊκῆς Πολιτείας ὑπηρετεῖται κάλλιον διὰ συμφώνου συνεργασίας ἀρχόντων καὶ ἀρχομένων, αὐτῶν καὶ τῶν ὑπηκόων των. Ἐγνώριζον ὅτι, ἐὰν δὲν ἐπεδεικνύετο ἐπιεικεία πρὸς τοὺς ἐκουσίως παραδιδόμενους καὶ ἡττημένους, θὰ καθίστατο δυσχερεστέρα εἰς τὸ μέλλον ἡ ρωμαϊκὴ πολιτικὴ. Ἐγνώριζον ὅτι οἱ μὴ τυχόντες ρωμαϊκῆς ἐπιεικείας ὑποτεταγμένοι ἐν περιπτώσει πολεμικῆς τινος ἀτυχίας τῆς Ρώμης θὰ προέβαινον εἰς ἐπαναστατικὰ κινήματα καὶ θὰ ἐπεδείκνυν πνεῦμα μεγαλυτέρας ἀντιστάσεως, ἐνῶ ἐξ ἀντιθέτου ἡ ἐπίδειξις ἐπιεικείας ἐκ μέρους των πρὸς τοὺς ἡττημένους καὶ ὑποτεταγμένους εἰς αὐτοὺς θὰ ὥθει τοὺς ἐκ τούτων ἀναποφασίστους εἰς παραίτησιν ἀπὸ πάσης ἀντιστάσεως καὶ συμφιλίωσιν πρὸς τὴν πρῶν ἐχθρὰν τῶν Ρώμην. Κατὰ ταῦτα ἡ ρωμαϊκὴ ἐπιεικεία ἦτο ἐπικουρικὸν μέσον τῆς ρωμαϊκῆς πολιτικῆς κατὰ τοὺς πολέμους τῆς Ρώμης πρὸς τοὺς λοιποὺς λαοὺς³. Ἡ πολιτικὴ τῆς ἐπιεικείας τῆς Ρώμης ἔναντι τῶν ὑποτεταγμένων ἐδημιούργησε πράγματι εἰς πολλοὺς τῶν ὑποτεταγμένων τὴν ἐσωτερικὴν διάθεσιν νὰ οἰσθάνωνται ἀσφαλεῖς ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς ἰσχυρᾶς Ρώμης.

1. Βλέπε Mommsen, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 718.

2. Αὐτόθι σ. 746 κέξ.

3. Βλέπε Bux, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 207-208 σποραδῶν.

Ἐξ ἄλλου οἱ φορεῖς καὶ ἐκτελεσται τῆς δυνάμεως τοῦ Ρωμαϊκοῦ λαοῦ δὲν ἦσαν ἀπλῶς λειτουργοί, οἱ ὅποιοι εἰργάζοντο μηχανικῶς καὶ ἄνευ ψυχῆς. Ὁ μηχανισμὸς δυνάμεως, εἰς τὸν ὅποιον οὗτοι ἴσταντο, εἶχε μὲν τὴν ἰδίαν αὐτοῦ νομοτέλειαν, ἄφινεν ὅμως ἀρκετὸν περιθώριον διὰ προσωπικὴν εὐθύνην. Ἡ θέλησις δὲ πρὸς προσωπικὴν εὐθύνην ἦτο μάλιστα μία ἀναπόφευκτος προϋπόθεσις, ἐπὶ τῆς ὁποίας εἶχε στηριχθῇ ὁ μηχανισμὸς δυνάμεως τῆς Ρωμαϊκῆς Πολιτείας. Τὸ γεγονὸς ἄλλωστε ὅτι οἱ Ρωμαῖοι ἄρχοντες τὸ πρῶτον μετὰ τὴν ἐκπνοὴν τοῦ χρόνου τῆς ἀρχῆς τῶν ἡδύναντο νὰ κληθῶν πρὸς λογοδοσίαν δεικνύει ποῖος ρόλος ἀπεδίδετο εἰς τὰς προσωπικὰς, εἰς τὰς ἠθικὰς ἀρετὰς τοῦ ἐφωδιασμένου μὲ ἀξίωμα καὶ δυνάμιν¹.

Δὲν ἦσαν μόνον ἡ πίστις καὶ ἡ δικαιοσύνη, αἱ ὁποῖαι εἶχον τὴν θέσιν τῶν εἰς τὸ σύστημα τῆς ρωμαϊκῆς κυριαρχίας, ἀλλὰ παραπλεύρως εἰς αὐτὰς τὰς δύο εἶχε θέσιν καὶ ἡ ἐπιείκεια, ὁ ἀνθρωπισμὸς. Ὁ ἀσκῶν τὴν δυνάμιν, τὴν ἐξουσίαν τοῦ ἀξιωματός του ἤγετο εἰς μίαν νέαν ἀντίληψιν τῶν ἐν ἑαυτῷ ὑπαρχουσῶν ἠθικῶν δυνάμεων. Πίστιν καὶ δικαιοσύνην ἡδύνατο νὰ ἀπαιτῇ τις παρ' ἐνός στρατιωτικοῦ διοικητοῦ μῆς ρωμαϊκῆς ἐπαρχίας, παρὰ τοῦ Σκιπίωνος τοῦ Ἀφρικανοῦ ἐπὶ παραδείγματός, λαμβάνων ὑπ' ὅψιν τὸ ἀξίωμα τοῦ καὶ τὴν δυνάμιν του. Ἐν τούτοις ἡ ἐπιείκεια, ὁ ἀνθρωπισμὸς παρέμενεν ἐν σημείον ἀπόψεως, τὸ ὅποιον ἀναλόγως πρὸς ὥρισμένας προϋποθέσεις ἐτονίζετο περισσότερον ἢ ὀλιγότερον ἰσχυρῶς. Οὕτω λόγου χάριν, ὅσον περισσότερον καλλιεργημένη ἦτο μία προσωπικότης, τόσον περισσότερον βάρος ἡδύνατο νὰ κερδίζῃ αὐτὸ τὸ σημεῖον ἀπόψεως. Οἱ πνευματικῶς καλλιεργημένοι διοικηταὶ τῶν ρωμαϊκῶν ἐπαρχιῶν τὸ πολιτικὸν πρόγραμμά τῶν καθίστων πρόγραμμα ἠθικόν.

Ἡ ἐπιείκεια ὑπερβάλλει τὴν δικαιοσύνην, διότι τονίζει ἰσχυρότερον τὴν ψυχικὴν ἀκεραιότητα, τὴν ἐσωτερικὴν ἐλευθερίαν ἐν τῇ πραγματώσει τοῦ δικαίου καὶ ἀναγνωρίζει τὴν ἀνθρωπίνην σύνεσιν τοῦ ἐπιδιωκόμενου ἐν τῇ *aequitas*. Ἡ ἐπιείκεια καθίστατο νέα φλέψ τῆς πηγῆς τῆς παραδιδομένης ἠθικότητος, ἡ ὁποία ἐβασίζετο καὶ εἰς τὴν προσωπικὴν ἀκεραιότητα τοῦ φορέως τῆς ἐξουσίας καὶ παρέμενεν ὡς ὑποκειμενικὴ προϋπόθεσις διὰ τὴν πραγμάτων, διὰ τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ δικαίου. Τὸ ἰδανικὸν τῆς ἐπιεικειᾶς ἐξηγεῖται ἐκ τῆς διαμορφώσεως τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὸ πνεῦμα καὶ εἰς τὸ συναίσθημα, ἐκ τῆς πνευματικῆς καλλιέργειας καὶ ἐκ τῆς ἠθικῆς καὶ συναισθηματικῆς τελειότητος αὐτοῦ.

Οἱ Ρωμαῖοι ἰσχυρίζοντο καὶ ὑπερηφανεύοντο ὅτι ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρό-

1. Βλέπε Mommsen Th., ἐνθ' ἀνωτ. I, σ. 705 κέξ.

νων εἶχον μεταχειρισθῇ τὴν *clementia* εἰς τὰς σχέσεις καὶ συναλλαγὰς των μετὰ τῶν ἄλλων λαῶν. Οὕτως ὁ Κικέρων ἰσχυρίζεται ὅτι ἤδη ὁ βασιλεὺς τῆς Ρώμης Νουμᾶς ἐνέβαλεν εἰς τοὺς Ρωμαίους τὸ πνεῦμα τῆς θρησκείας καὶ ἐπιεικείας¹, ὅτι κατὰ τὴν ρύθμισιν τῆς λατρείας τῶν θεῶν οὗτος τὰς ἐκ τῶν ἀσχολιῶν περὶ τὸν πόλεμον θηριώδεις καὶ ἀγρίας ψυχὰς τῶν Ρωμαίων μετέστρεψε πρὸς τὴν φιλανθρωπίαν καὶ τὴν πραότητα καὶ ὅτι ἐστερέωσε δύο λίαν ἐξαίρετα πρὸς πολυχρονιότητα τῆς Πολιτείας πράγματα, τὴν θρησκείαν καὶ τὴν ἐπιεικειαν². Ἐξ ἄλλου ὁ Τίτος Λίβιος τονίζει ὅτι ἡ συγγνώμη καὶ ἐπιείκεια τῶν Ρωμαίων πρὸς τοὺς ὑπ'αὐτῶν ἡττηθέντας καὶ κατακτηθέντας λαοὺς ἀπετέλει διὰ τοὺς Ρωμαίους παλαιότατον κανόνα καὶ ἔθος³. Ἰσχυρίζοντο οἱ Ρωμαῖοι ὅτι ἡ ἐπιείκεια ἔζη ἐν τῇ συνειδήσει των ὡς παραδοσιακὴ ἀρετὴ τῶν προγόνων των⁴ καὶ φαίνεται ὅτι οἱ ἄλλοι λαοὶ ἀνεγνώριζον εἰς τοὺς Ρωμαίους τὴν ἀρετὴν τῆς ἐπιεικείας ὡς εἰδικὴν ἀρετὴν αὐτῶν. Αὐτὸ τὸ ἰδεῶδες τῆς ἐπιεικείας ὑπῆρχεν εἰς τοὺς Ρωμαίους καὶ ἦτο ζωτικὸν δι'αὐτοὺς ἤδη πρὸ τῆς διεισδύσεως τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας εἰς τὴν Ρώμην. Ἡ ἐπιείκεια ἦτο χαρακτηριστικὴ ἀρετὴ καὶ ιδιότης τοῦ ἀρχαίου Ρωμαίου εὐγενούς.

Ὁ Kroll ἐξετάσας τὴν ρωμαϊκὴν κοινωνίαν τοῦ Ιου π.Χ. αἰῶνος ἐφθασεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι αὕτη παρὰ τὴν κυρίαρχον δύναμιν τοῦ αὐτισμοῦ καὶ τῆς προσωπικῆς πολιτικῆς διακατείχeto ἰσχυρῶς ὑπὸ τῶν αἰσθημάτων τῆς συγκλήτου, ἡ ὁποία ἐβασίζετο εἰς οὐσιώδεις ἰδέας, ὡς

1. De re publ. II 26 κέξ.

2. Ab urbe condita XXXIII 12,7.

3. Πρὸς ἐξήγησιν τοῦ πολιτικοῦ ἰδεώδους τῆς ἐπιεικείας τῆς Ρώμης παρουσιάσθησαν δύο τάσεις. Τούτων ἡ μία ἐξήτησε τὰς προϋποθέσεις τῆς πολιτικῆς ἐπιεικείας τῆς Ρώμης εἰς τὰς φιλοσοφικὰς ἰδέας τῶν Ἑλλήνων, σί ὅποια ἤχησαν εἰς Ρώμην διὰ τοῦ Σκιπιανικοῦ κύκλου, τοῦ ὁποίου μέλος ἀπετέλει ὁ Παναίτιος. Κατ' αὐτὴν τὸ πολιτικὸν ἰδεῶδες τῆς ἐπιεικείας ἀπηχεῖ σημαντικὴν σκέψιν τῶν Στωϊκῶν διευθυνομένων πρὸς τὴν φιλοσοφικὴν κατάρκτησιν τοῦ Ρωμαϊσμοῦ. Τὸ ρωμαϊκὸν πολιτικὸν ἰδεῶδες τῆς ἐπιεικείας ὑπὸ τῶν ὁπαδῶν τῆς τάσεως αὐτῆς ἐθεωρήθη ὡς προπαγάνδα πρὸς δικαιολόγησιν εἰς τὰ ὅμματα τῶν Ἑλλήνων τῆς προσφάτως δημιουργηθείσης Ρωμαϊκῆς αυτοκρατορίας, βεβαιωθὲν ἐν τούτοις ὑπὸ μίας πραγματικῆς δράσεως ἀνθρωπίνης ἀνοχῆς τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας εἰς τε τὰς ἰδιωτικὰς καὶ διεθνεῖς σχέσεις. Ἡ δευτέρα τάσις ἐβλεπεν οὐσιώδως τὴν ρωμαϊκὴν πολιτικὴν τῆς ἐπιεικείας εἰς τὰς ιδιότητας τοῦ χαρακτῆρος τῶν Ρωμαίων, ἥτοι εἰς τὸ *ingenium* καὶ εἰς τὴν περὶ τῆς ζωῆς ἀντίληψιν των. Ὁ R. Reitzenstein, *Werden und Wesen der Humanität im Altertum*, Strasburg 1907 ἐτόνισεν ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἀρνήται τις τὴν ρωμαϊκὴν ἱστοριογραφικὴν παράδοσιν ἀναφέρονσαν περὶ τῆς ἐπιεικείας ὡς μίας προγονικῆς ἀρετῆς τῶν Ρωμαίων καὶ ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἐξαπατάται τις ἐκ τῆς ὁμοιότητος τοῦ ἀρχαίου ρωμαϊκοῦ ἰδανικοῦ τῆς ἐπιεικείας πρὸς τὰς στωϊκὰς ἀρετὰς καὶ νὰ δέχεται ὅτι τὸ ρωμαϊκὸν ἰδανικὸν τῆς ἐπιεικείας ἀποτελεῖ μίμησιν στωϊκῶν ἀρετῶν.

ἦτο ὁ σεβασμὸς τῆς maiestas τοῦ Ρωμαϊκοῦ λαοῦ καὶ ἡ περὶ Κράτους ἀντίληψις τῶν ἀρχαίων Ρωμαίων, οἱ ὅποιοι δὲν ἐνήργουν πρὸς ἐπίτευξιν προσωπικῆς δόξης, ἀλλ' ἐνήργουν χάριν τῆς dignitas τοῦ Κράτους, τουτέστι διὰ τὴν πολιτικὴν θέσιν τοῦ Ρωμαϊκοῦ Κράτους ἐν τῷ κόσμῳ¹.

Ὡς γνωστόν, δὲν δυνάμεθα νὰ ἐφαρμόσωμεν εἰς τὴν ρωμαϊκὴν πολιτικὴν τοὺς συνήθεις ὅρους τῆς ἀτομικῆς ἠθικῆς καὶ νὰ ὁμιλήσωμεν περὶ πολιτικοῦ ἀνθρωπισμοῦ ὡς ἀτομικῆς ἀνοχῆς καὶ συγγνώμης παρεχομένης εἰς τοὺς ἡττημένους μὲ σκέψιν τὴν κοινὴν θεῖαν φύσιν, δηλαδὴ ὡς περὶ οἴκτου ἢ φιλελληνισμοῦ. Ἐνέργεια ὡς ἡ ἐπιείκεια ἐνὸς Κράτους πρὸς ἄλλα Κράτη μόνον εἰς ἓνα νόμον δύναται νὰ ὀφείλεται, εἰς τὸν νόμον τῆς ἐξασφαλίσεως τῆς εὐημερίας τοῦ ἰδίου αὐτῶν κοινωνικοῦ συνόλου. Ἡ σκέψις τοῦ συμφέροντος τοῦ Κράτους ἀποτελεῖ τὸ μέτρον, διὰ τοῦ ὁποίου πρέπει νὰ ἐκτιμᾶται καὶ νὰ μετρηται ἡ ἀξία καὶ ἡ σημασία τῆς ἰδέας τῆς ἐπιείκειας ὡς πολιτικῆς σκέψεως ἐνὸς λαοῦ.

Τὸ ἱστορικὸν ἔργον τοῦ Τίτου Λιβίου βεβαίῳ ὅτι εἰς τὴν συμπεριφορὰν τῶν Ρωμαίων ἀρχόντων εἶχε προτεραιότητα ἡ ἰδέα τοῦ Κράτους καὶ εἶπετο ἡ ἰδέα τοῦ ἀτόμου. Συχνότατα ὁ Τίτος Λίβιος ὑπαινίσσεται τὸ ἔθος τῶν προγόνων, τὸ ὁποῖον ἐννοεῖται ὡς θρησκευτικὸς σεβασμὸς πρὸς τὴν πολιτικὴν παράδοσιν, τὸν ὁποῖον σεβασμὸν εἶχον κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον οἱ ἄρχοντες. Οὗτοι διὰ τὴν ἰσχυράν των αἰσθησιν καὶ τὴν ἔντονον θρησκευτικὴν εὐλάβειάν των πρὸς τὸ ἔθος τῶν προγόνων καὶ διὰ τὸν ὑγιᾶ ρωμαϊκὸν χαρακτῆρα δὲν ἦτο δυνατόν ἐν δεδομένῃ στιγμῇ τῆς ἱστορίας των νὰ ἀπαρνηθοῦν τὴν πολιτικὴν παράδοσιν τοῦ λαοῦ των.

Αἱ μεγάλαι πολιτικαὶ καὶ στρατιωτικαὶ προσωπικότητες τῆς Ρώμης κατέλαβον θέσιν εἰς τὴν ἱστορίαν, ἀκριβῶς διότι ὁ ἀτομικὸς των χαρακτῆρ ἀπετέλει ἔκφρασιν τοῦ ἔθους τῶν προγόνων, δηλαδὴ τῆς ἰδέας τοῦ Κράτους. Αὗται καθίστων τὸ ἔθος τῶν προγόνων λόγον ζωῆς καὶ προσωπικῆς πεποιθήσεως· αὗται ἐπραγματοποιοῦν ἐν ἑαυταῖς τὴν ἰδέαν, δι' ἣν καὶ κατέλαβον θέσιν εἰς τὴν ἱστορίαν ὡς ἥρωες πρὸς μίμῃσιν. Αὐτῶν τῶν ἡρώων, τῶν ὁποίων τὴν ἐπίδρασιν ὑπέστη ἡ ρωμαϊκὴ πολιτικὴ, καὶ τῶν πραγματικῶν αἰσθημάτων τοῦ Ρωμαϊκοῦ λαοῦ ἔκφρασιν ἀπετέλει ἡ clementia. Διὰ τῆς clementia, ὡς καὶ διὰ τῆς aequitas καὶ τῆς fides, ἡ κυριαρχία τοῦ Ρωμαϊκοῦ λαοῦ ἐκέρδισε μᾶλλον τὸ ὄνομα μιᾶς προστασίας τῆς οἰκουμένης (patrocinium orbis terrae) ἢ τὸ ὄνομα ἐνὸς imperium.

Ὁ Τίτος Λίβιος ἐπίστευεν ὅτι ἀποτελεῖ μοιραίαν παραγνώρισιν τῆς ἱστορίας καὶ τῆς ἐθνικῆς σημασίας αὐτῆς τὸ νὰ θέτῃ τις εἰς αὐτὴν ὡς ἀποστολὴν τὴν προαγωγὴν τῆς νοήσεως. Οὗτος ἐπίστευεν ὅτι ἡ ἱστορία πρέπει

1. Die Kultur der Ciceronischen Zeit, I, Leipzig 1933.

νά εξασφαλίξῃ καὶ παιδευσιν, καλλιέργειαν τῆς καρδίας καὶ ὅτι περισσότερον πάσης ἄλλης μορφῆς παιδείας ἡ ἱστορία δύναται νά εξασφαλίσῃ παιδευσιν καρδίας. Ἐπίστευεν ὅτι καθ'ἡν ὃν τοῦ ἦτο νά κεντρίσῃ τὸ αἶσθημα τῶν συγχρόνων τοῦ πρὸς πᾶν τὸ μέγα καὶ ὠραῖον καὶ ὅτι, ὁτιδήποτε εἶναι πράγματι μέγα καὶ ὠραῖον, καλλιεργεί τὴν ψυχὴν καὶ παιδαγωγεῖ πρὸς τὸ ἀγαθόν.

Εἰς τὸ ἱστορικὸν ἔργον τοῦ Τίτου Λιβίου, τοῦ ὁποίου ἔργου τὸ προοίμιον εἶναι πεπληρωμένον βαθείας ἀπογοητεύσεως, ἀντιμετωπίζεται θετικῶς οὐ μόνον ἡ ἱστορία τῆς Ρώμης, ἀλλὰ καὶ τὸ σύγχρονον τοῦ ἱστορικοῦ παρόν. Ἐν τῷ προοίμῳ τοῦ ἔργου τοῦ — τὸ προοίμιον πρέπει νά ἐγράφη πρὸ τῆς αὐγουστείου νέας τάξεως — ὁ Τίτος Λίβιος ὁμιλεῖ περὶ τοῦ συγχρόνου τοῦ παρόντος ὡς περὶ ἐποχῆς, καθ'ἣν δὲν δύναται τις νά ὑποφέρῃ τὰ σφάλματά της οὐδὲ τὰ μέσα ἰάσεως αὐτῶν¹. Ἀλλὰ καὶ ἐνιαχοῦ τῆς ἀφηγήσεώς του ὁ Τίτος Λίβιος θρηνεῖ διὰ τὴν κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ ἐκλυσιν τῶν ἡθῶν². Ἐπίστευεν ὁ ἱστορικὸς ὅτι ἡ ἐν καταπτώσει ἐποχὴ τοῦ ἐκ τοῦ ἰδίου αὐτῆς βιώματος ἔπρεπε νά ἀνοίξῃ ἡ ἰδίᾳ δρόμον πρὸς πᾶν τὸ μέγα τῆς ἱστορίας. Διαπεποτισμένοι ὅμως ὑπὸ βαθέος συναισθηματος διὰ τὸν Ρωμαῖσμον ἠθέλησε νά συμβάλῃ εἰς τὴν βαθμιαίαν ἄνοδον καὶ προαγωγὴν τῆς ρωμαϊκῆς συνειδήσεως καὶ εἰς τὴν δημιουργίαν μιᾶς νέας καὶ κρείττονος ἐποχῆς διὰ τὸν Ρωμαϊκὸν λαόν. Τὸ ἔργον λοιπὸν τοῦ Τίτου Λιβίου ἔχει πατριωτικὸν χαρακτήρα.

Ὁ πατριωτικὸς χαρακτήρ, τὸν ὅποιον ἔχει τὸ ἱστορικὸν ἔργον τοῦ Τίτου Λιβίου, ὡς ἤδη παρετηρήσαμεν, δὲν εἶναι μόνον καρπὸς συναισθηματος, ἀλλὰ καὶ καρπὸς συνειδήσεως ἐνὸς ἐθνικοῦ καθήκοντος, τὸ ὅποιον ἐπέβαλλεν, ὅπως ὁ ἱστορικὸς ἀντικρούσῃ τὴν προσπάθειαν Ἑλλήνων ἱστορικῶν πρὸς ὑποτίμησιν τοῦ ρωμαϊκοῦ ὀνόματος. Οἱ ἐμφύλιοι πόλεμοι εἶχον φέρεϊ τὰς ρωμαϊκὰς ἐπαρχίας εἰς κατὰστασιν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον κρίσιμον. Ἡ ἐξουσία τῆς Ρώμης εἶχε διαταραχθῇ, ἰδιαίτερος δὲ εἰς τὴν Ἀνατολήν· ἡ διατάραξις δὲ αὕτη ὑπῆρξεν ἀποτέλεσμα τῶν ἀπροσδοκῆτων στρατιωτικῶν συμφορῶν τοῦ Κράσσου, τοῦ Μάρκου Ἀντωνίου καὶ τῆς αἰγυπτιακῆς πολιτικῆς αὐτοῦ. Ὁ Ἑλληνισμὸς εἶχεν ἐπαρθῇ καὶ ἡ Ἀλεξάνδρεια εἶχε λάβει θέσιν ἀντιπάλου τῆς Ρώμης. Ἡ εἰς τὸ Ἀκτιον σύγκρουσις τῶν δύο κόσμων, τοῦ Δυτικοῦ καὶ τοῦ Ἀνατολικοῦ, καὶ ὁ θρίαμβος τοῦ Δυτικοῦ κόσμου ἐπὶ τοῦ Ἀνατολικοῦ ὑπῆρξεν ἡ ἀρχὴ τοῦ ἔργου τῆς ἀναγεννήσεως πᾶν Ρωμαϊκοῦ κόσμου, ἡ ὁποία ἀναγέννησις δὲν ἦτο μόνον ἀναγκαία εἰς τὴν πολιτικὴν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ δημόσιον πνεῦμα. Ἡ Ρώμη

1. Praef. § 9.

2. Ab urbe condita XXXIX 6.

ἔπρεπε νὰ δικαιολογήσῃ πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν τοῦ κόσμου τὴν ὑπεροχὴν τῆς καὶ τὸ δίκαιον τῆς ἀποστολῆς τῆς ἐν τῷ κόσμῳ. Κατὰ ταῦτα τὸ ἱστορικὸν ἔργον τοῦ Τίτου Λιβίου εἶχεν ἐθνικὴν ἀποστολὴν· ἔπρεπε νὰ οἰκοδομήσῃ καὶ διαμορφώσῃ τὴν ἱστορικὴν συνείδησιν τοῦ Ρωμαϊκοῦ κόσμου. Οὕτω τὸ ἱστορικὸν δράμα τοῦ Τίτου Λιβίου καθίστατο οὕτως εἰπεῖν ἐπίσημον.

Εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς ἐθνικῆς αὐτῆς ὑποθέσεως ὁ Τίτος Λίβιος διέθεσε τὸ μέγα τάλαντόν του. Οὗτος παρουσιάζει εἰς τὸ ἔργον του τὴν οὐσίαν τοῦ Ρωμαϊσμοῦ· προβάλλει τὴν ἀποστολὴν τῆς Ρώμης ἐν τῷ κόσμῳ· ὑποστηρίζει τὴν αἰωνιότητα τῆς Ρώμης· δικαιολογεῖ πῶς ἡ Ρώμη διὰ τῶν κατακτήσεών τῆς ἐγένετο ἀπόλυτος κυρίαρχος τοῦ κόσμου, ἐνωθέντος ὑπὸ τὰ ὅπλα τῆς καὶ ὑποταχέντος εἰς τοὺς νόμους τῆς· προβάλλει τὸ στρατιωτικὸν καὶ πολιτικὸν δαιμόνιον τῆς Ρώμης· ἐξηγεῖ τὴν ἰσχὺν αὐτῆς ὡς ἀποτελεσμα δύο παρσπόντων, τὸ μὲν τῆς δυνάμεως τῶν ὁπλῶν τῆς, τὸ δὲ τῆς δυνάμεως τῶν ψυχῶν τῶν τέκνων τῆς καὶ ἰδία τῆς εὐθύτητος καὶ τῆς μεγαλοφυΐας τῶν· ὑπογραμμίζει τὴν ὑποταγὴν τοῦ ἀτόμου εἰς τὴν ὁλότητα καὶ τὴν ἔντονον εὐλάβειαν τοῦ Ρωμαίου πολίτου πρὸς τὸ Κράτος.

Οἱ μεγάλοι στόχοι, οἱ ὅποιοι προβάλλονται ὑπὸ τοῦ Τίτου Λιβίου ἐν τῷ ἔργῳ του, εἶναι ἡ θρησκεία καὶ ἡ πατρίς, αἱ ὁποῖαι συζεύγνυνται κατὰ τρόπον ἀριστουργηματικόν. Ἡ σύζευξις αὕτη φαίνεται πλὴν ἄλλων σημείων τοῦ ἔργου τοῦ Τίτου Λιβίου καὶ εἰς τὸν μετὰ βαθείας ἀναλύσεως συναισθημάτων καὶ παθῶν δραματικὸν πίνακα αὐτοῦ, τοῦ ὁποίου πίνακος τὸ θέμα εἶναι ἡ κατάκτησις τῆς Ρώμης ὑπὸ τῶν Γαλατῶν τῷ 388 π.Χ. Πρὸ τῆς ἐπερχομένης πολεμικῆς καταιγίδος οἱ πλεῖστοι τῶν διασωθέντων Ρωμαίων κατέφυγον εἰς ἄλλας πόλεις, εὐάριθμοι ἐνεκλείσθησαν εἰς τὴν ἀκρόπολιν τῆς Ρώμης, εἰς τὸ Καπιτώλιον, ὀγδοήκοντα δὲ γηραιοὶ πατρίκιοι μὲ τὴν πατρίδα εἰς τὰς καρδίαις τῶν δὲν ἀπεμακρύνθησαν τῆς Ρώμης, ἀναμένοντες τὴν μοῖραν τῶν. Οὗτοι διατελέσαντες εἰς τὸ παρελθὸν στρατιωτικοὶ ἡγέται, θριαμβευταί, ἄρχοντες ἐνδύονται νῦν τὰ σεβάσματα σήματα τοῦ παρελθόντος, τὰ ἐμβλήματα τῆς τιμῆς καὶ τὰ ἐνδύματα τοῦ θανάτου, μὲ τὰ ὁποῖα συνήθιζον νὰ ἐνταφιάζωνται οἱ εὐεργεταί τῆς πατρίδος, καὶ καθιῶνται ἥρεμοι ἐπὶ τῶν δίφρων τῶν ἄλλοτε ἀξιομάτων τῶν καὶ ἀναμένουν τὸν θάνατον, ἵνα καθοσιώσουν ἑαυτοὺς εἰς τοὺς καταχθονίους θεοὺς πρὸς ἐξίλασμόν τῶν ἁμαρτιῶν τῆς Ρώμης. Ἐκ τοῦ θεάματος αὐτοῦ, εἰς τὸ ὁποῖον τὸ μεγαλοπρεπὲς ἐκυρίαρχει τοῦ πενθίμου, ἐκπλήττονται οἱ Γαλάται καὶ διαποροῦντες, ἂν οἱ καθήμενοι ἥρεμοι ἦσαν ἄνθρωποι ἢ ἀγάλματα ἢ θεῖα πνεύματα τοῦ τόπου, ἴστανται ἐπὶ ἄρκετόν χρόνον ἀκίνητοι. Εἰς ἐξ αὐτῶν ἀψήμενος τοῦ λευκοῦ γενεῖου ἐνὸς τῶν καθημένων Ρωμαίων ἐπλήγη ὑπ' αὐτοῦ διὰ ράβδου, ὥς εἰ ὁ πλῆξας γέρων ὑπῆρξεν ἐπουρανία ὀργή. Οὕτω τὸ μνημειῶδες γίνεται δυναμικόν· εἶναι ἡ ἄγρυπνος καὶ ἀδύνατος ψυχὴ τῆς Ρώμης, ἡ ὁποία ἐξάπτεται κατὰ τοῦ βεβήλου. Οὐδέποτε ὑπῆρξεν αὕτη

τόσον ζωντανή, ὅσον κατὰ τὴν τελευταίαν αὐτὴν στιγμήν τῆς δυσκόλου ἀναπνοῆς τῆς, ἐκ τῆς ὁποίας ἀναδίδεται τόσον φῶς καὶ διαιωνίζεται. Ὁ Τίτος Λίβιος ἔχει ρίψει εἰς τὴν παράδοσιν αὐτὴν διαφιλή τὴν πνοὴν τοῦ πνεύματος τοῦ λαοῦ του. Ὁ πληγεὶς Γαλάτης ἐξοργισθεὶς ἄρχεται τῆς σφαγῆς καὶ τὸν ἀκολουθοῦν οἱ ὁμοεθνεῖς του. Οἱ εἰς τὸ Καπιτώλιον ἐγκεκλεισμένοι, ἀνίσταται πρὸς συμπαράστασιν, παρατηροῦν τὴν ἐπὶ τῶν κλιτύων τοῦ Καπιτωλίου ὁμηρικὴν μονομαχίαν. Βίαιοι οἱ ἐφορμῶντες, σταθεροὶ καὶ ἄφοβοι οἱ ἀμυνόμενοι. Δὲν κινδυνεύει πλέον ἡ δόξα, ἀλλ' ἡ σωτηρία· μοναδικὸν ὑπόλειμμα ἐλευθερίας εἶναι ὁ βράχος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἴστανται. Τὸ αἶσθημα τῆς τιμῆς, ἡ ἀρχαία ρωμαϊκὴ ἀξία ἐπανέρχεται· ἡ ἀντοχὴ τοῦ βράχου πρὸ τῆς λύσεως τοῦ ἐχθροῦ παρατείνεται ἐπὶ μῆνας καὶ ἡ Ρώμη γίνεται πάλιν Ρώμη. Οἱ Γαλάται σκέπτονται νὰ παραιτηθοῦν τῆς περαιτέρω πολιορκίας καὶ τότε φαίνεται ἡ χεὶρ μᾶς ἀνωτέρας δυνάμεως, ἡ χεὶρ τοῦ Θεοῦ. Ὁ Λίβιος κάμνει, ὥστε νὰ πέσῃ ἡ καταστροφὴ τῆς Ρώμης ἐπὶ τῶν καταστροφέων. Οὗτοι δὲν προέβλεψαν τὴν πολιορκίαν τοῦ Καπιτωλίου καὶ πυρπολήσαντες τὴν Ρώμην κατέκαυσαν καὶ τὸν ἐν αὐτῇ σῖτον. Εἰς θεὸς εἶχε συμπαρασταθῇ εἰς τὴν ἀρετὴν τῶν Ρωμαίων. Πλήθῃ Γαλατῶν περιπλανῶνται εἰς τοὺς ἀγροὺς ἀναζητοῦντα τροφὴν καὶ λείαν, ὅποτε ἐπανεμφανίζεται ὁ Κάμιλλος ὡς ἀπὸ μηχανῆς θεὸς τοῦ δράματος.

Ὁ Τίτος Λίβιος πολλάκις εἰς τὸ ἔργον του γίνεται μέγας δημιουργός· ἐξαίρεται εἰς μέγα ὕψος καὶ μετὰ μεγάλης ἐσωτερικῆς κινήσεως περιγράφει τὰ μεγάλα γεγονότα τοῦ ρωμαϊκοῦ πνεύματος. Μετὰ καλλιτεχνικῆς συνειδήσεως ἐπεξεργάζεται τὰς ὅσας μᾶς παραδίδει καταστάσεις, ἰδίᾳ μὲ ἐπεξεργασίαν τῆς ἐσωτερικῆς καὶ ἐξωτερικῆς στάσεως, ἡ ὁποία κατὰ τὴν γνώμην του ἀρέσκει εἰς τοὺς συμπατριώτας του.

Ἐξ ἄλλου ὁ Τίτος Λίβιος ἐν τῷ ἔργῳ του ἀποποιεῖται τὸ παρὸν καὶ προσφεύγει εἰς τὸ ἀπομακρυσμένον παρελθόν, τὸ μετὰ μοναδικῆς ἑλξεως, τὸ ὁποῖον περιεῖχεν ἐν ἑαυτῷ ζωτικὰ στοιχεῖα. Συνεκέντρωσεν εἰς τὸ ἔργον του ἐκ τῆς πράξεως τὴν ἐσωτερικὴν σημασίαν, τὰς ἰδέας, τὰ συναισθήματα, τὰς ἐντυπώσεις, τὰ διδάγματα καὶ προβάλλει αὐτά. Παρουσιάζει τὴν Ρώμην μὲ θαυμαστὸν σύστημα ἀξιών, τὸ θαυμαστότερον ἐξ ὧν ἐγνώρισεν ἡ ἱστορία· ἐν σύστημα, τὸ ὁποῖον πραγματοποιεῖται εἰς ἓνα ἰσχυρὸν ὄγκον ὀργανωμένης ἐνεργείας, τῆς ὁποίας ἡ κατακτητικὴ ἰσχὺς εὐρίσκει τὴν ρίζαν τῆς εἰς τὴν ἀρχὴν μᾶς θρησκευτικῆς καὶ νομικῆς πιεθαρχίας, ἡ ὁποία δεσπάζει ὅλης τῆς πραγματικότητος καὶ ἐξυψώνει τὴν ἡθικὴν ἀξίαν τῆς ζωῆς.

Βλέπομεν εἰς τὸ ἔργον τοῦ Τίτου Λιβίου νὰ παρελαύνουν τέλειοι ἄνδρες, πολεμισταί, διοικηταί, πολιτικοί, ρήτορες, τῶν ὁποίων τοὺς χαρακτῆρας διαγράφει μετ'εὐγενῶν ἐπιδιώξεων. Οὗτος ἔδωκε τὸ θαυμαστὸν τῆς ρητορείας του, διὰ νὰ ζωγραφίσῃ μίαν ἐποχὴν γέμουσαν παραδει-

γμάτων τῶν ἐξοχωτέρων ἀρετῶν. Τὸ ἔργον τοῦ Τίτου Λιβίου διακρίνει φλογερὸς ἰδεαλισμὸς, λατρεῖα πρὸς τὸ πνεῦμα, πρὸς τὸ ἄτομον, τὸ ὁποῖον θριαμβεῦει καὶ κυριαρχεῖ. Ὁ Τίτος Λίβιος πιστεύει εἰς τὴν ἀσύγκριτον παντοδυναμίαν τοῦ ἀτόμου, τοῦ πνευματικοῦ ἥρωος, ὁ ὁποῖος θριαμβεῦει εἰς τοὺς κύκλους τῆς πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς δράσεως· διαλαλεῖ ὑπερφάνως τὰς ἐσωτερικὰς ὁρμὰς τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ στοχασμοῦ του. Ὁ Τίτος Λίβιος ἀνήκων εἰς ἐποχὴν ὀρίμου πνευματικῆς συνειδήσεως ἐπίστευεν ὅτι αἱ προσωπικότητες, αἱ ὁποῖαι εἶναι ἀληθεῖς ἐκφράσεις τῆς πράξεως, ὁμιλοῦν ἀπ'εὐθείας εἰς τὸν ἀναγνώστην διὰ τῆς ἰδίας αὐτῶν εὐγλωττίας· ὁμιλοῦν πάντοτε τὴν ἐνδόμυχον καὶ ὑποκειμενικὴν γλῶσσαν τοῦ συγγραφέως των. Διὰ τοῦτο ἐλάξεν μετὰ μεγάλης προεξοχῆς ὀρισμένας μορφὰς καὶ ψυχάς, αἱ ὁποῖαι ἀφιερώθησαν εἰς τὴν πατρίδα καὶ ἐπετέλεσαν μεγάλα κατορθώματα μετὰ ταπεινοφροσύνης καὶ ἀπλότητος, ἄνευ ἐστοχασμένων χειρονομιῶν καὶ ἄνευ σκηνικῶν προσποιήσεων. Εἰς τὰς μεγάλας αὐτὰς παραδειγματικὰς μορφὰς ἐφρόντισεν ὁ Τίτος Λίβιος νὰ διαφαινεταὶ ἡ πεμπουσία τῆς ρωμαϊκῆς ἱστορίας, ἡδραιωμένη ἐπὶ ἀξίῳ ἐξάρσεως ἀρετῶν τῶν ἐπὶ μέρους ἀτόμων, ἀλλὰ καὶ τῆς ὁλότητος.

Τὰ πρόσωπα τοῦ ἔργου τοῦ Τίτου Λιβίου μὲ τὰς τοσοῦτον χαρακτηριστικῶς δεδηλωμένας φυσιογνωμίας των, μὲ τὰς ἐκφραστικὰς καὶ εὐγλωττους δημηγορίας των ἔχουν πλασθῇ οὕτως, ὥστε νὰ ἀντικατοπτρίζεται εἰς αὐτὰ ὁ ὀπτικὸς καὶ συναισθηματικὸς κόσμος τοῦ ἱστοριογράφου. Τὰ πρόσωπα αὐτὰ μὲ τὰς κινήσεις των, τὰ πάθη των, τὰς μεταβολὰς τῆς ψυχῆς των ἐξελίσσονται εἰς ζῶντας χαρακτῆρας ἀτόμων καὶ ομάδων, χαρακτηριζομένων διὰ τῶν ἠθικῶν χαρακτηριστικῶν των. Διὰ τῶν χαρακτῆρων αὐτῶν ὁ Τίτος Λίβιος ἐντυπωσιάζει καὶ παρέχει ἠθικά καὶ πολιτικὰ διδάγματα. Διὰ τῶν χαρακτῆρων αὐτῶν θαυμάζομεν τὴν ἀρετὴν τῶν Ῥωμαίων, τὴν στρατιωτικὴν καὶ πολιτικὴν πειθερχίαν των, τὸν δημιουργικὸν δυναμισμόν των καὶ αἰσθανόμεθα τὴν βαθεῖαν διαφορὰν καὶ ὑπεροχὴν αὐτῶν ἐναντι τῶν ἄλλων λαῶν.

Ὁ Τίτος Λίβιος ἐνιαχοῦ τοῦ ἔργου του λαμβάνει προσωπικὴν θέσιν· ἐπαινεῖ ἢ ψέγει, χαίρει, λυπεῖται ἢ θαυμάζει, παρέχων οὕτως εἰκόνα τῆς προσωπικότητός του καὶ τοῦ βάθους τῶν ἐμπειριῶν του. Οὗτος ἐμφανίζεται εἰς τὸ ἔργον του ὡς εἰς ὑπεύθυνος ἄνθρωπος, ὁ ὁποῖος ἀπευθύνεται εἰς τοὺς συμπολίτας του, ἵνα προτείνῃ εἰς αὐτοὺς προοπτικὰς, εἰς τὰς ὁποίας προσκαλεῖ αὐτούς, ὅπως τοποθετήσουν αὐτοὶ ἑαυτούς. Οὗτος ἐμψυχούται ὑπὸ τῆς πίστεως νὰ δημιουργήσῃ μίαν καλυτέραν πραγματικότητα· νὰ ἀνακόψῃ τὸ ἠθικὸν καὶ ἰδεολογικὸν χάος τῆς ἐποχῆς του· νὰ καλλιεργήσῃ τὰ ἔθνικα καὶ φυλετικὰ χαρακτηριστικά· νὰ ἀφυπνίσῃ διὰ τῆς ἐξυμνήσεως τῶν ἀρετῶν τῶν προγόνων του τὴν ἀγάπην πρὸς τὴν ἀρχαίαν Ῥώμην καὶ τὰς ἀξίας της. Διὰ ταῦτα ὁ Τίτος Λίβιος ἐγένετο εἰς τῶν

γνησιωτέρων ἐθνικῶν, ἠθικῶν καὶ πολιτικῶν ὁδηγῶν τῆς ρωμαϊκῆς ψυχῆς.

Τὸ ἔργον τοῦ Τίτου Λιβίου, ἐξηγοῦν τὴν ἀέναον κίνησιν ἐξελίξεως τῆς Ρώμης καὶ τὴν κοσμοκυριαρχίαν τῆς διὰ τοῦ σεβασμοῦ ὑπὸ τῶν τέκνων τῆς τῶν ἠθικῶν ἀξιῶν τῶν προγόνων τῶν, ἀποτελεῖ κοινωνικὴν καὶ ἐθνικὴν ἀπολογίαν, ἐξαίρετον ἐθνικὴν προβολὴν καὶ λαμπρὸν μνημεῖον εἰς τὰ ρωμαῖν ἀπεπρωμένα. Διὰ τοῦτο τὸ ἱστορικὸν ἔργον τοῦ Τίτου Λιβίου μετὰ τῆς Αἰνείαδος τοῦ Βεργιλίου ἀποτελεῖ τὸ εὐαγγέλιον τοῦ ἀρχαίου Ρωμαϊκοῦ κόσμου.